

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України  
Державний заклад

«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ  
УНІВЕРСИТЕТ ІМ. К.Д. УШІНСЬКОГО»

На правах рукопису

Яцишена Ганна Анатоліївна

УДК:13.4+327.39+159.6

**ЕТОС ВЛАСНОСТІ В ПАРАМЕТРАХ ЦІННІСНИХ  
САМОВИЗНАЧЕНЬ ОСОБИСТОСТІ:  
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата філософських наук

Науковий керівник –  
доктор філософських наук, професор  
Кавалеров Анатолій Іванович

Одеса - 2012

## ЗМІСТ

<b>Вступ</b> .....	3 - 10
<b>Розділ I. ГЕНЕЗА ВЛАСНОСТІ: ВІД МОРАЛЬНИХ ІМПЕРАТИВІВ ДО «СВОБОДИ ОСОБИСТОСТІ»</b> .....	11 - 65
1.1. Концептуалізація власності в стратегіях філософського мислення .....	11 - 28
1.2. Проблема «власності» в дискурсах класичної теорії: раціональний та ірраціональний аспекти .....	28 - 47
1.3. Власність як «воля до життя» і умова духовної свободи.....	48 - 63
Висновки до розділу I.....	64 - 65
<b>РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ «ВЛАСНОСТІ»</b> .....	66 - 124
2.1. Поняття «власності» в парадигмі філософсько-методологічних рефлексій .....	66 - 85
2.2. Модус власності в економічному житті: теоретичний і практичний виміри.....	85 - 100
2.3. «Своє», «власне», «моє» в процесах самореалізації індивіда.....	100 - 122
Висновки до розділу II.....	123 - 124
<b>РОЗДІЛ III. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ У ВИМІРАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОГРЕСУ</b> .....	125 - 178
3.1. Трансформація поняття «власності» в аксіологічних самовизначеннях людини і суспільства .....	125 - 143
3.2. Інтелектуальна власність в структурі діяльності .....	143 - 161
3.3. Власність та інтелект в перспективах розвитку суспільства.....	161 - 176
Висновки до розділу III.....	177 - 178
<b>Висновки</b> .....	179 - 182
<b>Література</b> .....	183 - 199

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Системна трансформація суспільства та ускладнення механізмів його функціонування породжують нову якість цивілізаційного зростання, що потребує концептуального визначення інноваційної моделі розвитку, здатної забезпечити структурні зрушення в усіх сферах життя. Необхідно враховувати також долучення нового вектора розвитку світу – глобалізацію, на основі якої утворюється прагматичний *економічний універсум*. Він володіє колосальною енергією, прямо й опосередковано впливаючи на соціокультурний й політичний простір, формуючи і фіксуючи нові механізми взаємодії, психологічні й раціонально-духовні коди його усвідомлення. Постає необхідність філософського осмислення цього процесу, відповідного стратегіям розвитку світу як системи.

Характерною особливістю сучасної цивілізації є домінування *етосу економічного*, що вимагає розуміння не лише нових реалій, а й людини, яка опинилася в ситуації кардинальних трансформацій культурно-духовного світу, виникнення нових орієнтацій та цінностей життя. До них належить проблема власності, зміст якої актуалізує питання про антропоекзистенційний контекст соціально-економічного буття у співмірності його практичних і теоретичних, раціональних та ірраціональних аспектів. Адже власність, перш ніж вона стає умовою матеріальних і культурних благ, соціального статусу людини, є проблемою її самореалізації. Існуюче завдяки власності *володіння* спрямовує людину на усвідомлення своєї самодостатності, одночасно аналізуючи й оцінюючи бажання, надії і можливості особистісного життя.

В умовах постіндустріального суспільства проблема власності актуалізується в зв'язку із зростанням ролі і значення інтелектуальної діяльності, яка обумовлює виникнення *інтелектуальної власності* як важливого чинника соціоекономічного прогресу, провідної форми реалізації творчого потенціалу особистості в інформаційну епоху. Інтелектуальна

власність сповнена смислами, символами, сутностями, очікуваннями, оскільки опосередкована креативним мисленням людини, моральною і раціональною аурую. Вона містить енергію конкуренції, волю вибору, духовну напругу соціальних спільнот і суб'єктів, трансформацію парадигм управлінських моделей.

У ХХІ столітті прискорення наукового і технологічного зростання, збільшення динамічності в усіх сферах індивідуального і суспільного життя створюють умови для переходу на новий щабель історичного розвитку, але і ставлять перед людством все більше нових, часто унікальних проблем, від вирішення яких залежить не тільки подальший поступальний розвиток, а і його напрямок. Процеси глобалізації сприяють стабілізації світової політики, обміну товарами і науковою інформацією, що підвищує роль і значення як інтелектуальної діяльності, так і її результату – інтелектуальної власності.

В умовах розвитку і ствердження сучасного соціально-економічного буття проблема аксіологічного змісту власності набуває все більшої актуальності. Наповненість власності ціннісно-екзистенційними смислами є умовою збереження соціального порядку та забезпечення поліфонії індивідуального світу людини. Наявність власності уможливорює подальше гармонійне співіснування соціуму та особистості.

**Ступінь наукової розробки проблеми.** Значущість осмислення власності як однієї з найважливіших проблем соціально-економічної сфери життя людини підкреслювалася вже у філософських пошуках Ксенофонта, Платона, Арістотеля. Теоретичне усвідомлення концепції власності знайшло свій подальший розвиток у Т. Аквінського і особливо у творчості мислителів Ренесансу – М. Монтеня, Н. Макіавеллі, Т. Мора, Т. Кампанелли, Ж. Бодена, Г. Гроція, Еразма Роттердамського та ін.

Важливим внеском у розвиток філософії власності стали концепції Дж. Локка, Т. Гоббса, Д. Юма, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Канта, Й.Г. Фіхте, Г.Ф.В. Гегеля. Для останнього особистість лише завдяки володінню власністю «виступає як розум». Одночасно проблема власності

досліджується у філософсько-економічних теоріях А. Сміта, Д. Рікардо, Дж.С.Мілля, Ф. Кене, Ж. Б. Сея, П.Ж Прудона, К. Маркса, М. Туган-Барановського. Заслугове уваги виявлення сутності власності в контексті морально-ціннісних смислів життя людини в творчості С.М. Булгакова, Вол. Соловйова, В.Ф. Ерна, М.О. Бердяєва, Б.Н. Чичеріна, І.О. Ільїна, Л.П.Карсавіна. В свою чергу А.Шопенгауер визначає центром мотивації прагнення до власності «волю» окремого суб'єкта, а для Ф.Ніцше власність є умовою «волі до влади». Осмислення власності, на думку М.Гайдеггера, Ж.-П.Сартра, К.Ясперса та інших представників класичного екзистенціалізму відбувається у так званих «помежових» ситуаціях. Поняття власності в контексті «духу капіталізму» і «духу підприємництва» розвивали відповідно М.Вебер, В. Зомбарт.

Переосмислення проблеми власності в умовах «економічного суспільства» здійснили Г. Аренд, Ю. Габермас, Е. Муньє, Е. Фромм. «Суспільство споживання» аналізують Ш. Бодріяр, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоз, Х. Ортега-і-Гасет. Поєднання підходів економічної науки та етики до аналізу власності і багатства пропонує П. Козловскі. Вагомий внесок у дослідження власності в її інтелектуальній формі здійснили Ф. Гаєк, Л. Мізес, а також Г. Беккер, Д. Воджел, П. Друкер, М. Кастельс, Ф. Кнайт, Д. Лукач, К. Мацусіта, К. Нордстрем, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма та ін. У російській філософській думці проблематика власності в поліфонії її проявів репрезентована роботами В. Автономова, А. Гаджієва, Л. Глінчикової, В. Іноземцева, К. Ісупова, Ю. Замошкіна, І. Левіної, Ю. Осипова, Т. Плаксунової, Н. Печерських, В. Ракітова, В. Рубаник, В. Федотової та ін.

В сучасній вітчизняній філософській думці проблема власності, зокрема інтелектуальної, досліджується в працях В. Базилевича, К. Базилевич, В. Гейця, Т. Глушко, В. Ільїна, А. Приятельчука, З. Скринник, С. Синякова, В. Ткаченко, Т. Ящук та ін. Їхні дослідження акцентовані на взаємозв'язках власності з різними аспектами буття і діяльності людини.

Незважаючи на значну кількість робіт, які стосуються даної проблеми, у більшості з них проаналізовано лише її окремі сторони. Це свідчить про необхідність окремого соціально-філософського дослідження концепції власності в поліфонії смисложиттєвих самовизначень особистості.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційна робота виконана в рамках тематики наукових досліджень кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Інноваційність в методології та технології наукового й соціального пізнання» (№0109U000194) і є одним із аспектів дослідження інформатизації освіти в контексті осмислення інновації як умови розвитку креативної особистості.

**Мета і завдання дослідження.** Метою дисертаційної роботи є здійснення соціально-філософського аналізу екзистенційно-ціннісних смислів власності, яка конкретизується в наступних дослідницьких завданнях:

- обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження проблеми власності в контексті основних смислів сучасної епохи;

- визначити специфіку власності у вимірах «економічного буття» та його співмірності із змістом поняття «економічна свідомість»;

- дослідити сутність власності та здійснити її кореляцію із поняттям «своє» й іншими формами та способами соціально-економічного існування людини;

- з'ясувати змістовні характеристики власності у парадигмі стратегій філософського й економічного мислення;

- обґрунтувати екзистенційно-ціннісний смисл власності в теоретичних дискурсах сучасного філософсько-економічного знання;

- виявити зміст інтелектуальної власності в структурі діяльності і перспективах поступу цивілізації.

**Об'єктом дослідження** виступає власність як головний смисл соціально-економічної діяльності і культурного буття людини.

**Предметом дослідження** є екзистенційно-аксіологічний зміст власності в поліфонії її форм і оприявлень.

**Методологічну основу дослідження** складають системний, культурно-історичний та соціофілософський методологічні підходи у їх взаємозв'язку, а також компаративний та феноменологічних методи пізнання. Методологічним принципом дисертаційної роботи є екзистенційна парадигма, яка означена орієнтацією на цінності особистісного характеру завдяки внесенню духовно-аксіологічної компоненти в процес досягнення власності. У дисертації використовуються також методи класичної філософії, які дозволяють розкрити зміст власності в контексті раціоналістичних вимірів буття суспільства і людини. Залучення феноменологічної методологічної рефлексії дозволяє вказати на сучасне розуміння соціального та індивідуального змісту власності. Принцип історизму уможливив дослідження генези розуміння проблеми власності у співмірності раціонального та ірраціонального. Принцип порівняння дозволив співставити різні позиції на проблему власності в контексті дихотомії позитивного і негативного («добра» і «зла»), одиничного (індивідуального) та загального (суспільного). Застосування праксеологічного методу сприяло визначенню форми і підходів до виявлення морально-духовного ставлення людини до володіння і власності. На основі комунікативного методу розкриті особливості інтелектуальних стратегій осмислення власності в конкретних соціально-економічних епохах. Здійснити соціально-філософський аналіз та окреслити проблематику інтелектуальної власності в контексті «суспільства знань» дозволили аналітичний та системний методи.

**Наукова новизна одержаний результатів** полягає у здійсненні соціально-філософського аналізу ціннісно-екзистенційних смислів власності і розкривається у таких теоретичних положеннях, що виносяться на захист:

*вперше:*

- обґрунтовано, що поняття «власність» має визначальне, методологічне значення в реалізації смисложиттєвих цілей людини в процесі соціоекономічної діяльності. Власність розглядається як основоположна сфера існування особистості, оскільки містить не лише блага для задоволення потреб та інтересів людини, але й усвідомлюється як необхідна умова зростання її активності в досягненні мети по реалізації «Я»;

- досліджено концептуальний зміст поняття «власності» в контексті сутності поняття «своє». Визначено, що екзистенціали буття людини обумовлені таїною «свого», яке поступово вбирає в себе «власне», потім суспільство, світ. Власність в глибинному розумінні «свого» є справою свободи, яка детермінує екзистенційне самовизначення особистості;

*отримали подальший розвиток:*

- концепція економічного буття як умови ноуменального існування людини, антропоекзистенційний характер якого зумовлений його її проникненням у всі сфери соціального життя і виявляється через співмірність мотивацій, цілей, засобів, результату та самого процесу економічної діяльності. В її контексті формується «самість», «особистісність», «Я», що означає ствердження економічної свідомості суб'єкта;

- теорія власності, в якій обґрунтовується, що в кожний історичний період розвитку соціокультурного буття формується відповідне розуміння смислів життя і діяльності людини. В силу чого виявлення змісту власності в контексті стратегій філософського і економічного мислення актуалізує питання світоглядного, онтологічного, екзистенційного, аксіологічного, раціонального статусу особистості;

- концепція універсальної поліфункціональності власності, яка дозволяє визначити її в якості принципу, що виражає онтоекзистенційну сутність людини; власність характеризується як реалізована воля, приведена в рух розумом, бажанням, прагненням, трансформованими в *раціональну силу та ірраціональну енергію*, які обумовлюють досягнення поставлених цілей;



- позиція, відповідно якій в умовах сучасного «суспільства знань» продуктивність діяльності обумовлюється інтелектом, талантом, творчістю, професійністю. В підсумку формується і стверджується інтелектуальна власність, що виокремлюється в специфічний вид *товару*, ствердження якого перетворює систему економічних відносин і обумовлює виникнення нових смислів життєдіяльності та ціннісних орієнтацій людини;

*уточнено:*

- зміст понять «інтелектуальна праця», «інтелектуальна і творча діяльність», «знання як товар». Доведено, що на основі розвитку інтелектуальної власності виникає можливість раціонального впорядкування суспільства як основи вирішення соціальних, економічних, культурних проблем в контексті самореалізації особистості.

**Практичне значення роботи** полягає в тому, що її висновки можуть бути використані для збагачення та конкретизації понятійно-категоріального апарату соціальної філософії, в можливості використання матеріалів дисертації при створенні нормативних курсів та спецкурсів з соціальної філософії, економічної теорії, філософії економіки, політології, філософії права. Результати дослідження можуть бути задіяні при формулюванні принципів та засад ефективної і результативної політико-економічної діяльності людини в Україні.

**Теоретичне значення дисертаційного дослідження** виявляється через системно-концептуальний аналіз проблеми власності, включеної в усі аспекти людської екзистенції, значущої в детермінаціях ціннісних самовизначень особистості. Теоретичні положення і висновки дисертації можна застосовувати для подальшого соціально-філософського, теоретико-економічного осмислення смислу буття людини в умовах життя в «світі економіки» і ствердження системи смисложиттєвих цінностей постіндустріального суспільства.

**Особистий внесок здобувача.** Дисертація є самостійною науковою аналітичною роботою. Висновки і положення наукової новизни одержані автором самостійно на основі процесу дослідження.

**Апробація результатів дослідження.** Результати наукового пошуку викладено у виступах на Всеукраїнській конференції «Людиноцентризм як основа гуманітарної політики України: освіта, політика, економіка, культура» (Київ, 22 лютого 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету» (Київ, 20-21 квітня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Фінансова цивілізація. Людина в світі грошей» (18-20 травня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (2-3 жовтня 2012р.) Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського (Одеса); методологічних семінарах аспірантів кафедри філософії Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського (Одеса, 2008-211 рр.), «круглих столах» тощо.

**Публікації.** Впровадження результатів дослідження здійснено у формі публікацій: трьох статей, які були вміщені у фахових виданнях, затверджених ВАК України, трьох тезах, опублікованих в матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації обумовлені специфікою предмету дослідження, логікою розвитку проблеми, а також метою і завданням дисертаційної роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновку та списку використаних джерел.

Повний обсяг дисертації становить 196 сторінок, основний текст – 179 сторінок. Список використаної літератури становить 211 позицій на 16 сторінках.

## **РОЗДІЛ І. ГЕНЕЗА ВЛАСНОСТІ: ВІД МОРАЛЬНИХ ІМПЕРАТИВІВ ДО «СВОБОДИ ОСОБИСТОСТІ»**

Інтерес до проблеми власності впродовж всієї інтелектуальної історії людства обумовлений багатством її змісту. Власність – не лише економічна категорія, а була і залишається постійним об'єктом соціально-філософського аналізу, оскільки в ній містяться глибокі екзистенційні й раціональні смисли життя. Адже власність концентрує в собі бажання, прагнення, очікування людини. Вона є умовою, яка забезпечує свободу людини за допомогою системи законів – правових, адміністративних, моральних. Уявлення про те, що таке і якою повинна бути власність, формувалось впродовж всієї історії розвитку філософського знання, невід'ємного від економічного і соціального буття людини.

### **1.1. Концептуалізація власності в стратегіях філософського мислення**

Систематизація міркувань про власність формується вперше в античній інтелектуальній традиції. Різні підходи, трактування, уявлення давньогрецьких мислителів виділяють власність як умову, котра визначає різні моральні якості людини в суспільному житті – щедрість, марнотратство, скнарність, ощадливість і т.д. З відношенням до власності (для деяких вона може бути лише майном), пов'язані такі схильності, звички, як «розкіш», виявлена в щедрості: це коли відсутнє володіння «серединою», тобто мірою. Адже надлишок майна приводить до безглуздої розкоші, позбавленої смаку, зрештою – до «дріб'язковості» [14, с. 237].

Разом з тим античні мислителі аналізували категорію власності як об'єктивну даність, як результат відносин власності і права власності, виводячи звідси закони життя і розвитку сучасного їм суспільства. Вважається, що саме давньогрецькі філософи першими сформулювали ту моральну і правову традицію у відносинах власності, котру народ «в самій Греції в основному не визнавав і як правило здійснював опір узаконенню

індивідуальної власності» [149, с. 147]. Відомо, що заради добробуту суспільства Демокріт вважав необхідним соціальну, політичну й економічну рівність його повноправних членів. Платон з метою недопущення виникання корисливих інтересів у правителів в моральних устоях своєї держави пропонував законодавчо закріпити заборону останнім володіти «будь-якою власністю» [13, с. 19 - 20].

Найвидатніший давньогрецький філософ Арістотель відносив власність до категорії «влади». Розрізняючи «політичну владу» і «владу від природи», вчений трактував останню як панівне становище осіб, які «за своєю природою стоять вище тих людей, які є нижчими». Стверджуючи, що матеріальні блага і раби «за природою можуть належати іншим людям» і виступати предметом володіння, мислитель був переконаний, що «одним за природою належить панувати, іншим – коритися» [13, с. 128]. Відтак власність за Арістотелем – це влада власника над об'єктом власності, здобута ним на основі природних переваг.

В контексті власності Арістотель розглядає честь, безчестя, гідність, приниженість та інші властивості людини, переходячи в підсумку до «величі душі», пов'язаної з «мудрістю». Майном і власністю краще усіх користується той, хто має чесноти, у першу чергу – щедрість. Подяка належить тому, хто дає, а не тому, хто бере. Тому щедрий (як зразок чесноти) і давати, і витратити власність буде на те, на що потрібно, і стільки, скільки потрібно, однаково і у великому, і в малому, і при тому із задоволенням. Крім того, він буде брати, чи здобувати, заробляти «звідки потрібно і скільки потрібно» [13, с. 136]. Відповідно традиціям епохи, Арістотель свої міркування з приводу власності актуалізує в морально-етичному контексті. Відношення до власності визначає сутність людини, її позитивні і негативні якості й властивості.

Отже, власність – це об'єкт володіння, користування нею завжди нерівне: в одному випадку майном користуються відповідно до мети призначення, а в іншому випадку – зовсім ні. Зазначимо, що мислитель не вникає в структурні тонкощі товарного виробництва, його більше цікавлять «похідне» від

володіння власністю, те, що нею породжується. Зокрема, це ряд таких важливих явищ економічного і суспільного життя, як поділ праці, господарство, обмін, багатство, вартість у її двох видах, розподіл, володіння, справедливість, і в їхньому контексті – гроші, які є способом «зняття» виникаючих між ними розбіжностей і антиномій. Багатство – це прояв, виявлення власності, воно є її законом, оскільки виражає взаємозв'язок всіх елементів господарської системи. Багатство – сфера, «область, основа і об'єкт «економії» класичної епохи» [186, с. 193], - зазначає М.Фуко.

Зазначимо, що постановка Арістотелем проблеми власності сприяла встановленню традиції ціннісного відношення до життя, а не лише абстрактно-числової моделі світу, у якій відбувається своєрідний «прогрес дезінтеграції духу» (С.Кримський). Разом з тим Арістотель, котрий включив економічні і господарські проблеми в поле філософського аналізу, зміг не тільки зберегти адекватність сприйняття буття, але зберіг органічний й цілісний погляд на світ та людину. Що по своєму актуалізувало проблему смислу життя, яка «не може бути вирішена без вияснення сутності власності» [198, с. 179]. Адже відповідь на питання про володіння власністю є одним з варіантів відповіді про смисл життя.

В Стародавньому Римі, в силу особливостей його соціально-політичного й економічного розвитку, проблема «власності» обумовлює формування правової свідомості. Але у праві Стародавнього Риму відсутня єдина дефініція «власності», заснована на уявленні про неї як цілісну інституцію. У юридичній конструкції «права власності» існувало кілька самостійних правових можливостей, основними з яких були володіння, користування і розпорядження речами, тваринами, рабами. Тим самим встановлювалася своєрідна система узаконених державою «правил гри», яка регламентувала відносини власності. Перераховані правові можливості (володіння, користування, розпорядження) тісно пов'язувалися змістом «права власності», оскільки користування об'єктами власності було можливим лише «за умови фактичного володіння ними» [14, с. 242].

Характерно, що наукова чіткість Арістотеля, який спробував знайти обґрунтування власності, а також її строгі обґрунтування в римському праві, втрачають свої обриси у стоїцизмі. В ньому основним завданням є не просто знання про добро, а в першу чергу активна воля до нього. Суто життєво-практичні, економічні питання відступають на другий план. Проблема вибору звужується до полярності самовизначення – життя або смерть.

Подібна налаштованість передбачає вибір в бік «духовного», а не «предметно-матеріального». Вважаючи слово як носія змісту духовності, філософ-стоїк Сенека визначає своє презирство до власності, а також до багатства і грошей. Воно виховується тривалими розмовами про «багатство душі», про зменшення своїх бажань: «Хто хоче менше, той менше потребує» [153, с. 248]. Адже благо в кінцевому рахунку полягає не в багатстві, не в грошах, не у великій власності чи володінні землею. Особисте благо полягає у виправленні й очищенні душі, котра в суперництві з богами піднялась би вище людських мрій, вбачаючи все тільки «в собі самій». «Ти – розумна істота! Що ж є твоє благо? Досконалий розум! Вважай себе благим тоді, коли сам станеш джерелом всіх своїх радощів» [153, с. 264]. Щастя і благо прийдуть до людини тоді, коли не власність, а духовна свобода стане головним багатством.

Такого роду міркування щодо матеріальних цінностей, майна, власності, багатства були перехідним етапом до християнської світоглядної парадигми, в якій проблеми економічного буття і господарської діяльності, - багатства, власності, грошей, ціни і т.д. - набували зовсім іншого звучання. Хоча не відмінило самого факту існування власності, яка залишалась важливою проблемою як для суспільства, так і філософії. Теологічні філософські концепції, засновані на ідеї рівності усіх людей перед Богом, визначали власність як дар Творця людям. Так, в усіх «п'ятикнижжях» Мойсея проголошувався принцип справедливості, заснований на визнанні недоторканності шести основних прав людини: на життя, власність, одяг, житло, працю, відпочинок. Водночас праведним вважалось життя, присвячене

виконанню кожним своїх обов'язків на основі усвідомлення того, що земні блага довірені людині Богом. Відтак людина проголошувалась не стільки господарем, скільки управителем своєї власності за «вищою довіреністю». А тому спільну роботу по «облаштуванню світу» не можна виконати інакше, чим як «накопичити багатство». Тобто перед лицем Бога Єдиного «обов'язок кожної людини – множити багатство, не лише для себе, але і скрізь навколо» [57, с. 48], - зазначає Н.Бондер.

На наш погляд, подібна позиція обумовлювалась тим, що середньовічному світогляду (як і античному) було властиве відчуття «антропоморфної природи космічної людини. Людина володіла відчуттям родинності структури космосу і своєї власної структури» [50, с. 73]. Переживання себе «як космосу», тобто частини і відображення всезагальної гармонії і порядку, означало відсутність мети між особистістю і оточуючим предметним світом, давало відчуття права на перебування в цьому світі, як в своєму. І хоча його присвоєння переважно мало чисто сакральні форми (праведники і святі тримали в руках сферу або присвячений ним собор), відчуження від тварного (матеріального) світу, або обмеження спілкування з ним виключно цілями виробництва, без сумніву, були б сприйняті як «посягання не лише на особистість, але на увесь космос, на Божественну гармонію» [50, с. 77].

Очевидно, саме тому у трактатах «отців церкви» Тертуліана, Клементя, Кіпріана Ниського, Василя Великого та інших засуджувалась бездіяльність та звеличувалась людська праця, на основі якої допускалось володіння майном. «Чи не голим вийшов з материнської утроби? Звідки ж у тебе те, що маєш тепер? Якщо скажеш, що це випадково, то ти безбожник, не визнаєш Творця, не вдячний Дарителю. А якщо визнаєш, що це від Бога, то назви причину, по якій отримав те, що маєш» [69, с. 47 - 85], - писав Василій Великий.

Характерно, що у працях відомого релігійного мислителя середньовіччя Августина Блаженного непорушною апостольською заповіддю визнавався «обов'язок годуватись фізичною працею», а власність трактувалась як

причина сварок, ворожнечі і розбрату ніж людьми. Без матеріальних благ неможливо прожити, ними необхідно користуватися, але любити і тим більше прив'язуватися до них, забуваючи про вище призначення людської душі – означає «поступати в супереч християнській моралі» [1, с. 244]. Звідси висновок, що бідність і злиденність найбільше сприяють спасінню, хоча багатство при правильному використанні зовсім не може бути перепорою на шляху до спасіння. Матеріальний добробут, власність, гроші випадають людям не за їх особисті заслуги, і не за їх достоїнства, а являють собою неосяжне для людського розуму рішення «Божественного промислу». Тому прагнення до урівняння багатства і бідності є безглуздом, оскільки нерівність буде існувати до кінця земного життя [1, с. 246].

Разом з тим в цьому житті існує і «пристрасть» до прибутку, наживи, що і змушує Августина виправдовувати існування багатства і бідності. Власність не рятує людину, вона пов'язана з владою, але всяка влада має насильницький характер. Однак всяка влада – від Бога, тому соціальна нерівність (багатство, як і бідність), є необхідним наслідком зіпсованості людської природи первородним гріхом. Прагнення до рівності – це порушення принципу постійності, оскільки власність, багатство є таким же природним станом людини, як зло і добро. В своєму земному існуванні суспільство праведників, які складають Божий Град, перемішано із Земним Царством, «вкраплене» в «різнолику» форму, що складається з язичників, еретиків, невіруючих, які зробили своїм Богом здирництво, гроші, власність [1, с. 247 - 250]. І так, відповідно до Божественного провидіння, буде продовжуватися до кінця існування людства.

Розглядаючи приватну власність як законну інституцію людського суспільства, видатний мислитель середньовіччя Тома Аквінський засуджував вимоги «еретиків» про передачу майна від багатих до бідних відповідно до вчення раннього християнства. Наголошуючи на законності існування приватної власності як основи встановленого Богом порядку, що уможливорює певну стану ієрархію, він підкреслював: «Подібно до того, як



людина від природи гола, а одяг є результатом її власного винаходу, так і право природної власності дано не природою, а людським розумом» [68, с. 123 - 124].

Відтак власність забезпечує порядок у господарському житті на мирне співіснування людей, які більше працюють і менше сперечаються. Водночас, проголосивши єдиним власником усіх благ Бога, мислитель стверджував, що кожна людина повинна володіти і розпоряджатись своєю власністю так, як би остання належала усім, що знаходить свій прояв у «готовності поділитись із бідними і нужденними» [68, с. 125]. Однак згідно до статичної точки зору, відповідно до якої кожний займає своє місце і залишається на ньому все життя, встановлюються міра багатства й власності. Людина «багата володіє такою кількістю благ, які відповідають її соціальному статусу» [201, с. 135]. Іншими словами, ніхто не може своєю працею досягнути більш високого положення, і відповідно, не може нажити собі багатства, котре забезпечує цей високий рівень.

Отже, незважаючи на «тотальне» проникнення релігійних цінностей у всі сфери суспільства, прагнення церкви побудувати життя на Богом даній землі відповідно християнським заповітам і настановам, власність залишалася не тільки соціальною і філософською проблемою, але й важливим атрибутом земного життя.

В XIV - XV століттях стверджується думка, що завдяки своїй праці кожний може піднятися по «соціальній драбині», здобути власність і розбагатіти. Праця є основою праведності і справедливості. За переконанням В.Зомбарта, в цей час народжується «принцип соціальної активності індивіда. Його розповсюдження і ствердження багато в чому сприяло зародженню підприємницького руху, котрий ставив безпосереднього мету – власність і багатство. В XIV столітті спостерігається «панування мамоністичних тенденцій», скрізь «багатство і власність вихваляються як необхідні культурні блага» [60, с. 26]. Аскеза, терпимість, святість, помірність поступово відходять на другий план, на перше місце висувається виробник, суб'єкт

діяльності, сповнений бажання діяльності, мети досягнення головного блага – багатства, майна, власності. Починає відбуватися «перетворення всього суспільства, охопленого духом підприємництва» [195, с. 29], - зазначає Р.Л.Хайлбронер.

Прагнення до збагачення і володіння все більшою кількістю власності свідчило про перехід до нової епохи – економічної. В господарському житті починає стверджуватися меркантилізм. Морально-релігійні канони пов'язуються з констатацією причин, що визначають напрямок діяльності людини як природної істоти. Звідси цілком зрозумілим є для природи людини прагнення до багатства і збільшення власності. На місце моральних засуджень жадібності, невіри, надмірності тощо висувається інтерес, який є найбільш могутнім стимулом людських дій. Його прояви численні, але більше всього він визначається прагненням людей зберегти своє майно, свою власність, прагненням досягнення багатства. Втрата майна і власності – більше зло, чим смерть батька. Спочатку задоволення власних інтересів, а вже потім турбота про честь, справедливість, гідність [106, с. 349].

Як відомо, епоха меркантилізму, яка охопила тривалий історичний період (XV-XVIII ст.), стала процесом заміни в економіці провідних західноєвропейських країн натурально-феодальної господарської системи ринково-підприємницькими економічними відносинами. В цей період філософська думка починає відмовляється від релігійних догм і звертається до реальних проблем господарської практики [68, с. 137].

Це знайшло яскравий вияв у філософських поглядах на концепцію власності. М.Монтень в своїх знаменитих «Дослідах» критикував становий розподіл і облаштування сучасного йому суспільства, ідеалізуючи суспільство первісне, яке не знало майнової нерівності і соціального положення відповідно до величини власності. Він вказував, що «всі люди повинні бути рівні за своїм природним правом» [122, с. 297]. Н.Макіавеллі, який досліджував внутрішньодержавні суперечності, однією з їх причин назвав нерівномірність розподілу власності між членами суспільства. Він

вважав найбільш доцільним шляхом її подолання створення прошарку багатого, заможного торгово-ремісничого населення, чиє «володіння певного власністю буде утримувати його від якихось невірноважених дій і вчинків» [106, с. 315].

Видатним твором, в якому характеризується власність та її роль в розвитку суспільства, стали «Шість книг про державу» Ж.Бодена. Саме він одним з перших починає використовувати історичний метод в дослідженні «публічного» і «приватного права». Причиною «революції» в області «громадянського права», вважає мислитель, є перехід суспільства до ринково-економічних (буржуазних) відносин, які «узаконювали приватну власність» [14, с. 252].

Наслідком наявності приватної власності, по Ж.Бодену, виступає майнова власність. Вона є необхідністю для існування країни, але це не повинно проявлятися в потворних формах. Спільна власність відноситься до концепції держави, однак держава не може встановлювати податки довільно; при цьому частина майна не може бути занадто великою, оскільки, як правило, спостерігається, що кожний зневажає загальними справами, якщо з них не можливе отримати вигоди для себе. Приблизно в цей же період Т.Мор стверджував, що життя в умовах спільності майна – єдиний шлях спасіння від суперечностей в суспільстві. Однак вплинути на нього неможливо там, де «володарює» приватна власність. Такий шлях був не прийнятним для Ж.Бодена, для якого майнова нерівність згубна для держави. Він вважав, що «чим менше в країні бідних і дуже багатих, тим міцніша буде держава» [149, с. 148]. Саме такі майнові відносини можуть зміцнити суспільство.

Зазначимо, що епоха меркантилізму разом з ренесансними і реформаційними ідеями вносить в розуміння власності раціональний момент: право на задоволення природних потреб. В такій постановці проблеми людина починає відчувати себе вільною, господарем власної долі і творцем власної історії. Тільки так могла здійснюватися історія людської свободи в контексті власності по шляху її ринково-економічного удосконалення.

Безперечно, як стиль життя, економічної і господарської діяльності меркантилізм здійснив величезний вплив на формування мислення епохи Нового часу, в якій одержують розвиток основні раціоналістичні постулати – розум, вигода, право, інтерес, власність. Це епоха формування нової, «ділової» людини, яка повинна керуватися не вірою, а знаннями, впевненістю в собі.

Становлення раціонального знання та його розрив з релігією в епоху Нового часу пов'язана з «економічними революціями», які започаткували епоху капіталізму. Саме з цього часу власність стає наріжним каменем кожної теорії, яка брала на себе відповідальність вирішити проблеми суспільства і людини. На зміну уявленням про власність як про «добро» чи «зло» у відповідності до настанов Священного Письма приходять усвідомлення власності як важливого механізму узгодження інтересів окремих індивідів та суспільства в цілому щодо задоволення існуючих потреб [14, с. 254].

Підкреслимо, що з початком капіталізму власність стає справою не божественною, а людською. У творі «Два трактати про правління» Дж. Локк, не заперечуючи загальної належності існуючих ресурсів, переданих Богом людству в цілому, виходить з того, що об'єкти спільної власності шляхом докладання праці окремої особи (об'єднання з особистою власністю) можуть перетворюватись у приватну власність. На його думку, «вилучення частини того, що є спільним, і витягнення його із стану, у якому його залишила природа, започатковують власність» [101, с. 278]. Найважливішим засобом привласнення благ є їх поєднання з людською працею. «Людина ніби відгороджує їх своєю працею від спільного надбання» [101, с. 279], - писав мислитель. Авторитет праці обумовлений авторитетом теорії «трудової вартості» на той час.

Без сумніву, заслугою Дж.Локка став поділ власності на суспільну, приватну і особисту на основі одвічної приналежності до людської діяльності найважливіших економічних ресурсів – землі і праці. Трактуючи приватну власність як поєднання спільної та особистої власності, мислитель

обґрунтував принципи непорушності останньої, пояснюючи визнання суспільством факту належності різноманітних благ тому, хто затратив на них свою працю, «законами розуму» [101, с. 281].

Досліджуючи соціальні й етичні проблеми, видатний шотландський філософ Д.Юм пов'язує їх з аналізом поняття «власність», розглянутої в ряді аспектів: у першу чергу вона визначається як благо, володіння яким закріплюється «законами справедливості», що встановлювалися, як тоді (у XVII – XVIII ст.) передбачалося, новим суспільним порядком. Виходячи з властивостей свого стилю аналізу, Д.Юм «психологізує» власність, яка стверджена «в певному внутрішньому відношенні, тобто в певному впливі, який здійснюється зовнішніми відношеннями предмета на наш дух і вчинки» [203, с. 684]. Власність є відношення, яке здійснює найбільший вплив на такі афекти, як гордість, шана, марносластво та ін. Власність – це вид відношення, яке зумовлює зв'язок між особистістю і суспільством. Бути власником якої-небудь речі або майна – означає бути єдиною особою, яка по існуючим законах має право розпоряджатися нею і насолоджуватися вигодами від неї. Спостереження показує, пише філософ, що «всі питання власності підлягають сфері компетенції цивільного права, яке розширяє, обмежує, видозмінює і переробляє правила природної справедливості відповідно до приватної вигоди кожного члена суспільства» [203, с. 188]. Тому державний устрій, який сприяє збереженню власності – збільшує сили, уміння, активність і безпеку людей. Сама ж власність як відношення виявляє себе як зведення «до всякого роду володінь, придбаним за допомогою загарбання, працьовитості, права, данини, спадкування, договору і т.д.» [203, с. 238]. Тут, крім знаменитої тези Т.Гоббса «війна всіх проти всіх», проглядаються просвітительські сподівання на угоду, договір, совість, розум та інші раціональні чесноти, які повинні привести до «задовільного» для всіх суспільного буття.

Міркуючи про соціальний устрій на основі справедливого закону, Д.Юм приходять до висновку, що існування «поділу» і «розрізнення» майна, а

також «стійкість» і «сталість» цього поділу «абсолютно необхідна» в інтересах суспільства. Відносини «володіння», які мають місце між «особистістю» й «об'єктом», природно ведуть за собою «відносини власності». Володіння опосередковує «включення» власності у суб'єктно-об'єктні відносини. Універсальність здатності одержання прубутку, яким володіє власність, «створює відносини, які продовжуються по той бік задоволення потреб товарообміном» [203, с. 244]. Крім того, необхідно враховувати такі моменти, як «успадкування», «прирощення», котрі досягаються завдяки зв'язкам і, що важливо, законодавчо закріплені. Адже право, вважає Д.Юм, буває двох видів: «право на владу» і «право на власність» [203, с. 354]. Поряд із суспільним інтересом, правом на владу право на власність складає основу всіх держав. Всі інші принципи суспільного життя, як, наприклад, егоїзм, страх, прихильність та інше не мають самостійного впливу, а є скоріше похідними, а не основними [94, с. 44].

Зазначимо, що концепція власності, вироблена в англійській філософії, справила значний вплив на трактування цього феномену представниками інтелектуальної еліти інших західноєвропейських країн. Так, у працях видатного французького мислителя-економіста, засновника школи фізіократів Ф. Кене знайшла відображення ідея «природного порядку», заснованого на економічній свободі, недоторканності приватних інтересів та права власності. Природне право вчений трактував як «право людини на річ, придатну для використання», обмежуючи власність «дійсним володінням, здобутим працею, без порушення права володіння третіх осіб» [77, с. 239].

Заслугою Ф.Кене стало обґрунтування двох основоположних ідей, які в подальшому отримали розвиток у філософській та економічній думці: ідеї людської праці як основи будь-якої власності; ідеї суспільного характеру відносин власності. Стверджуючи, що «природний порядок» реалізується в реальному житті через «позитивні закони», або «вихідні правила, встановлені суверенною владою для закріплення порядку управління, забезпечення

захисту суспільства і постійного дотримання природних законів», мислитель був переконаний, що власність є «фундаментом економічного устрою суспільства» [77, с. 334]. Відтак творча діяльність державної влади, на думку мислителя, повинна бути спрямованою на захист приватної власності, в тому числі шляхом відміни «позитивних законів», які суперечать «природному праву» [77, с. 334 - 335].

Як відомо, концепт «природного права» вибудований в процесі теоретичних пошуків французьких філософів-просвітителів. З їх точки зору, існуючі в суспільстві суперечності обумовлені порушенням «природного права», відповідно якому кожна людина є вільною і всі люди рівні. Проте в суспільстві виникає власність, котра обумовлює майнову нерівність. Вигода, рентабельність стали показниками раціонального прагнення до капіталістичного прибутку. Ж.-Ж.Руссо підкреслював значення того факту, що виникнення власності привело до «майнової нерівності». Вона доходить до крайніх меж, коли утворюється «певне число багатіїв і маса бідняків, позбавлених власності» [150, с. 79 - 80]. Одночасно мислитель засуджує перспективу поляризації суспільства на групи людей з економічно протилежними інтересами, що стає причиною «найбільш жахливої війни» одних за безмежне збільшення власності, інших – за «володіння нею хоча б в мінімальному розмірі» [150, с. 84].

В умовах непримиренної економічної боротьби, міркує далі Ж.-Ж.Руссо, виникає держава, яка утворює закони, що «наклали нові путі на слабкого і надали нові сили багатому, назавжди знищили природну свободу, назавжди встановили закон власності і нерівності, перетворили хитру узурпацію в стійке право і заради вигоди кількох честолюбців прирекли з того часу людський рід на працю, рабство і злиденність» [150, с. 44]. Дана емоційна оцінка результатів приватної власності мислителем більше відповідала просвітницьким надіям про абстрактну рівність і утопічний справедливий розподіл. Саме тому руссоїзм став одним з наріжних принципів соціально-

філософських і політичних утопій, які в різних варіантах сформувалися в ХІХ столітті.

Увага до проблеми власності в епоху Просвітництва обумовлена прагненням втілити в життя гуманістичні проекти громадянського суспільства, відповідні законам розуму. Варіанти вирішення цих проектів реалізуються в концепціях видатних представників німецької класичної філософії. У процесі розгляду проблеми «володіння» І. Кант акцентує увагу на власності, яка є «зовнішнім предметом» її власника, що має на неї права. Власник, він же володар, може розпоряджатися своєю річчю, предметом відповідно своєму розсуду і бажанню. Але І. Кант - гуманіст-просвітитель, тому для нього людина «може бути тільки своїм власним володарем, але не власником самої себе, не говорячи вже про те, щоб бути власником інших людей» [73, с. 640]. Людина у своїй особі відповідальна за людство в цілому. Для І. Канта власність - засіб, але не мета, тому що метою є людина. Таким же засобом є і власність, завдяки якій відбувається взаємний обмін праці людей. Звідси випливає, що власність, оскільки вона здобуваються різними способами, є лише сумою зусиль праці, якою люди немовби розраховуються один з одним. Тільки таким чином, вважає мислитель, власність може стати законним засобом обміну працею між членами суспільства. Тим самим стати власністю [14, с. 278].

У теорії І. Канта важливо те, що власність, будучи «охопленням» майна, визначає ціннісне відношення до всіх інших речей і товарів, до яких належить все, навіть науки. Таким чином, мислитель підходить до поняття «інтелектуальна власність», під яке підведене поняття володіння знаннями, які є багатством. У філософії німецького мислителя поняття «інтелектуальна власність» є похідним від інтелекту, який стимулює творчу діяльність не тільки до пошуку засобів для «приємного життя», але й для подолання існуючих конфліктних відносин між людьми. Вони виникають через властиві для людей, з одного боку, егоїстичні спонукання, а з іншого боку – «честолюбство», «властолюбство», «користолюбство». Ці якості у своїй



єдності передбачають власність, «опредметнену» в речах, майні, грошах. Визнання права власності як умови «природного» і «духовного» буття людини давало можливість мислителю стверджувати, що «найбільша проблема для людського роду, вирішити яку його змушує природа - надбання спільного правового громадянського суспільства» [14, с. 278 - 279]. Цей суспільний ідеал мислитель пов'язував з метою, яка полягає в розкріпаченні людського розуму. Для чого потрібно забезпечити «самостійність думки», необхідність свободи «публічного користування» своїм розумом. Здійснення даної задачі передбачало правове забезпечення власності.

Впевненість І.Канта в «людині не як засобу, а як мети» суспільного розвитку, надихнула Й.Г.Фіхте на розробку теоретичної позиції, відповідно до якої вища і загальна мета всякої вільної діяльності – можливість жити. Дане положення нерозривно пов'язане з реалізацією права людини на працю, винагородою за яку є заробітна плата. З права на працю і на її результати Й.Г.Фіхте виводив право власності, котре розуміється як володіння матеріальними благами особистого користування. Заявляючи, що кожна доросла і розумна людина «повинна мати власність», філософ переносив турботу про власність на державу, яка повинна захищати її, чим і забезпечувати добробут всіх членів суспільства. Створюючи теоретичну модель нового суспільства як «замкненої держави законів та індивідів», названою ним так само «державою розуму», Й.Г.Фіхте залишає приватну власність недоторканою у всіх інших (за винятком землі) галузях економіки [82, с. 240]. Це вело до переконання, що неприпустимо обмежувати розміри майна, капіталів, багатства приватних осіб [82, с. 241]. Тим самим, незважаючи на регламентацію державою соціоекономічного життя, філософ через наявність власності легалізує функціонування й існування майна як необхідну умову розвитку приватної власності.

Методологічний аспект проблеми власності теоретично оформив Г.В.Ф.Гегель у «Філософії права». Соціально-історичне буття людей у цілісності його духовно-ідейної і політико-економічної сторін є тією новою

проблемою в німецькій класичній філософії, яку мислитель ставив і розробляв у своїй творчості. Для нього поняття «власності» пов'язане з цілим аспектом духовно-інтелектуального життя індивіда - права, свободи, моралі, релігії, держави тощо. Він вважав відносини власності тією «віссю», навколо якої обертається все законодавство і з якою так чи інакше співвідносяться більшою частиною права громадян. Найважливішою передумовою власності Г.Гегель вважав розум і свободу. «Розумність власності полягає не в задоволенні потреб, а в тому, що знімається гола суб'єктивність особистості. Лише у власності особа виступає як розум» [42, с. 101] - зазначав мислитель. У власності особистість знаходить для себе «зовнішню сферу свободи» [42, с. 101]. Власність сама по собі є щось безпосередньо «відмінне» і «відокремлене» від особистості. Відтак привласнення він характеризував як «маніфестування», доведення до загального відома панування волі людини над річчю, а власність - як поєднання речі (невільної, знеособленої субстанції) і волі людини, вираженої у певних цілях, тобто «підпорядкування об'єкта суб'єкту» [42, с. 101 - 102]. За цих обставин поява у суб'єкта господарювання та спрямування ним своєї волі на досягнення цієї мети виступали найважливішими передумовами власності.

Водночас Г.Гегель наголошував на тому, що необхідною умовою успішного функціонування власності є договір між людьми, який «передбачає, що ті, хто вступає у нього, визначають один одного особами і власниками» [42, с. 103]. На думку філософа, саме у договорі свобода людини до речі поєднується із спільною волею інших людей, підносячись до загальної волі. Таким чином, у договорі кожен своєю волею та волею інших (загальною волею) припиняє своє буття як власника однієї речі і стає ним по відношенню до іншої. У цьому контексті власність виступає як «буття для іншого» [42, с. 103], для свободи іншої особи.

Всі речі можуть стати власністю людини, котра має право отриману, взяту, придбану річ переробити в свою волю, тому що річ не має самооцінки, а є щось «зовнішнє самій собі» [42, с. 104]. Власність є істотною метою «для

себе». Звідси робиться висновок про те, що у власності проявляється воля як моя «особиста воля», тобто як «воля одиничного», в силу чого «власність одержує характер приватної власності» [42, с. 105], а спільна власність стосовно приватної власності представляє «поле для сваволі» [42, с. 105].

Філософ не визнає утопічних програм відсторонення особистості від приватної власності, оскільки в цьому міститься «неправовий» момент. Він вважає уявлення про благочестиве, дружнє і навіть насильницьке братерство людей, у якому існує спільність майна й усунутий принцип приватної власності, легко прийнятним умонастроєм, якому далеке розуміння «природи свободи духу, права і досягнення їх в їхніх визначених моментах» [40, с. 225 - 226]. Отже, Г.Гегель не приймає руссоїзму і його попереджень про ті «лиха і нещастя», які приносить приватна власність. Союз, що допускає спільність майна, аморальний, оскільки нівелюється особистість. Необхідність приватної власності полягає в тому, що вона дає свободі «наявне буття». Неприйнятність суспільної власності Г.Гегель пояснює тим, що між власником і річчю існує не тільки зовнішній, але і глибокий внутрішній, духовний взаємозв'язок, оскільки володіння власністю означає привнесення в річ своєї мети. Тому що вступ у володіння річчю робить її «матерію» «моєю власністю», оскільки матеріальний світ «для себе» не належить собі [14, с. 284].

Аналіз власності Г.Гегель здійснює в контексті соціальної цілісності - громадянського суспільства, яке формується в цю епоху. Стверджуючи правомірність економічних відносин, заснованих на ринковій формі приватної власності, Г.Гегель робить висновок, що хоча в «громадянському суспільстві кожний для себе – мета», але тільки в співвідношення «з іншими» він «може досягти обсягу своїх цілей» [42, с. 107 - 108]. В остаточному підсумку дана обставина пов'язана із загальним прогресом людства.

Запропонований німецьким філософом підхід до розуміння власності знайшов відображення у сучасній економічній теорії, яка через прагнення людини до речі позначає не суб'єктно-об'єктні відносини, а в якості загальної

волі аналізує суб'єктно-об'єктні зв'язки. Противники такого підходу звертають увагу на те, що власність не може бути визначена в якості відношення суб'єкта до об'єкта як «неживого» предмета. Водночас саме трактування об'єкта власності як «неживого» предмета виражає певне відношення до нього, засноване не на рівноправності сторін, а на пануванні однієї з них, підпорядкуванні об'єкта суб'єкту. За цих обставин особа, яка вкладає свою ідею в річ, перетворює останню у своє «наявне буття». Наслідком чого стає зміна особистості, яка стає особистістю наявною, і зміна речі, яка олюднюється, суб'єктивізується [14, с. 286]. Для Г.Гегеля, таким чином, власність не може існувати поза духом, тобто інтелектом людини.

Таким чином, впродовж всієї історії свого формування власність була постійним об'єктом соціально-філософського аналізу. У вирішенні проблеми власності фокусувалися позиції мислителів, які визначали не лише шляхи теоретичного пошуку сенсу життя, а й практичну доцільність такого пошуку. Процес розвитку філософського знання показав, що проблема власності є атрибутом культури мислення кожної епохи – античності, середньовіччя, Ренесансу, Нового часу. В залежності від пріоритетів даної епохи власність вирішувалась у відповідних контекстах – морально-етичному, теологічному, меркантилістському, раціональному, соціально-етичному. Головне завдання кожного мислителя – знайти місце власності в світі основних смислів буття людини.

## **1.2. Проблема «власності» в дискурсах класичній теорії: раціональний та ірраціональний аспекти**

В процесі розвитку теоретичних міркувань та узагальнень відносно власності в класичний період розвитку філософії й економічних вчень виокремились дві основні лінії її осмислення – раціональна та ірраціональна. Раціональну лінію репрезентує соціально-філософська позиція класичної політичної економії. Вона оприявлена в творчості А.Сміта, основоположника класичної економічної науки, який зосередив свою увагу на

дослідженні нової господарської діяльності. Водночас мислитель досліджує сутність відносин власності. Виходячи з того, що першоосновою будь-якої власності є людська праця, А.Сміт пов'язував з виникненням приватної власності на землю та капітал ринковий характер тогочасного суспільства та притаманний йому розподіл доходів. Разом з тим А.Сміт трактує людину як моральну істоту, здатну трансцендентувати свою суб'єктивність через «не заангажованого спостерігача, який знаходиться в його душі, нехай і в обмеженості» [155, с. 38]. Симпатія і співчуття – це здатність, які неможливо вивести з егоїстичних прагнень до власності. Існують як зовсім незалежні від міркувань користі і вигоди дві людські здатності: пізнання (мислення) і самоволодіння. Цінності науки і мудрості неможливо звести до їх соціальної або економічної корисності. Відокремлення власності в якості об'єкта аналізу не позбавляє її морального змісту [14, с. 264 - 265].

Друга добродієвість – самоволодіння – цінна тим, що сприяє вихованню гідності і достоїнства в людині в процесі придбання власності. Відмова від тимчасової користі і задоволення в ім'я майбутнього – ось в чому може бути справжня основа власності. Але це передбачає безпосередню владу розуму над діями і поведінкою людини, а не афективне схиляння перед фетишем користі. Самоволодіння включає в себе акт переваги, який неможливо пояснити міркуваннями користі, він пов'язаний з моральною мотивацією. Адже теперішні потреби означають для нас значно більше, чим якась майбутня користь [14, с. 265].

З точки зору мислителя, прагнення до власності первісно властиве для людини, що бере участь в постійному обміні і розподілі праці. В результаті формується економічний порядок, настільки складний, що підлягає лише раціональній калькуляції, але тим не менше веде до рівноваги в суспільстві. Телеологія природної свободи («природного порядку») обумовлює «ідею рівноважного економічного порядку, який не може бути передбачений індивідом, оскільки ніхто не володіє для цього необхідними знаннями й

інформацією» [82, с. 178]. Це ще більше ускладнює концепт власності в загальній картині філософсько-економічних міркувань А.Сміта.

Власність включена мислителем в політико-державні процеси, що обумовлено його захистом економічного лібералізму і ринкових відносин. Саме в контексті проблеми власності А.Сміт виводить свою концепцію держави як «нічного охоронця». Оскільки індивідуальний інтерес до власності і багатства потрібно наповнити «сміслом пристойного», приватні людські інтереси повинні бути доповнені «морально-всезагальним» чинником. Тим самим мислитель розділяє приватний інтерес як основу власності і моральної всезагальності. Якщо індивідуальні прагнення людини реально сприяють встановленню суспільної рівноваги, і люди єдині в своєму розумінні гідного життя, почутті симпатії до інших людей, то економіка і мораль, «індивідуальна вигода та моральні почуття лежать в основі такого суспільного порядку, який не має потреби в державі. Політика замінюється економікою і моральністю» [82, с. 181]. Держава повинна володіти лише однією функцією: охороняти закони і власність.

Ідею А.Сміта щодо приватної власності поділяв його послідовник, видатний англійський економіст Д.Рікардо. Виникнення власності на основні ресурси, необхідні для ведення господарської діяльності, вчений пов'язував з принципом їх «обмеженості», «рідкісності», оскільки інакше «ніхто не буде платити ренту за землю, так само як ніхто не платить ренту за користування повітрям або водою» [146, с. 403].

В даному контексті Д.Рікардо вибудовував концепцію власності в руслі «трудової теорії вартості» і витікаючої з неї «теорії прибутку». Аналізуючи прибуток як основну форму доходу, вчений трактував його як надлишок вартості понад заробітну плату, вважаючи незаперечним той факт, що робітник своєю працею створює більшу вартість, ніж отримує зарплату. На цій підставі Д.Рікардо робив висновок про те, що «прибуток залежить від високої чи низької заробітної плати». Відтак, «все, що збільшує заробітну плату, неминуче зменшує прибуток» [146, с. 424]. Такий висновок став в

подальшому відправною точкою в осмисленні необхідності збільшення власності як результату підприємницької діяльності. Причому в довготривалій перспективі, на думку вченого, власність стане не лише перебувати на одному полюсі, а може стати «здобутком багатьох» [146, с. 424 - 425].

Проблема власності, розроблена А.Смітом і Д.Рікардо, знайшла продовження в творчості завершувача класичної політичної економії, видатного англійського економіста Дж.Ст.Мілля. Для нього «власність не припускає нічого іншого, крім права кожної людини, чоловіка або жінки, на свої здібності» [120, с. 366]. Підкреслюючи «трудова природу власності», мислитель вбачав її сутність у визнанні за людиною «права на виключне розпорядження» продуктами власної праці, а також будь-якою іншою річчю, отриманою «за справедливою угодою, без застосування сили і обману, від людей, які створили цю річ» [120, с. 362]. Він був переконаний, що будь-який розподіл багатства «залежить від законів і звичаїв суспільства і має місце лише за його згодою» [120, с. 349 - 350]. Доводячи необхідність суспільного регулювання відносин власності, вчений трактував приватну власність як «фундаментальний інститут», гарантію, яка «надається людям на володіння плодами їх власної праці і бережливості» [120, с. 148]. Відтак важливою метою розвитку суспільства він вважав покращення умов для зростання приватної власності з метою забезпечення кожному індивіду найповнішої участі в одержанні вигод.

В руслі теорії власності Дж.С.Мілля здійснює аналіз капіталу, котрий є продуктом заощадження (як і власність). Тобто утримання від теперішнього споживання заради майбутньої користі. Відтак він дійшов висновку, що зростання капіталу необхідним чином залежить від двох моментів – величини фонду, яким може виступати та чи інша власність, звідки може бути зроблене заощадження, і від сили схильностей, які спонукають заощаджуватися [68, с. 310]. Тим самим накопичувати власність.

Зазначимо, що на відміну від англійських економістів, французькі мислителі-економісти класичного періоду переосмислюють проблему власності в контексті ідеалів французької революції і традиції руссоїзму. Першим, хто поставив під сумнів пануючу економічну ортодоксію, був французький економіст швейцарського походження С.Сімонді. На його думку, політична економія повинна бути «моральною наукою», яка має брати до уваги почуття, потреби та пристрасті людей і, піклуючись про їх долю, аналізувати проблеми «розподілу» та «споживання». За умов капіталізму сукупний попит на споживчому ринку виявляється недостатнім для того, щоб придбати всі вироблені товари. Адже «народи ... можуть розорятися не лише від того, що тратять дуже багато, але і від того, що тратять дуже мало» [5, с. 274], С.Сімонді дійшов висновку, що капіталізму внутрішньо притаманні кризи надвиробицтва, викликані «недоспоживанням». Вихід із ситуації вчений вбачав у «гальмуванні» капіталістичного розвитку, отже, і в зменшенні нарощення приватної власності. Добробут суспільства, таким чином, залежить не стільки від розвитку його продуктивних сил, скільки від справедливого розподілу створеного багатства, яке не повинно перетворюватися в «одвічну власність» [14, с. 270].

Звернувши увагу на соціальні наслідки ринкових економічних перетворень та проблему нерівномірного розподілу власності і доходів, С.Сімонді виступив з програмою соціальних реформ, для проведення яких необхідними були «лише поступові й непрямі заходи з боку законодавства, лише у здійсненні у відносинах між господарем і робітником повної справедливості, яка покладала на першого всю відповідальність за зло, яке він завдав другому» [68, с. 311]. В тому числі впровадження соціального забезпечення робітників за рахунок підприємців, і участь найманих робітників у прибутках підприємств. Водночас С.Сімонді не був соціалістом. Він намагався вирішити соціальні проблеми без знищення капіталізму, власності та індивідуальної ініціативи, наполягаючи на тому, що



державне втручання в господарське життя допоможе природним ринковим силам діяти більш гармонійно [68, с. 312].

Своєрідне бачення власності запропонував соціаліст-анархіст П. Ж. Прудон. Викликом ортодоксальній теорії власності стала його праця «Що таке власність» (1840), у якій був проголошений знаменитий афоризм: «Власність - це крадіжка». Виходячи з того, що «будь-яка власність є узурпація», яка надає окремій людині право «розпоряджатися безумовним чином суспільним майном» та привласнювати те, що по праву належить усім, П. Ж. Прудон був переконаний, що «власність і суспільство - дві безумовно несумісні речі; неможливо асоціювати двох власників, як неможливо поєднати два магніти їх однойменними полюсами. Суспільство повинно або загинути, або знищити власність» [141, с. 40].

Підкреслимо, що вчений засуджував власність як право, що суперечить природі і розуму, як засіб привласнення чужої праці та отримання нетрудових доходів. «Несправедливість та гноблення полягають не в тому, що людина захоплює знаряддя праці або земельну ділянку, - писав мислитель, - а в тому, що одна людина позбавляє всього цього інших людей. Оскільки володіння однієї людини не порушує прав іншої, постільки власність є цілком правомірною формою користування знаряддями і предметами господарювання. Але існуюча історія власності незмінно базувалась на насильстві та експлуатації. Приватна власність була найглибшою причиною суспільної нерівності і, відповідно, всіх революцій, з допомогою яких люди прагнули відновити рівність» [141, с. 34]. Разом з тим, П. Ж. Прудон рушійною силою економічної діяльності та стимулом економічного прогресу вважав індивідуальну свободу, засновану на приватній власності та вільному розпорядженні результатами власної праці.

Визнаючи «дрібну власність», яка існує в «помірних і розумних» розмірах, П. Ж. Прудон водночас був переконаний, що «велику приватну власність» необхідно знищити з метою встановлення всезагальної справедливості, заснованої на загальній рівності. Одночасно П. Ж. Прудон

рішуче засуджував комунізм, в суспільному устрої якого «слабкі пригноблювали б сильних, лінів і нездібні жили б за рахунок трудящих та здібних. Комунізм є система рабства, оскільки спільність володіння вимагає примусової організації праці, позбавляє членів суспільства свободи дій і перетворює їх всіх на рабів держави» [141, с. 86].

Проте, відстоюючи приватну власність і товарне виробництво як вершину особистої свободи і незалежності, мислитель пропагував необхідність переходу великих промислових підприємств та залізничного транспорту в руки асоціацій робітників і службовців, підкреслюючи необхідність збереження індивідуальної власності у дрібній промисловості й сільському господарстві. Відсутність нетрудових доходів забезпечувала б безмежну реалізацію та гармонійний розподіл, сприяючи зростанню багатства, добробуту [14, с. 273]. Що в підсумку обумовлювало власність кожного громадянина і суспільства в цілому.

Зазначимо, що економічні ідеї П. Ж. Прудона справили значний вплив на розвиток економічної думки в другій половині XIX століття. «У працях П.Ж.Прудона вперше з повною ясністю та різкістю висловлена думка, що центральним правовим інструментом сучасного суспільства, інститутом, на якому все засноване, з якого все виходить, і хороше, і погане, що становить цивілізацію, якою ми так пишаємося, є інститут приватної власності» [175, с. 352] - писав видатний український економіст М.І. Туган-Барановський. Водночас погляди П.Ж.Прудона містять таку критику капіталістичного устрою, що кожне економічне і філософське вчення в другій половині XIX століття в питанні про власність не могло бути поза увагою прудонізму [175, с. 352].

Ринково-економічну концепцію власності запропонував французький мислитель Ж.Б.Сей. Він пропонував вирішувати проблеми власності за рахунок використання технічного прогресу в промисловості, як найважливішого джерела багатства нації. Відокремлюючи власників капіталу від підприємців, він характеризує підприємців як посередників між

«продуктивними послугами» і споживачами, які беруться «за свій рахунок, на свій ризик і на свою користь виробити певний продукт» [152, с. 30]. Мислитель трактував підприємницький дохід як винагорода за важливу суспільну функцію раціонального поєднання усіх факторів виробництва. Робітники ж не можуть претендувати на весь продукт праці, оскільки винагорода за їх внесок обмежується заробітною платою. Тим самим «знімаються» всі претензії до власності та її володіння, оскільки все обумовлюється винагородою.

Подолати суперечності ринкового суспільства в питанні про власність прагнув К.Ф.Бастіа. Створена ним «теорія послуг» спрямована до визначення цінності економічних благ. Зазначаючи, що з економічного погляду суспільство – це «обмін», в якому беруть участь рівноправні учасники, К.Ф.Бастіа наголошував на тому, що «взаємний обмін здійснюється за таким незмінним правилом: цінність за цінність, послуга за послугу, а все, що становить дармову корисність, стоїть поза торгом, тому що дармовий продукт не має цінності, а предметом майнових угод буває лише цінність» [19, с. 197 - 198]. Розмірковуючи над тим, що будь-яка власність є сумою цінностей, мислитель трактував останню як сукупність наданих послуг. Виходячи з того, що нові послуги завжди корисніші й продуктивніші за старі, вчений висловив думку про те, що будь-яка власність є сумою минулих цінностей, які поступово втрачають свою корисність.

В своїх міркуваннях французький мислитель вважає існування власності при капіталізмі цілком закономірним процесом. Головний інтерес всіх людей полягає в тому щоб сприяти швидкому утворенню капіталів. Нехай всі, і в першу чергу робітничий клас, усвідомлять, що «капітал з самого початку працює на користь звільнення людей від пут неосвіченості, бідності і деспотизму» [19, с. 206]. Адже інтереси праці і капіталу тотожні. Вчений виправдовував існуючу соціальну систему стимулюючим впливом власності на розвиток виробництва та людей, які не бажають працювати. Основна

умова суспільної гармонії – свобода дії. А вона не може відбутися поза економічною самодостатністю.

Соціально-економічна проблематика власності актуалізувалась також і у філософсько-політичних концепціях того часу. Проте зовсім іншому, утопічно-ірраціональному, тобто нераціональному спрямуванні. Ірраціональна (нераціональна) лінія репрезентує морально-етичну позицію, започатковану «ойкономікою» давньогрецької філософії і концептуалізованою в християнській культурі мислення. Морально-етичні обмеження і застереження щодо власності та багатства ствердити обумовили їх критики і заперечення, оскільки вони поставали головним злом на шляху становлення «справедливого суспільства», побудованого на «розумних» законах.

Першими з ідеями ствердження справедливого і гармонійно влаштованого суспільства виступили, як відомо, представники раннього утопічного соціалізму. Англійський мислитель-гуманіст Томас Мор в своєму знаменитому памфлеті «Утопія» (1516 р.) дає негативну оцінку приватної власності. Оскільки «там, де є приватна власність, де все вимірюється грошима, навряд чи коли-небудь буде можливим справедливе і щасливе управління державою» потрібно «розподілити все порівну і справедливо, а також щасливо управляти справами людськими неможливо інакше, як зовсім знищивши власність» [68, с. 334] - стверджував Т. Мор.

Засуджуючи приватну власність як основу експлуатації, італійський мислитель Т. Кампанелла вважає її головною причиною «крайніх» злиднів і багатства, які «роблять людей негідниками, хитрунами, лукавими, злодіями, підступниками, знедоленими, брехливими, лжесвідками, ... пихатими, гордовитими, невігласами, зрадниками, які розмірковують про те, чого не знають, дурисвітами, хвастунами, бездушними, кривдниками і т.д.» [68, с. 334]. Завдяки справедливому суспільному устрою не повинно бути майнової нерівності, оскільки усі разом спільно володіють речами.

Заслуговує уваги позиція німецького мислителя-бунтівника Т.Мюнцера, котрий закликав до знищення існуючого порядку з метою встановлення «тисячолітнього царства Христа». Як один з предтеч Реформації, він вважав, що у майбутньому «царстві Божому» не існуватиме державна влада, класові відмінності, приватна власність та нерівність. Загальний добробут буде невпинно зростати на основі спільності майна [68, с. 334 - 335].

У представників пізнього утопічного соціалізму погляди на власність відрізняються. У К.А. Сен-Сімона приватна власність в його ідеальній моделі суспільного устрою зберігається як інститут, що «служує основою суспільної будівлі». Вона буде знаходитись під контролем суспільства і даватиме власнику право на централізовано виділену із суспільного продукту винагороду на капітал. Відносини власності повинні регулюватися законодавчо [151, с. 121 - 122].

В своїй моделі справедливого суспільного устрою відомий соціаліст-утопіст Ш. Фур'є вважає за необхідне ліквідувати експлуататорський характер приватної власності. Її потрібно підпорядкувати інтересам суспільства шляхом створення асоціацій вільних виробників (фаланг), пов'язаних між собою взаємодопомогою і обміном надлишками [68, с. 337]. Обов'язковість та привабливість праці для всіх, виконання робіт за планом обумовить справедливий розподіл, який надасть кожній особі «три дивіденди, визначені за її трьома виробничими даними – капіталом, працею і талантом» [68, с. 348 - 349].

На відміну від своїх однодумців, англійський соціаліст-утопіст Р.Оуен заперечував приватну власність у будь-яких формах. Для нього вона була причиною численних злочинів і бід, яких зазнає людина. Приватну власність і прагнення до прибутку вчений трактував як дійсну причину економічних криз надвиробництва, стверджуючи, що існування прибутку унеможливорює реалізацію і споживання вироблених робітниками товарів. Власність може бути лише суспільною, на засадах «кооперованої праці» [68, с. 353]. Так

формувався і стверджувалася інша – альтруїстична лінія в розумінні власності, спрямована на подолання егоїзму.

Своє уособлення вона знаходить в позиції видатного мислителя К.Маркса. Для нього власність виступає в першу чергу як приватна власність. Боротьбі проти неї присвячене все його творче життя й діяльність. Критика і заперечення приватної власності витікає з його теорії суспільно–економічної формації, в якій виділяються ним общинна, приватна і суспільна власність. Визнаючи видатний внесок К.Маркса у філософію історії, не потрібно забувати про те, що його теорія, виходячи з його власних слів, покликана бути не тільки (і не стільки) пояснювати світ, скільки «змінити» його. Вибравши для обґрунтування своєї теорії принципи гегелівської діалектики, К.Маркс в теорії «суспільної формації» застосував ідею розвитку до опису соціальної динаміки. В результаті він не тільки охарактеризував «землеробську общину» як останню фазу першої суспільної формації, але котра в той же час знаменує перехід від суспільства, заснованого на «спільній власності, до суспільства, заснованого на приватній власності», але навіть заявив, що сучасні йому умови виробництва дозволяють замінити капіталістичну власність вищою формою «архаїчного типу власності, тобто власністю комуністичною» [67, с. 7].

В теорії К.Маркса суспільна власність є аргументом про неминучість комуністичного суспільства. Звідси, на основі уявлень соціалістів–утопістів, йшов висновок про пріоритет колективного володіння в ньому суспільними засобами виробництва, на противагу приватному володінню, властивому капіталізму. При цьому гегелівська логіка вимагала, щоб нова стадія прогресу виступала «діалектичним зняттям» всіх попередніх. В результаті виникала нічим не обґрунтована ідея «общинної власності», котра немовби існувала до появи приватної [67, с. 4]. Однак це дало можливість К.Марксу провести свій аналіз власності, який ґрунтувався на наступних положеннях: по-перше, розмежуванні економічного та юридичного змісту власності. «Кожна людина може бути товаровласником (власником) лише по волі іншої людини». При

цьому кожен з контрагентів «лише через один, спільний для них обох (товаровласників) вольовий акт може привласнити собі чужий товар, відчуживши свій власний» [109, с. 91]. Таким чином, у якості юридичних відносин, за К.Марксом, виступають вольові відносини «визнання» окремих людей приватними власниками на основі їх відношення до одних об'єктів власності як до своїх, а до інших - як до чужих. Разом з тим першочергового значення мислитель надавав дослідженню відносин власності в їх «реальній формі», тобто як виробничих відносин, а не у їх юридичному виразі, як «вольових відносин» [14, с. 288].

Економічний зміст власності К.Маркс визначав характером поєднання робітників із засобами виробництва. «Власність означає первісно не що інше, як відношення людини до її природних умов виробництва, як таких, що належать їй, як до своїх власних, як до передумов, що даються разом з її власним існуванням, що визначає її як вихідне виробниче відношення формації» [110, с. 480], - зазначав дослідник. Водночас, на його думку, політична економія може розкрити сутність відносин власності лише через аналіз усієї сукупності виробничих відносин певного суспільства. «Приватна власність, - зазначав К.Маркс, - являє собою не просто відносини, і зовсім не абстрактне поняття або принцип, а всю сукупність буржуазних виробничих відносин» [110, с. 318]. Таким чином, власність як системна властивість пронизує усі економічні відносини, обумовлюючи їх специфічні якісні ознаки. Специфіка відносин власності та співіснування різних її форм об'єктивно обумовлені ступенем розвитку продуктивних сил, характером суспільного поділу праці. Відтак перетворення відносин власності є закономірним наслідком розвитку певного способу виробництва, заснованого на «діалектичній взаємодії» «продуктивних сил» та «виробничих відносин».

Виходячи з цього, К.Маркс заперечував «природність» та «вічність» приватної власності, обґрунтовуючи тезу про історично обмежений характер останньої. Досить нагадати коротке визначення з «Маніфесту Комуністичної партії»: «...Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням:

знищення приватної власності» [136, с. 240]. Теоретичне обґрунтування своєї позиції К.Маркс здійснював через поняття «відчуження». Його вивчення дозволяє зрозуміти сутність позиції (котру називають гуманістичною), марксистського вчення щодо власності, яке лишало поза увагою її інтелектуальний аспект.

Зазначимо, що в першу чергу «відчуження» є не стільки відчуження людини від власної природи, так як «... сама людина виявляється власним ворогом, оскільки як природна і соціальна (а соціальність представляє собою «другу природу») істота вона протистоїть собі як істоті духовно-тілесній, цілісній. Такій людині все більше починає протистояти її власна природно-соціальна сторона (поряд з об'єктивованими результатами її соціальної діяльності)» [79, с. 4]. Відчуження є «феномен, який виникає всередині «сукупності суспільних відносин» між реальними індивідами, між «класами» таких індивідів. В цьому випадку «відчуження» є формою взаємних взаємовідносин між ними. Відчуження тут – це відчуження людей від людей» [61, с. 184]. Відчуження людини від її власної сутності – явище індивідуальне; відчуження людей від людей – феномен колективний.

Однак не тільки «відчуження людей від людей». Відчуження полягає в опредметненні свободи; продукт діяльності здобуває, або «немовби здобуває», свою власну раціональну свободу для суб'єкта, а суб'єкт (людина) «опредметнюється», «оречевлюється». Тут на поверхні по меншій мірі дві волі – суб'єкта і його продукту, відношення між якими можуть бути оречевлені і відчужені в самостійну волю. Результат «співпадає з метою точніше, але все рівно спрямовується проти суб'єкта» [61, с. 143].

У гегелівській філософії, можна виділити три терміни, які означають категорію відчуження. Перший («Entfremdung») характеризує лише одну стадію розвитку «Світового духу» – тобто духовної культури людства, пов'язану з антагонізмом між філософією і релігією, між «внутрішнім» і «зовнішнім», іншими словами, між високим і низьким рівнем духовної культури. Це і є те, що складає проблему, відчуження «людини» від



«сутності» або «людей від людей». Другий («Entansserung» - опредметнення, зовнішнє здійснення), являє собою перехідну і необхідну форму людської діяльності взагалі. В цьому смислі другий термін входить в саме визначення «духу». Нарешті, третій термін «Eransserung» – взагалі оголошення моєї волі про те, що ця річ перестає бути моєю, «волевиявлення, що я не хочу більше розглядати річ як мою» [61, с. 144]. У Г.Гегеля, як у К.Маркса «мова скрізь йде про форми «відчуження» результатів, продуктів людської діяльності. Результат у вигляді продукту дійсно відчужується (спочатку, можливо, навіть без допомоги власності) лише як продуктивна діяльність (опредметнена діяльність), як «мертва праця», лише як «діяльність у формі речі» - у вигляді предмета безпосереднього споживання, або засобу виробництва, «у вигляді знаряддя» [42, с. 121]. Продукт, результат діяльності людини здобуває власну свободу. Діяльність одного суб'єкта не знає двох незалежних волей: річ, яка протистоїть волі, є «невільне, безособистісне і безправне» [61, с. 148]. Відчуження, яке складає другий бік діалектичної суперечності власності, в приватній власності протилежне присвоєнню і проникаюче в нього, вже не є сингулярним відношенням суб'єкта до речі. В будь-якому з цих трьох випадків передбачається існування іншої волі, котра «проникає у відчужувану з волі власника річ» [42, с. 101] – зазначає Г.Гегель.

«Свобода власності», про яку говорить Г.Гегель у «Філософії права», є не відношенням особи до власності, а відношенням двох власників: «... Не два володаря (domini), а власник і «пустий» володар» [42, с. 118]. Власність полягає і в тому, що проникнення речі «волею власника» виключає проникнення у річ всякої іншої волі. М.Гайдеггер вважає, що річ як річ «в собі», наприклад, чаша, є власне, пустота, наприклад, обмежена стінками і дном місткість пустоти чаші, в яку можна наливати воду або вино. Саме в цю пустоту «речі в собі» і проникає воля власника. Але річ є і «для людини», як те, що «зачіпає», захоплює людей, є «діло», котре підлягає загальному розгляду [193, с. 270 - 274].

Сумісна діяльність багатьох суб'єктів, людей, володіючих засобами праці, і в стратегічній ситуації, і в «практично нескінченній» ситуації є самостійною силою (але не волею), здатною в багато разів збільшити продуктивність діяльності. Тут доречним є положення А.Сміта про роль «поділу праці» в підвищенні її ефективності: «Так як можливість обліку веде до поділу праці, то рівень останнього завжди повинен обмежуватися межами цієї можливості обліку, або іншими словами, розмірами ринку. Коли ринок діє, ні в кого не може бути спонукання присвятити себе повністю якому-небудь одному заняттю в силу неможливості обміняти увесь запас, продукти своєї праці, яка перевищує власне споживання, не потрібні йому продукти праці інших людей» [6, с. 93]. А.Сміт розглядає поділ праці і ринок як тотожні предмети; однак з того, що ринок обмежує поділ праці, витікає, що предмети не різні, а знаходяться в діалектичній протилежності. Сила, яка тут виявляє себе, є організація, котра складається з двох протилежностей; диференціації й інтеграції цілого, або поділу і кооперації праці. Третій варіант ми знаходимо у К.Маркса, який вказує на силу суспільної організації праці – поділ способу виробництва на спосіб діяльності і форму спілкування [14, с. 292].

Відчуження праці відбувається в силу особливостей «виробничої сили» роздільно-поєднувального способу виробництва – ця сила є сумісна сила окремих людей, але не індивідуальна сила: «соціальна сила, тобто виробнича сила, яка виникає завдяки обумовленої розподілом праці спільної діяльності різних індивідів, - ця соціальна сила, внаслідок того, що сама спільна діяльність виникає не добровільно, а стихійно, представляється даним індивідам не як їх власна об'єднана сила, а як певна сума влади, що стоїть поза ними, про походження і тенденції розвитку якої вони нічого не знають; вони, таким чином, вже не можуть панувати над цією силою, навпаки, остання проходить ряд власних фаз і етапів розвитку, спрямовуючих цю волю і цю поведінку» [112, с. 31]. Соціальна виробнича сила є, без сумніву, така «річ», котра зачіпає «всіх», котра проникає у волю кожного окремого

індивіда, підкоряє її собі, спрямовує і організує цю волю, причому через «свої інтереси» кожного суб'єкта – індивіда.

Спосіб діяльності, який розуміється як розвинене «конкретно-всезагальне», являє собою сукупність відповідних йому особливих форм діяльності, об'єднаних «формою спілкування» (котре розуміється як розвинене «конкретно-всезагальне»), в якості системи виробничих відносин. Форма спілкування як «конкретно-всезагальне» є основне виробниче відношення даного способу виробництва. «Спосіб діяльності як конкретно-всезагальне є основна (всезагальна) форма діяльності даного способу виробництва, є («в собі») його основна виробнича сила» [136, с. 34]. А далі відбувається розвиток форми діяльності (виробничої сили) і форми спілкування (виробничих відносин): форма спілкування (спосіб організації) здійснює освоєння «виробничої сили», організовує її, ставить під контроль індивідів, розвиває виробничу силу людей, створює нову, вищу виробничу силу, котра, в свою чергу, відчужується як «сила індивідів, але не індивідуальна сила», і освоюється з допомогою нової, більш високої форми спілкування: новий спосіб виробництва в якості суспільства присвоює попередній в якості природи. При цьому нова основна форма діяльності присвоює попередню в якості своєї виробничої сили [136, с. 40].

В цій моделі, зазначають В.Д.Базилевич і В.В.Ільїн, потрібно розрізняти абстрактно-теоретичну схему відчуження, якої дотримувався К.Маркс Нова основна форма діяльності (форма спілкування) присвоює попередню в якості своєї виробничої сили, стає суспільною виробничою силою і виступає як зовнішня по відношенню до індивідів сила (влада, тобто воля), і абстрактно-догматична схема слоїв відчуження. Вона повинна допускати для кожної даної соціальної сили можливість освоєння в декількох різних формах спілкування, і, таким чином, цивілізаційну варіантність формації (різність «слоїв» відчуження в різних цивілізаціях). Можна говорити про неповне,

лише більш або менш ефективно, освоєння, про конкуренцію форм, які освоюються [14, с. 293 - 294].

Концепція «відчуження» – освоєння діалектики «соціальної сили» (виробничих сил) і «форми спілкування» (виробничих відносин) може розглядатися як елемент теоретичної історії і теоретичної економії. Стосовно марксизму, то цей елемент перетворився в ньому у визначальний фактор світового суспільного розвитку. Причому подолати відчуження здатна лише єдина сила – пролетаріат, і в першу чергу завдяки тому, що він позбавлений приватної власності, яка є основою створення «відчуження». Пролетаріат нічим не володіє. Тим самим максимально звужується поле інтелектуальної діяльності, а разом з ним – можливість власності [14, с. 294]. А разом з цим, на нашу думку, можливості особистості.

Діалектика «відчуження» – освоєння «соціальної сили» і «форми спілкування» прослідковується в концепції «етичної економії» П.Козловські і в концепції «особливої ролі підприємця» Й.Шумпетера, які є альтернативними марксистській концепції «відчуження». У П.Козловські економічна поведінка суб'єктів може бути представлена як максимізація функції «власного інтересу». Робота економіки може бути покращена, якщо суб'єкти слідують категоричному імперативу І.Канта – поступати так, щоб максима власної волі могла мати всезагальне розповсюдження. В цьому випадку кожний індивід відмовляється від порушення загальних правил із небезпеки, що всі їх будуть порушувати. Ця поведінка відповідає «стратегічній раціональності» економічних суб'єктів, які «раціоналізують не окремий даний вчинок, акцію, а довготривалу стратегію поведінки, в якій знімається відчуження» [138, с. 36].

Теорія «підприємницької діяльності» Й.Шумпетера дозволяє інтерпретувати другий аспект теорії «відчуження» – «освоєння». Згідно Й.Шумпетеру, в умовах економічної рівноваги повинен мати місце повторюваний, рутинний процес економічного відтворення, при якому

майбутнє абсолютне передбачуване. В цих умовах вартість продукту повністю розподіляється між власниками факторів виробництва – праці, капіталу і землі – у відповідності з ефективністю факторів, і організатор не одержує ніякого прибутку, окрім звичайної заробітної плати. Отже, відсутні стимули до інвестицій, попит на капітал і таким чином, процент повинен впасти до нуля, повинен зникнути сам капітал як суспільне явище. Тому, робить висновок Й.Шумпетер, ринкова (капіталістична) економіка не могла бути рівноважною. Ключову роль в порушенні економічної рівноваги відіграє підприємництво, котре представляє собою не просто організацію виробництва, але також й інноваційну діяльність - винайдення нових продуктів, способів виробництва продуктів, форм суспільної організації, відкриття нових джерел постачання і збуту тощо. Підприємець руйнує існуючу «рутину» (котру потрібно розуміти насамперед як соціальний інститут в економічній діяльності), і встановлює нові форми діяльності. Економічна рівновага порушується, і підприємець одержує прибуток від «арбітражних угод» [138, с. 36]. Підприємницький прибуток визначає інвестиційний попит на капітал, породжує процент на капітал і підтримує економічний розвиток. Підприємницька діяльність, як основний фактор економічного розвитку, полягає, переважно, в зруйнуванні «рутини» (мікросистеми економічних інститутів), в рамках якої здійснюється праця. Праця «відчужена» в рутині, підприємницька діяльність індивідуально присвоює (і в смислі протиставлення відчуженню, і в смислі одержання доходу) «суспільну виробничу силу» інновації [138, с. 37]. Однак відчуження тут же відновлюється знову, оскільки інновація стає інститутом, тобто «рутиною».

Подібне подолання відчуження в корені відмінне від марксистського, який вбачає в подоланні приватної власності початок дійсної історії. На відміну від попередньої історії, заснованої на власності, і тому вона була «передісторією». Однак про «справжню» історію можна говорити не лише в

тому смислі, що буде вирішена соціальна проблема і тим самим зняте відчуження, але сама людина подолає всі перепони, зовнішні і внутрішні, для розкриття своїх творчих потенцій. Так зрозумілий процес історії не тільки можливий, але і складає смисл історії. Повне подолання відчуження означало б «перетворення світу» в релігійному смислі (на що претендував марксизм) [79, с. 8]. Підприємництво долає відчуження людини, але не відчуження в цілому, або тим більше, «відчуження взагалі» (Й.Шумпетер).

Інша справа, коли ми говоримо, що відчуження долається шляхом становлення індивідуальності, через подолання колективності. «Світ вже є власність людини, і всяка інша – «приватна» - власність є відчуження. Але: індивідуальна діяльність по освоєнню є освоєнням відчуження. М.Бердяєв не допускає існування колективної власності або її особистості: «Колективні реальності можуть бути визнані індивідуальностями, але ніяк не особистостями, вони не мають екзистенціального центру, не здатні до страждання і радості. Екзистенціальний суб'єкт космосу, суспільства, нації, держави можна шукати лише в сушій людині, в якостях особистості. Універсальне перебуває в індивідуальному, надособистісне в особистому. Людина – мікрокосм і мікроетос. В глибині людини здійснюється світова історія, складається і розкладається суспільство» [24, с. 228]. В цьому аспекті марксистське вчення про «всесвітньо-історичну» місію пролетаріату в його «класовій всезагальності» відчуження особистості замінює новим відчуженням.

Як відомо, боротьба К.Маркса проти суспільства, заснованого на приватній власності («царства необхідності»), не привела до сподіваного «усуспільненого людства» («царства свободи»). На сьогодні приватна власність (при всіх своїх недоліках) є найбільш високим показником свободи у вигляді загальної формальної рівності людей, свободи особистості як суб'єкта права, члена громадянського суспільства і правової держави, котра реально досягнута в умовах розвиненої ринкової (капіталістичної) власності

[14, с. 297]. Соціалізм же виник і розвивався в ході боротьби «не-власників» проти «власників», боротьби проти приватної власності взагалі, за перехід від формально-правової рівності до так званої «фактичної». Одержаний таким чином «соціалізм» на практиці виявився порядком без відповідної дійсності власності, отже без свободи і права. К.Маркс, який визначив приватну власність як «мати тиранії», в якості альтернативи запропонував категорію «спільної власності», кардинальної умови подолання відчуження. Ця вимушена підміна не стала необхідною, тому що приватна власність у всі часи і у всіх народів була і є тісно пов'язана з глибинними основами самого людського буття. Отже, відмінивши власність приватну, потрібно було замінити її вплив на людину та її поведінку яким-небудь, хоча б відносно рівнодіючим фактором. В результаті ідеологізований механізм «соціалістичної економіки без приватної власності» підмінив традиційні регулюючі фактори вільного ринку – «попит» і «пропозицію» зовсім іншими категоріями – «потребами» і «виробництвом» відповідно [14, с. 298]. Баланс між ними повинен був підтримуватися вже не стихією ринку, а виключно державою. В результаті всі гуманістичні постулати марксизму постали ірраціональними сподіваннями, які виявилися в результаті утопічними, не реалізованими проектами.

Таким чином, класична політична економія репрезентує дві основні тенденції відношення до власності: раціональну, яка пов'язує існування людини з господарсько-смысловими основами життя, та ірраціональну (нераціональну), орієнтовану на пріоритет альтруїзму і моралі. Останнє передбачає обмеження права на власність і в кінцевому випадку знищення її як головного зла. В підсумку це породило великі утопії, які, попри сподівання на вселенську гармонію і щастя, постали ірраціональними вченнями, які апелювали не до природи людини, а її теоретичних характеристик.

### **1.3. Власність як «воля до життя» і умова духовної свободи**

Марксистська модель «гармонійного» суспільства заснувалася на передбаченні, що «нове» суспільство буде «безкласовим», що всі ресурси для виробництва товарів будуть усупільнені і причини для розподілу за майновою ознакою (кількістю власності) зникнуть. Зокрема, для надання реальності виведеної ним абстрактної конструкції К.Маркс апелює до такого специфічного феномену, як «додаткова вартість», яка є ключем до падіння капіталістичної системи, заснованої на «вартості». Але дійсний реальний світ «наповнений не «вартостями», але цілком відчутними цінами» [195, с. 196], – зазначає Р.Л. Хайлбронер. В процесі переходу «від світу вартостей до світу цін» мислитель ступає на хиткий ґрунт математичних викладок» [195, с. 197]. В цьому його помилка. Її можна виправити, але за рахунок виправлення цілої конструкції, в чому автор і його послідовники не були зацікавлені. Тим самим соціально-класова позиція марксизму, незважаючи на зовнішню привабливість для мас ідеї «експропріації експропріаторів», яка співпала з ідеями абстрактної справедливості, не стала істиною в останній інстанції [127, с. 21]. Про це свідчить новий погляд на власність і інших, альтернативних марксизму філософських теоріях.

Оригінальний підхід до трактування відносин власності був започаткований у кінці XIX – на початку XX ст. мислителями «нової історичної школи» в економіці. Визнаючи взаємозв'язок економічних та позаекономічних факторів суспільного прогресу, трактуючи людину як соціальну істоту, на поведінку якої впливають моральні, етичні, правові та культурні чинники, представники цього напрямку визначали власність як невід'ємну рису особистості, нерозривно пов'язану з її духовним самовдосконаленням.

На думку видатного мислителя М.Вебера, приватна власність має переваги над суспільною, оскільки обмежує індивідуальні зазіхання визнанням правомірності чужих домагань. Таке розуміння власності стало



результатом в основу здійсненого вченим дослідження взаємозв'язків між етичним кодексом протестантських вірувань і «капіталістичним духом» епохи вільної конкуренції як специфічним набором звичок та форм господарської поведінки. Власність є атрибут «духу підприємництва», без якого не може існувати економічне «капіталістичне суспільство» [127, с. 27].

Одночасно в інтелектуальній культурі Європи формувалися і набували авторитету інші теоретичні підходи до проблеми власності. Вони були обумовлені методологічною переорієнтацією філософських вчень про людину і зміною духовних орієнтацій. Це стосується в першу чергу «філософії життя», в якій по-новому розумілися можливості людини як суб'єкта соціально-економічної і культурної діяльності. Що вимагало переосмислення всіх основних цінностей життя – свободи, влади, моралі, розуму, багатства, праці і, звичайно, власності.

Так, для засновника «філософії життя» А. Шопенгауера власністю є ті засоби, що дозволяють задовольняти потреби, розділені на три класи: природні і необхідні; природні, але не необхідні; ні природні, ні необхідні. Вони нескінченні, і задовольнити їх дуже важко. Тому головне - у визначенні меж наших розумних бажань. Однак визначити власність, підкреслює мислитель, важко, якщо не неможливо, тому що «достаток і задоволеність кожної людини в цьому відношенні між її домаганням і її добробутом» [200, с. 494]. Акцент в даному випадку перенесений на індивіда, від якого залежить величина власності. Взята сама по собі вона позбавлена значення. Відношення до власності виявляє сутність людини, котра усвідомлює свою сферу можливостей для досягнення бажаного багатства. Якщо ж говорити про настрій людини, то він завжди тим кращий, чим більше вдалих спроб і результатів у «реалізації домагань на збільшення власності і багатства» [200, с. 495].

Мислитель робить висновок, що рід людський складається з «нестатків» і «потреб», тому немає нічого дивного в тому, що багатство, як реалізована

через наявність власності потреба, шанується і навіть поважається більше і відвертіше, ніж все інше. Влада - не що інше, як «засіб до збагачення і збільшення власності, заради чого все інше відкладається убік чи зовсім закидається» [200, с. 496]. Власність – це постійний життєвий атрибут, тому ні про яке її скасування не може бути мови. Вона є гарантією задоволення потреб і забезпечення соціального статусу. Тому головна турбота – забезпечення її збереження і збільшення через капітал.

Зазначимо, що А. Шопенгауер не полемізує з економічним детермінізмом К. Марксом із приводу приватної власності, скасування якої нібито «дозволить людині перейти з «царства природної необхідності в царство усвідомленої необхідності», що є царством свободи - епохи Гуманізму» [136, с. 242]. Індивідуалістична позиція А.Шопенгауера, яка не вкладається в рамки «панлогізму», визначає всі аспекти розуміння ним власності та її «життєвих еманаций». Так, відношення до багатства – марнотратність чи ощадливість, залежить від того, чи володіє людина власністю, чи ні. Ті, хто народилися і живуть у добробуті, постійно піклуються про майбутнє і тому ощадливі. Ті, хто в силу випадку або через особливі таланти піднялися з бідності, досягли власності і добробуту, набагато менше остерігаються нестатків і схильні до марнотратності. Все визначається волею, бажанням людини, залежить від її впевненості в правоті своєї позиції. Необхідно обережно підходити до власності. В людину повинно бути вкладене розуміння цінності і значимості її життя, які обумовлюються власністю як результатом діяльності людини. Власність – «духовний стан», що досягається традицією виховання. Володіння власністю «передбачає не тільки діяльність, але і духовно-культурне усвідомлення її необхідності» [200, с. 497]. Іншими словами, розум, мислення і власність невід'ємні одне від одного.

При прихильності долі, міркує мислитель, завдяки якій людина стає володарем багатства, майна, власності, можна бути «істинно вільним»,

повноправним володарем свого часу і своїх сил, знаючи, що кожний день належить тобі. Адже час - не тільки об'єктивна властивість, але і суб'єктивна. Тому, вважає А.Шопенгауер, вищої своєї цінності багатство і власність досягають тоді, коли їх одержує той, хто обдарований духовними силами вищого порядку і живить прагнення, які не споріднені з бідним і безглуздим існуванням пересічної людини. Практичне реальне життя, яким живе більшість населення, позбавленого власності, нудне і банальне, а іноді і болісне. Для більшості навіть гроші не можуть виступати благом, оскільки без власності вони є непотрібною і навіть ненависною абстракцією. Тому-то щасливі єдино ті, кому на долю випало інтелектуальне життя, яке охороняє не тільки від нудьги, але і від згубних її наслідків – дурного спілкування, небезпек, нещастя, втрат і розтрат, в які втягуєшся, відшукуючи щастя в реальному світі [200, с. 488 - 490]. А таке життя вимагає матеріального забезпечення, що досягається завдяки володінню власністю.

Орієнтація на матеріальні речі, вважає мислитель, переміщає центр особистості поза нею, у «зовнішнє». Насправді сутність людини перебуває в ній самій, що обумовлює духовну перевагу над різного роду дріб'язковими безладами. Тільки духовне, культурно-інтелектуальне життя є тим благом, котре дозволяє суб'єкту спрямувати свої вольові прагнення на гідне розпорядження матеріальним достатком, наданим багатством, капіталом і власністю. Філософ переконаний, що пасивність, або нестримна жадібність, або «безголовість» (тупість) у відношенні власності не тотожні духу часу, який вимагає раціональної регламентації різних життєвих «енергетичних потоків» [200, с. 490].

Тим самим енергія «оволодіння» переміщається з матеріальних речей – майна, грошей, землі тощо на людину, на її внутрішню сутність. Власністю стає сила, але не фізична, а «сила волі». Як і в А.Шопенгауера, так у його послідовника Ф.Ніцше саме «воля» визначає сутність і значення людини. Його «надлюдина» – це прагнення до влади, і не стільки до політичної,

економічної, духовної, а в першу чергу і головним чином влади над собою. Вона володіє не майном, не матеріальним добробутом, а значно більшим - силою волі володіти собою. Добрим є лише те, «що підвищує в людині почуття влади, волю до влади, саму владу» («Антихристиянин»). Це почуття вбирає в себе все, що пов'язане з дійсним володінням. Надлюдина повна сили, і в цьому її відмінність як вищої людини від нижчої. Тим самим споконвічні добро і зло, які невід'ємні від людської культури, потрапляють в залежність від сили і слабкості. Щоправда, метафізичні сила і слабкість нічим не кращі традиційних метафізичних добра і зла, між якими вибудовується метафізична ієрархія всього і всілякого. Прагнучи уникнути цієї небажаної традиційності, Ф.Ніцше оголосив, що «діяч просто приєднаний до дії – діяльність є все!» [204, с. 31]. Щоб злити воедино силу, сильну людину і сильний вчинок.

Сила волі – це і є джерело діяльності. В зв'язку з цим мислитель відмовляє світу в усталених цінностях. Повна відмова від світу неминуче означає фрустрацію всіх «світських» бажань. Звичайно, які не лише пов'язані з традиційними мораллю, релігією, естетикою та іншими духовними формами життя, але і матеріальними основами, які остаточно ствердились в Європі – багатством, майном, грошима, власністю. Останніх заміняє сила волі, і не просто волі, а волі до влади [14, с. 305].

Безперечно, даний підхід ігнорує соціальну дійсність, в якій кожна реальна людина в чомусь є сильною, а в чомусь – слабкою. Однак для Ф.Ніцше слабкість – це уділ нищих, звичайних, а не «надлюдей». Слабкість – це межа, за яким починається Не-я, (чужі). Аристократ не бажає займатися лихварством не тому, що не хоче бути в сфері фінансових махінацій. Якщо він професійно займеться лихварством, то перестане бути аристократом. Якщо лихвар відстоюватиме свою честь на дуелях, він перестане бути лихварем. Отже, мова йде про силу волі – необхідний і неминучий механізм будь-якої діяльності [14, с. 306]. Для мислителя сила прагнення до влади –

«воля до влади», є вагоміша за будь-які інші сфери буття людини, в тому числі і сфери власності – специфічного середовища існування людини.

Ніцшеанська «воля до влади» породила, крім всього іншого, нову хвилю суспільних рухів, які заперечували традиційні гуманістичні цінності. Разом з цим заперечувалася власність – як матеріальна, так і духовно-інтелектуальна, оскільки і перша, і друга не могли конкурувати в своїх звичних параметрах з культом волі – основного чинника становлення, існування та розвитку світу і людини. Недоречні спроби моралістів проштовхнути на роль фундаментальної цінності ті чи інші конкурентні переваги – чи то християнська любов, чи ніцшеанська сила – «воля до влади», швейцерівське «життя», марксистський «комунізм» («реальний гуманізм»), гегелівська «державна» – привели до сумніву у фундаментальних цінностях як таких. В результаті «істина, добро і краса вступили в непримиренну боротьбу на полі веберівських текстів, а побудова абстрактної етичної системи набула статусу заняття застарілого – якщо не відверто ідіотського» [204, с. 32], - зазначає К.І.Якимець.

Безперечно, обґрунтування «волі до влади» як права сильного – «надлюдини», по суті ставило завдання замінити існуюче прагнення до власності – основи свободи. Тим самим людина позбавлялася вибору. Однак при будь-яких обставинах вона орієнтується на альтернативні проекти буття, оскільки це дозволяє поступати оптимальним чином. В зв'язку з цим підміна життєво-практичних понять і цінностей «волею до влади» також не витримала випробовування часом, оскільки, як і марксизм, породила свої утопії. Людина хотіла жити в першу чергу матеріально та духовно облаштованим життям. Тому власність продовжувала залишатися як практичною цінністю, так і полем теоретико-наукових, інтелектуальних дискусій [14, с. 307].

Свідченням цього є полеміка навколо проблеми власності у працях мислителів «срібного віку» кінця XIX – початку XX ст. Звернення цих філософів

до теми власності обумовлено поширенням соціалізму з його утопічними ідеями рівності та справедливості, матеріалізму і марксизму з радикальними вимогами знищення власності. Відстоюючи позицію культури і раціонального підходу до аналізу соціально-економічної реальності, філософ-екзистенціаліст Н.А.Бердяєв стверджував, що «власність за природою своєю є начало духовне, а не матеріальне. Вона передбачає не лише споживання матеріальних благ, але і більш стійке і послідовне духовне життя особистості в сім'ї і роді» [22, с. 303].

Виникає нова теоретична модель осмислення економічної проблематики – «філософія господарства». Її засновник С.М.Булгаков актуальність цієї дисципліни пов'язує із загостренням «економічних рефлексій», з подіями економічного життя, з прискоренням його темпів і величезними масштабами розвитку господарства, внаслідок чого духовне життя потрапило в «рабство» до матеріального. Не випадково тому широке розповсюдження одержав «економічний матеріалізм», котрий стверджував примат раціональності, прагматизму для всієї культури і нових духовних проявів життя. На протиположності економічному матеріалізму С.М.Булгаков пропонує концепцію «філософії господарства». Проблема господарства, по словам мислителя, береться в потрійній постановці: «науково-емпіричній, трансцендентально-критичній і метафізичній ... . Адже те, що в області емпіричній складає предмет «досвіду», ставить проблеми науки, а те, що розглядається з боку пізнавальних форм, є побудовою «трансцендентального суб'єкта», - буттєвими своїми коренями йдуть в метафізичну землю» [31, с. 4 - 10]. Таким чином, мислитель прагне одержати універсальне знання, котре поєднує наукове, філософське і релігійне знання.

Разом з тим, «філософію господарства» цікавлять не лише економічні і метафізичні, але й антропологічні проблеми. Але в якості суб'єкта господарства мислитель визнає не просто людину, а «людство як таке, не колектив або зібрану цілісність, але єдність духовних сил і потенцій, до якого причетні всі люди, умосяжна людина, котра виявляється емпірично у всіх людях» [31, с. 254]. Таким чином, ідея трансцендентності стосується не лише світу в цілому, але й людини.

Так, замість «виробничих сил» і «виробничих відносин» рухаючого силою виступає людство, ідея світової людини, трансцендентальний суб'єкт господарювання. Пояснюється це наступним чином: діяльність не є самоціллю для людини, вона задана не людиною, але всередині її з самого народження є ідея розвитку індивіда в суспільстві, його активне відношення до суспільства, вихід із свого «Я» в метафізичному смислі [31, с. 113]. Звідси стає зрозумілим, чому діяльність, праця та її результати – власність, майно, продукт виступають як «актуальність», як «дієва воля», як активний вихід «з себе».

Зазначимо, що булгаківське розуміння власності опредметнене його концепцією «праці», яка не просто фактор господарського життя, а «основоположний феномен життя взагалі, немовби нова сила природи, новий світоутворюючий, космогонічний фактор, принципово відмінний притому від всіх інших сил природи» [178, с. 35]. Філософ критикує політичну економію за вузьке і чисто феноменальне трактування праці, яка розуміється тільки як «праця, спрямована на виробництво лише матеріальних благ або матеріальних цінностей». К.Маркс додатково визначає працю як «затрату людської енергії, а остання з грубим і наївним матеріалізмом визначається ним як витрата нервів, м'язів, костей, фізіологічної енергії» [31, с. 89]. Таке розуміння позбавлене загальнофілософського значення, оскільки праця звужується до виробничої праці, і їй приписується значення основи матеріальних благ. Вищеприведене визначення праці робить неможливим співставлення фізичної і духовної праці, а з економічної точки зору не дозволяє дати «дійсну оцінку вартості речей» [14, с. 310]. А разом з цим – оцінку власності. Виходячи з такого розуміння, господарство являє собою постійне проектування дійсності й об'єктивування ідей, воно є з'єднуючою ланкою «я» і «не-я». Їх жива єдність «трансформується на власність, інші результати економічної діяльності» [14, с. 311].

Розуміння сутності власності в концепції С.М.Булгакова сприяє проблема особистості та її значення в господарстві. За визначенням

мислителя, творча особистість має «свободу вибору» і несе відповідальність за наслідки вибору. Так, людина в процесі праці одночасно здійснює акт творчості, однак, з іншого боку, праця (діяльність) є прояв жорсткої «природної необхідності». Дана двозначність переноситься і на власність, яка має як матеріальну (необхідну), так і творчу (духовну, інтелектуальну) сторони [14, с. 311].

Особистість прагне до того, щоб світ господарства став для неї прозорим, піддався її волі, із «механізму» зробився «організмом». Реалізація творчої особистості можлива тільки завдяки врахуванню духовних, моральних мотивів в праці. Моральна орієнтація особистості пов'язана з ідеєю про трансцендентальну єдність суб'єкта господарства, який передбачає спільну відповідальність за здійснене. Отже, за результати, до яких належить все те, до чого прагне особистість. А це – майно, багатство, успіх, власність. Другим важливим моральним аспектом реалізації особистості є аскетизм, але не примусовий, а на основі добровільної відмови (вільного вибору) від власності. Вона містить в собі не лише виробничий, вартісний характер, але й інтелектуальну сторону, оскільки в неї була вкладена духовна енергія в процесі її створення [14, с. 312].

Підкреслимо, що відмовившись від існуючих традицій у вирішеній проблем господарського, економічного життя, які спиралися на матеріалізм та позитивізм, філософія господарства розробила нові принципи економічного буття людини, які можна звести до наступних: власність є умова свободи людини, матеріальний мотив прояву її творчих прагнень і одночасно умова матеріального існування даного суспільства; праця є не лише засобом для здобуття власності, багатства, добробуту, тобто актом необхідності, але й актом творчості; суб'єктом господарської діяльності є людина і людство. Поза тим, важливим моментом господарської діяльності є моральна оцінка її результатів. Ставиться завдання розуміти, що духовне і матеріальне є рівноправними формами буття господарства, котрі не потрібно



ототожнювати (мирити), і разом з тим, протиставляти, тому потрібно виключити з розуміння господарства будь-який детермінізм: економічний, природний, соціальний, ідеологічний і т.п. Необхідно усвідомлювати, що раціональне пізнання є лише однією з форм пізнання, поряд з чуттєвим досвідом, естетичним, моральним і релігійним спогляданням, оскільки сам по собі людський розум суперечливий і обмежений. Важливо також підходити до розуміння господарства (як і економіки) в культурно-історичному контексті, приймаючи до уваги традиції, норми, забобони, місце в світовій економіці, характер завдань, які вирішуються. Тим самим розуміння власності піднімається в нові виміри – софійності, свободи, творчості, котрі є умовою зняття суперечності людини і світу, матеріального та ідеального, і зрештою, добра і зла [14, с. 313 - 314].

Ідеї «філософії господарства» одержали розвиток в творчості М.О.Бердяєва. Актуальність даної теми він пов'язував із зростанням ролі економічного фактору в житті людини: «ніколи ще не усвідомлювалось так значення господарства в людському житті, ніколи ще людина не відчувала такої залежності від економіки» [178, с. 48]. Багато проблем господарського життя він, як і його попередники, пов'язує з розривом зв'язку людини і природи, з порушенням ритму, розмірності (Логосу) людського життя і природи. Це привело до втрати господарством певної «священної санкції», розриву з глибинними основами буття, дисгармонії і розщепленню. Вихід з цієї ситуації філософ бачить в гармонізації духовного і матеріального начал господарського життя. «Господарське, матеріальне життя не може бути протиставлене життю духовному, не може бути від нього абстраговане і відірване...» [23, с. 231]. Навпаки, «господарство наскрізь просякнуте духовними енергіями людини і передбачає спілкування між людиною і природою, їх взаємопроникнення» [23, с. 231]. Тому матеріальне споживання не може бути єдиною метою господарства, воно повинно бути підкорене вищим началам і смислам буття. Зокрема сформульована ним ідея свободи

особистості, яка визначає основні підходи до вирішення найбільш важливих питань, і в першу чергу – організації господарства [14, с. 316].

Серед проблем філософії господарства М.О.Бердяєв приділяє особливу увагу дослідженню суперечностей природи «власності» і «техніки». Дослідження власності і техніки він здійснює через призму взаємовідношень «життя» і «смерті», «організму» і «механізму», «суб'єкта» і «об'єкта». Філософське розуміння власності передбачає звернення до її онтологічних коренів, котрі пов'язані з метафізичною природою особистості [14, с. 235 - 236].

Власність для М.О.Бердяєва є, в першу чергу, духовна цінність, в ній міститься певний моральний смисл, який розкривається у взаємовідносинах з матеріальною природою, у відносинах між близькими людьми, і взагалі між всіма людьми. Якби господарська діяльність була зовсім безособистісною, визначалась би лише споживчими інтересами, то чим би вона тоді відрізнялась від діяльності тварин? Швидкоплинне споживання означало б рабство у стихійних сил природи. Діяльність же людини передбачає певні «метафізичні основи, котрі долали б емпіричні межі її життя» [14, с. 316 - 317].

Відношення до власності не повинні здаватися людині вищим началом, оскільки вони підлягають розпаду і розкладу. Це довели «капіталізм» і «колективізм», коли спочатку власність перетворюється в знаряддя користі і пригнічення ближніх, і, тим самим, втрачає духовну сторону, а потім при колективізмі відбувається взагалі заперечення відносин власності, перетворення всього матеріального у тимчасове, засіб для задоволення потреб. Колективізм «заперечує за людиною право здійснювати акти, які свідчать про її владу над матеріальною природою» [14, с. 242]. Це означає повернення особистості до рабства у стихійних сил природи. Обіцяні ж колективізмом свобода, рівність, загальний добробут «є вимога дива тими, котрі чудес не визнають і духовно не гідні їх» [14, с. 245]. Коли власність

позбавляється духовної основи, то забувається призначення людини, втрачається її образ і незрозуміло, заради чого вона існує.

В контексті філософії господарства М.О.Бердяєв продовжує і розвиває міркування А.Шопенгауера про духовні основи прагнення людини до «володіння власністю». Трактатування власності у взаємозв'язку з моральним змістом набуває в російського мислителя своєрідного екзистенціального контексту. Цинічним буде відношення до культури і природи без розуміння прав і обов'язків, які абсолютизують власність, перетворюючи все матеріальне лише в тимчасовий, швидкоплинний, корисливий засіб і знаряддя. Це є блюзнірський погляд на увесь матеріальний світ винятково як на засіб задоволення потреб. Але у власності міститься певний моральний зміст, який розкривається у взаєминах із усіма сферами буття людини. Власність «передбачає не тільки споживання матеріальних благ, але і більш стійке і спадкоємне духовне життя особистості в родині і роді» [14, с. 234]. Філософію цікавить у першу чергу людина духовна, її трансперсональний, трансцендентний світ, тому виникнення власності він пов'язує з внутрішньою, «метафізичною природою» особистості, її «моральним правом здійснювати акти, які переборюють швидкий перебіг часу» [14, с. 234].

Перемога над стихійними силами природи формує вільний дух людини, з якого народжуються права й обов'язки. Володіння власністю одухотворює людину в її відношенні до всієї матеріальної дійсності, перетворює її зі споживача у творця. Власність немовби продовжує життя людини, адже вона міститься у певних предметах і явищах, на яких витрачений час, тобто життя. В силу цього власність пов'язана з безсмертям людини. Зрозуміло, що колективізм, уособлений в комуністичному світогляді, який заперечує право приватної власності, є рабство особистості в стихійності сил як природи, так і соціуму. «Націоналізація», «соціалізація», усупільнення землі та інших об'єктів приватної власності унеможлиблює «душевну теплоту», розриває інтимний зв'язок з минулим, «вбиває» легенди і спогади, а відношення до

матеріальних предметів робиться безособовим, винятково утилітарним [14, с. 318].

Отже, одухотворене й особистісне відношення до соціоекономічної діяльності передбачає приватну власність, яка виводить людину за межі емпіричного життя. Слідуючи стверджуваній ним традиції «філософії господарства», С.М.Булгаков вважає, що подолання з позицій християнської віри будь-якої власності, багатства і грошей є вже явище духовного, а не економічного життя. Разом з тим великі зловживання пов'язані з власністю, тому вона може бути визнана абсолютним і вищим началом. Вона повинна бути обмежена і підпорядкована більш високим началом. «Якщо належним чином зрозуміти значення власності, то вона є стільки ж право, скільки й обов'язок. Власність покладає перед суспільством серйозні і відповідальні обов'язки на тих, кому вона дісталася» [22, с. 698]. Це обумовлює розуміння ситуації, і з часом люди, які володіють значною власністю і грошима, починають їх жертвувати і віддавати на соціальні і благодійні потреби, займаються меценатством тощо. Тобто «виходять» за межі існуючих економічних відносин, «вливаючись в господарство».

Традицію розгляду господарства продовжив видатний російський філософ Вол. С. Соловйов. Він вважав, що основа власності, як і багатства, полягає в сутності людської особистості. Людина сама оцінює свою участь у світовому процесі не по відношенню тільки до даних явищ, які діють на неї «як психологічні спонукання, а по відношенню також до загального принципу всякої діяльності — до ідеї гідного і негідного буття, добра чи зла» [178, с. 180]. Вже в змісті внутрішнього, психічного досвіду з необхідністю відрізняємо думки, почуття, переживання від своєї природи, тобто від себе як мислячого індивіда, і який відчуває, бажає, хоче, прагне. Виходить, що в житті людини є два головні начала - духовне і плотське, тілесне (матеріальне). Хоча по своїй ідеальній сутності духовне буття неоднорідне з матеріальним, але «по-своєму фактичному існуванню, виявленому в реальній

людині «як сила втілення, дух, чи, точніше, життя духу, є тільки видозміна (трансформація) матеріального буття» [161, с. 140]. Отже, власність, як і всі речі, і предмети об'єктивного світу, є ідеальне (духовне) продовження особистості в цих речах, або перенесення її ідеальної сутності на ці речі.

Власність у найбільшій мірі виявляє моральний зв'язок поколінь, оскільки в ній у своєрідній формі міститься переживання, любов батьків до дітей, і разом з тим вона - реальна точка опори для благочестивої пам'яті про померлих батьків [161, с. 427]. Крім того, для більшості людей відношення до природи може стати моральним тільки за умови спадкоємної земельної власності. Обробляти землю - не означає зловживати нею, виснажувати і руйнувати, а означає поліпшувати, вводити її у велику силу і повноту буття. Хоча розуміти і любити природу дано небагатьом, однак кожний прив'язується до рідного куточка, до рідних могил і колисок. А це властиво для людини духовної, ідеальної [161, с. 429]. В цьому плані власність відрізняється від грошей; вона душевна, зігрівається пам'яттю, теплом взаємодії з живою природою, а гроші – «холодні» у своїй абстрактній конкретності. Ідеально-духовне проникає в усі сфери відносин володіння і власності. Навіть праця тільки тоді може бути джерелом власності, коли людина розуміє її корисність, яка має суспільну значимість [161, с. 430].

Для російського мислителя найважливішим є множення духовної спадщини. Але тільки деяким людям призначено заповідати потомству духовні надбання. А оскільки моральні вимоги однакові для усіх, то за більшістю людей залишається право й обов'язок турботи про матеріальне поліпшення життєвих умов для своїх спадкоємців. Адже власність виступає в різних іпостасях - не тільки як майно, але і як гроші, інформація, знання, ідеї, що дозволяє виконувати роль духовної сполученої ланки між поколіннями. Без цього зв'язку неминуча деградація культури, смисл якої полягає, крім усього, і у взаємозв'язку традицій [63, с. 224]. Власність – це не статичний

стан, а процес збільшення, розвитку, передачі, комунікації, які здійснюються в ході обміну речей, знань, товарів, ідей тощо.

Розглядаючи визначальні моменти в історії розвитку вітчизняної філософсько-економічній думці про «власність» і «право власності», варто звернути увагу на працю Б.Н.Чичеріна «Власність і держава». Він вказує, що «власність є корінний камінь всього громадянського порядку», оскільки в його влаштуванні найважливішим є визначення того, що «правує особою, що утворює область її діяльності, чим вона може розпоряджатися по своєму бажанню» [70, с. 114]. Визначаючи, що «міцність власності складає першу потребу громадянського побуту», Б.Н.Чичерін підкреслює: «... Все, що розхитує власність, підриває самі основи громадянського порядку. Політичні революції далеко не мають такого значення... Громадянський порядок заснований на праві власності і без нього обійтись не може» [70, с. 115].

Через кілька десятків років після виходу праці Б.Н.Чичеріна його пророчі слова знайшли своє втілення на просторах колишньої Російської імперії, де були знищені і приватна власність, і засновані на ній суспільний порядок і право. Видатний російський мислитель І.О.Льїн, оцінюючи проміжні підсумки побудови «нового суспільства» без приватної власності, перебуваючи в еміграції, писав: «Комунізм є протиприродним явищем, ... оскільки не визнає індивідуального способу життя, даного людині від Бога і природи. Він намагається переробити, переплавити людську душу в її основних властивостях і природних тяжіннях, і насамперед – погасити особисту зацікавленість та особисту ініціативу людини на всіх шляхах її творчості. Комунізм заперечує особисте начало, як джерело самостійності, різноманітності й «анархії». Тому він погашає не лише приватну власність, але й приватну сім'ю, і прагне викоринити приватну думку, вільне переконання і особисте світорозуміння» [65, с. 115]. В силу нього побудований на таких засадах суспільний лад не приймає самодіяльність особистого інстинкту самозбереження і самостійність особистої духовності.

Такий лад змушений соціалізувати не тільки майно, але і увесь уклад людського життя, почуттів і думок; йому потрібно соціалізувати душу людини і для нього виробити новий тип – примітивну істоту, безособистісну і бездуховну. Однак подібний задум приречений на невдачу, оскільки «розкласти і притупити тимчасово духовне начало – можливо; але особистісна форма людського існування не підлягає руйнуванню. Отже, знищити приватну власність неможливо» [65, с. 121]. Навички тисячоліть, народжені самою природою, неможливо відмінити простою заборonoю. Відміна ж, заборона приватної власності можлива лише через насилля, який несумісний ні з демократією, ні зі свободою особистості.

## ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Проблема власності завжди займала належне місце не лише в економічній теорії, але й філософії, яка приділяла їй постійну увагу. Власність розумілася як спосіб самореалізації і досягнення свободи. У вирішенні проблеми власності фокусувалися позиції мислителів, що визначали як шляхи філософського пошуку сенсу життя, так і його практичну доцільність. Для цього активно застосовувалися теоретичні дискурси «розуму», «розсудку», «моралі», «справедливості», «відчуження», «свободи» тощо.

Зміст проблеми власності в контексті філософії актуалізує питання про гносеологічний, онтологічний, антропологічний статус економічного буття. Серед великої кількості дефініцій виокремлюється трактування власності як категорії «влади», відносин «привласнення», «крадіжки» спільного майна, сукупності «суспільних відносин», системи доступу до «обмежених ресурсів» тощо.

Інтерес до проблеми власності починає формуватися в античній філософії. Різні підходи, уявлення, теоретичні визначення, сумніви виокремили власність як умову, котра визначає різні моральні якості індивіда в суспільстві – ощадливість, лицемірство, хитрість, розсудливість, чесність тощо. Разом з тим античні мислителі одним із центральних об'єктів свого аналізу виділяли категорію власності як реальної даності, котра є результатом «відносин власності» та «права власності», виводячи звідси закони життя й поведінки.

В середньовічній світоглядній парадигмі, чітко визначеній християнською філософією і теологією, власність проголошується як вища довіреність, дарована Богом. Бідність і відсутність власності найбільше сприяють спасінню, хоча багатство за умов правильного використання зовсім не може бути перепорою до нього. Матеріальні блага і власність, як і все в цьому житті, є дарунком божественного промислу. Божественна



благодать, в свою чергу, залежить від зусиль людини. Завдяки цьому людина стає багатою і володіє власністю відповідно до її соціального статусу.

В епоху меркантилізму підхід до власності обумовлює становлення і розвиток раціональних поглядів на власність в стратегіях мислення Нового часу – епохи становлення ринкової економіки. В німецькій класичній філософії власність аналізується в контексті пріоритету духовного начала. Відповідно до кантіанської позиції власність - засіб, але не мета, оскільки метою є людина. У фіхтеанській концепції через наявність власності легалізується функціонування й існування майна як необхідної умови розвитку приватної власності. В гегелівській філософії власністю можуть бути не тільки речі, а й знання, наука, талант.

В класичній політичній економії здійснюється раціональний аналіз власності з позицій вимог розвитку економічного буття як способу існування людини. Власність включається в політико-державні процеси, що зумовлено захистом економічного лібералізму. Тим самим, започатковується ідеологія ринкового лібералізму, що ґрунтується на теорії природного порядку, пріоритету інтересів приватних власників та механізмі стихійного узгодження їх інтересів за умов економічної свободи та конкуренції.

Утопічно-іраціональна традиція у розумінні проблеми власності репрезентована марксизмом. Він обґрунтовує позицію щодо ліквідації приватної власності й переходу до суспільної власності як умови здійснення «реального гуманізму». Проте розвиток суспільства показав безперспективність такої моделі суспільного устрою і буття людини в її екзистенціальному і персоналістичному вимірах.

Для мислителів «срібного віку» власність пов'язана з духовною, метафізичною і моральною природою особистості. Володіння власністю одухотворює людину в її відношенні до всієї матеріальної дійсності, перетворює зі споживача на творця. Власність в найбільшій мірі виявляє моральний зв'язок поколінь, оскільки в ній міститься реальна точка опори для людини.

## **РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ «ВЛАСНОСТІ»**

Суспільно-історичний прогрес активізує людей до соціально-економічної діяльності на основі культурного спадку минулих поколінь, зберігаючи тим самим неперервність життєво-практичного досвіду. Економіка є феноменом, котрий пов'язує собою два полюси, два світи суспільно-історичного розвитку людини – світ об'єктивованих, всезагальних, надіндивідуальних форм і продуктів сукупної діяльності, і світ індивідуального розвитку самосвідомості та самодіяльності в «полі простору» господарства і культури. Взаємодія цих «світів», їх взаємне опосередкування і збагачення, котре з'єднує полярності всезагального (суспільно-історичного, економічного) та індивідуального (особистісного), утворюють неявну, але ведучу лінію духовного існування кожної людини як суб'єкта культурного і економічного життя. Важливу роль в ньому відіграє феномен власності, що займає визначальне місце в бутті і свідомості людини.

### **2.1. Поняття «власності» в парадигмі філософсько-методологічних рефлексій**

В сучасному філософському пізнанні соціоекономічного життя поняття «власності» має визначальне, методологічне значення, оскільки за його допомогою розкриваються енергії сутнісних сил людини. Власність є однією з умов самовизначення особистості в суспільстві, котре являє собою процес входження в життєву реальність і одночасно персоніфікацію в ній. «Вростання» індивіда в предметне соціоекономічне середовище повинно мати своїм головним результатом таку адаптацію, котра веде до набування, становлення його власної свідомості. Це означає ствердження «самості», «Я» індивіда. Адже «особисте» народжується в процесі сприйняття життя, а не відмови від «самості». Звідси і свідомість, а разом з нею і самосвідомість особистості повинна одержувати свій зміст не стільки з констатації власної

відмінності від усього оточуючого, скільки із відношення до «сущого» – буття, і до «сущих» (як собі подібних). Це означає, що індивід здатен стверджувати і реалізовувати свою самобутність тільки у формах людської життєдіяльності, котрі ставлять мету досягнення конкретних цілей. В даній ситуації індивід відразу ж стає одним з співучасників «спільної справи, яку може виконати більш або менш успішно в порівнянні з іншими. Тим самим самобутність практично стверджується лише як особлива перевага у вирішенні спільних завдань незалежно від того, як все це уявляється особистості» [15, с. 380]. Разом з тим потрібно враховувати специфіку сучасності, в якій здійснюється її становлення.

Мова йде про обумовленість сучасності функціонуванням процесів глобалізації, пов'язаних з розгортанням дієво-творчого начала «Номо faber». Це та сутнісна прикмета людини, яка визначає її активно-перетворювальну життєдіяльність у світі. В цій ситуації найбільш помітною постала економічна сфера, котра набула в повному сенсі всезагального характеру. Глобалізація економічних процесів - це наслідок «функціонування фінансів та виробництва у формі транснаціональних корпорацій, а також розгалуженого розподілу праці» [164, с. 87]. Зазначені процеси обумовлені поширенням і ствердженням «економічного суспільства», в якому однією з головних є проблема «власності».

Необхідно підкреслити, що глобалізаційні процеси характеризуються «домінуванням високотехнологічних галузей» [191, с. 279]. Їх розвиток і прибутки від них обумовили ствердження економічних пріоритетів, впливи яких стали абсолютною мірою людських пристрастей і суспільної практики, що з усією очевидністю свідчить про правомірність існування «нової реальності - фінансово-економічної, або грошової» [ 66, с. 465]. Характерна риса глобальної економічної системи - вільний рух «фінансового капіталу». Він є головним елементом економічної діяльності, суб'єкти якої активно борються за його залучення і володіння ним. В результаті це привело не лише до зміни соціального порядку, культури, і, звичайно,

людини, її свідомості та світоглядних орієнтацій, але й до розширення «економічного простору» і його пріоритетів. До них належить актуалізація проблема «багатства», «грошей», «власності», «економічного буття», «економічної діяльності», «економічної свідомості» тощо.

Безумовно, їх формування опосередковано появою нової технологічної парадигми на основі більш потужних інформаційних технологій, що уможливило перетворення інформації, знання в «нову власність» як безпосередню продуктивну силу. Точніше, продуктами нових технологій стала власність на засоби для обробки й аналізу інформації. Трансформуючи зазначений процес, нові інформаційні технології впливають на всі сфери людської діяльності та роблять можливим встановлення численних зв'язків як між різними сегментами, так як і між елементами та агентами цієї діяльності. «Поява економіки з мережевою структурою і глибокою взаємозалежністю елементів дозволяє все більше застосовувати її досягнення у технології, знанні й управлінні як технологією та знанням, так і самим управлінням» [76, с. 82], - зазначає М. Кастельс. Це дозволяє досягти більшої продуктивності та ефективності діяльності, але при умові зростаючої ролі інтелектуальної діяльності, котра приводить в свою чергу до становлення і розвитку інтелектуальної власності. В силу чого постає проблема власності у її соціально-філософському й аксіологічному вимірі.

Даний процес обумовлений ствердженням економічної свідомості, котра стимулює культуру «технологічної творчості» та рольові моделі швидкого особистісного успіху. В результаті такого усвідомлення нові інформаційні технології формують модель «успішної» економічної діяльності. Основні вимоги: унікальність, інноваційність, компетентність, непередбачуваність, пошук диференціації, лідерство, швидкість у прийнятті рішень тощо. Ключову роль відіграє «інтелектуальний капітал», який обумовлює інноваційність організаційної структури, необхідність постійної самоосвіти, індивідуальний підхід до вирішення економічних завдань. Результатом

розвитку економічної свідомості стало те, що «не компанії обирають працівників, а навпаки» [85, с. 45]. Адже носій знання володіє вміннями, відповідними запитам економічної епохи, «знає собі ціну». Він не хоче бути «виконавцем», а в першу чергу творцем себе, свого життя, основу якого складає, окрім всього, власність як реалізація «Я».

Досвід історії показує, що прагнення до володіння власністю обумовлено не лише структурою суспільства, але й укорінене в самій природі людини. У багатьох сферах суспільного життя її поведінка визначається бажанням реалізувати свої інтереси, чому допомагають знання і розуміння суті «економічної реальності». Сьогодні цьому сприяє «суспільство знань», котре стає «набагато більш конкурентне, ніж будь-яке інше суспільство за всю історію людства» [55, с. 368], зазначає П.Друкер.

Загальна структура економічної життєдіяльності суспільства і «світу людини» в контексті «суспільства знань» знаходить своєрідне відображення в актах і процесах економічного самовизначення і самосвідомості людини, що детермінує будову «мікрокосму» її духовного світу. Вихідним етапом шляху саморозвитку є наявність «самості» у вигляді свідомості і відношення до «зовнішнього», тобто здатності відрізнити «Я» від «Іншого». Все наступне є «переробка» відношення до світу і всього практичного життєвого шляху у суб'єктивний досвід, у «внутрішній світ», збагачення і структурування його до тієї межі, коли багатство засвоєного економічно-соціального змісту, що трансформується в практичний досвід, набуває конфігурації особистісного світу з його неповторністю. Тобто світу особистості, котрий знаменує собою сходження «макрокосму» об'єктивного людського світу – «світу економіки», і «мікрокосму» індивідуального досвіду, їх взаємну проекцію один на одного, перехід «суспільного в індивідуальне і навпаки» [15, с. 381]. Обумовлює цей «перехід» його свідоме осмислення і розуміння. Тим самим утворена економічна свідомість визначає характер і значимість економічної діяльності в її розмаїтті.

Як правило, економічна детермінованість людського буття і спосіб його життєдіяльності визначає спрямованість поглядів, глибину і спектр розуміння

світових проблем, тоді як загальний смисл самих цих проблем «сходить» до остаточних основ і смислу людського буття, до вимог людської сутності. Перед «лицем світу в цілому» може виступати лише «людина взагалі», і тоді для кожної особистості, яка живе у власному соціоекономічному і культурному світі, постануть зрозумілими головні орієнтири її розвитку, розуміння необхідності удосконалення і усвідомлення себе господарем ситуації. Якщо свідомість і пізнання узагальнюють свої об'єкти, підводячи їх під «родові» категорії, то економічна свідомість є акт, в якому сам суб'єкт ставить себе в позицію «роду», усвідомлюючи свою «самість» як безпосередньо людську. В економічній свідомості сутність присвоюється як відношення «Я» до «свого роду» і тому втрачає характер «німої всезагальності» [42, с. 364], простої інстинктивної натури. Характеристикою економічної свідомості, попри раціональну спрямованість на володіння, присвоєння, є її орієнтація на створення «нового життя». В зв'язку з цим економічна свідомість має ціннісний характер. Поза тим, «економічна свідомість передбачає діалог рівноправних суб'єктів, які поважають свободу один перед одним» [178, с. 210]. Економічна свідомість, таким чином, є активно-діяльнісною, вона оптимістична, оскільки несе ідею гармонізації буття. Адже кожна економічна теорія, як і філософська, головним завданням ставлять удосконалення «життєвого світу» людини. Економічна свідомість в даному відношенні реалістична, і тому трансформується не «в бік утопічної свідомості, хоча цьому і сприяє науково-технічний прогрес, а в напрямку усвідомлення вищих цінностей людства на основі єднання кожного окремого індивіда з Універсумом» [178, с. 210]. А там, де «Універсум», там мова йде про «всезагальне», яке може бути зрозуміле тільки за допомогою філософського мислення і пізнання.

В силу зазначеного, економічна свідомість стверджує свої принципи у вигляді безпосереднього відношення до соціальної дійсності загалом. Вона постулює їх як імперативи, котрі витікають з об'єктивної сутності людини. Таким імперативом, поряд з іншими, постає власність. Як показує увесь

розвиток суспільства, вона є умовою економіки, а економіка – це «вся творча діяльність людини» [178, с. 215]. Враховуючи цей статус економічної свідомості, можна говорити, що це кардинально змінює статус, смисл і значимість ціннісних орієнтацій життєдіяльності людини. Зокрема, відбувається якісне переосмислення таких дискусійних понять, як «багатство», «вартість», «гроші», «власність».

Зазначимо, що предметне поле філософських досліджень завжди включало в коло свого теоретичного аналізу «етос власності». Відповідно до традиції цивілізаційного розвитку, власність – це умова, яка забезпечує свободу людини. Прийняття рішення про «долю власності» забезпечено системою законів — правових, адміністративних, моральних, котрі задають цій свободі певні рамки, призначені забезпечити врахування інтересів інших людей і суспільства загалом. Власність є приватною справою її володаря, який «з власної волі та з власного розсуду, як самостійний власник чи пайовик і співвласник власності, що належить групі та колективу, може всім тим, чим він володіє, користуватися і розпоряджатися вільно: залишати спадщину, дарувати, продавати, переміщати» [58, с. 3]. Даний аспект проблеми розроблений в працях В.Д. Базилевича і К.С. Базилевич [16, с. 24-25], Ю. А. Замошкіна [58], П. Козловські [82] та ін.

Головний філософський смисл соціально-економічної проблеми, яка тут виникає, — важливість збереження в рамках установлених законів і норм регулювання «волі індивіда» у справі розпорядження ним своєю власністю. Свобода повинна бути достатньо «широкою», давати можливість людині реалізувати незалежність, автономію і «підприємницьку ініціативу», [58, с. 4-5] – зазначає Ю.А. Замошкін. Це потрібно для активної стимуляції зусиль людини, спрямованих на підвищення ефективності тих форм діяльності, які пов'язані з використанням і розпорядженням «своєю» власністю. Адже життя людини – «власне», «власницьке життя»; і саме життя для людини є «власністю для насолоди життям», [130, с. 241], - підкреслює Ю.М. Осипов.

Теоретичний зміст «філософії власності» актуалізує питання про гносеологічний, онтологічний, антропологічний статус економічного буття у співмірності його емпіричних і духовних, раціональних та ірраціональних аспектів. Тим самим надається матеріал для інтелектуально-морального обґрунтування відношення людини до власності, виявляються взаємодії свободи і необхідності в процесі становлення людини, місце і роль власності як умови існування багатства у житті особистості й суспільства. Зазначені питання були в центрі уваги всіх видатних мислителів, починаючи з епохи античності. Давньогрецькі філософи Ксенофонт, Платон, Арістотель одними з перших вибрали предметом свого аналізу поняття «власності» як об'єктивної даності, «відносини» і «права власності», виводячи звідси закони життя і розвитку суспільства. Разом з тим саме в Греції виникає традиція засудження «великої» індивідуальної власності, яка веде до багатства, котре не відповідає моральним принципам співжиття [14, с. 237]. Достатньо згадати «ойкономіку» і «хрематистику» Арістотеля. Справедливе життя повинно бути побудоване за принципами «ойкономіки», на основі якої не може бути «великої» власності.

Сутність подібних уявлень, викладених в «Державі» і «Законах» [135] Платона, в «Політиці» [12] Арістотеля, полягає в прагненні до такого положення речей і у ствердженні такого порядку, при якому б «все» і «вся» залежало від мудрих правителів і розумної влади. Заради благополучного існування суспільства Демокріт вважав необхідним соціальну, політичну й економічну рівність (вільних громадян) [14, с. 237]; Платон пропонував законодавчо закріпити заборону правителям володіти власністю і майном [12, с. 316]. Погляд, який долає роздвоєння «етичної» та «егоїстичної» мотивації, «моральності» і «добробуту», можливий тільки в рамках метафізики або онтології, які виходять з «тотожності наявного буття і буття блага» [82, с. 40]. Життя у відповідності з божественним порядком, який орієнтується на уподібнення Богу, здобуває свою мету і стає «життям-



благом» («благим життям»). Визнання ідеї «блага», тобто Бога як визначальної ідеї «космосу» і «полісу», означає, що життя у відповідності з природою є також «благим життям», в подвійному його розумінні: «моральне» і «приємне». Тим самим, «етичне і монотеїстичне поняття Бога Платона дозволяє гармонійно об'єднати моральність і щастя» [82, с. 43], - зазначає П. Козловскі. В цьому ж контексті Сократ зазначав: «Є тільки одне благо – знання і одне тільки зло – невігластво. Багатство і знатність не приносять ніякого достоїнства – навпаки; приносять лише недобре. Доброчинність же полягає у словах: нічого понад міру!» [168, с. 176].

Для Арістотеля власність - не тільки і не стільки майно. У придбанні власності важливо сполучати раціональне і моральне. Тому щедра людина (зразок моральної чесноти) і давати, і витратити власність і гроші буде на те, що потрібно, і стільки, скільки потрібно, однаково і у великому, і у малому, і притому із задоволенням. Крім того, вона буде брати (здобувати), заробляти «звідки потрібно і скільки потрібно» [12, с. 122]. Ставлення до власності визначає сутність людини, її позитивні та негативні якості [12, с. 122-123].

У Стародавньому Римі основоположна тріада відносин власності визначалась володінням (гарантована законом можливість мати певні конкретні об'єкти власності у своєму господарстві); користування (гарантована законом можливість здобувати у процесі використання об'єкта його корисні властивості); розпорядження (можливість визначати долю об'єкта власності шляхом зміни його належності) [14, с. 242], - зазначають В. Д. Базилевич і В.В. Ільїн.

В епоху Середньовіччя розвиток соціально-економічної системи взаємопов'язаний з релігією. Монополія «Священного Письма на Божественне одкровення виключає будь-яку присутність Бога в сфері економічного, подібно до того, як колосальний авторитет слова Христа як слова Бога забороняє інтерпретацію християнських догм політичною владою» [82, с. 101]. Разом з тим для Т. Аквінського [3] існуюча власність забезпечує встановлений Богом порядок у господарському світі. Але

оскільки «Бог як творець є власником усіх благ, то кожна людина повинна володіти і розпоряджатися своєю власністю так, ніби остання належить всім» [14, с. 247-248].

Традиція такого підходу до концепції власності знайшла свій подальший розвиток в творчості мислителів епохи Відродження: М.Монтеня [122], Н. Макіавеллі [106], Ж. Бодена [29], Г. Гроція, Т. Гоббса [46], Ш. Л. Монтеस्क'є. Еразма Роттердамського, Т. Мора, Т. Кампанелли [68] та ін. В цей період (меркантилізму) починається процес «економізації» життя, тому філософи (М. Монтень) критикують становий, ієрархічний поділ суспільства, оскільки «всі люди повинні бути рівними по-своєму природному праву» [22, 2, с. 297]. Для Н. Макіавеллі, який одним з перших почав виводити «природні закони» з «розуму» і «досвіду», власність є запорукою «спокою і порядку в суспільстві» [106, с. 315]. Важливу роль в розвитку філософії права власності внесли «Шість книг про державу» Ж. Бодена [29, с. 148]. Варто зазначити, що впевненість мислителя, відповідно до якого лише відносини на основі майна і власності здатні гармонізувати суспільство, і сьогодні є найбільш традиційним об'єднуючим началом.

В Новий час і епоху Просвітництва виявом філософії «права власності» стали соціальні теорії Т.Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма, Б. Спінози, Ш.-Л. Монтеस्क'є, Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвеція, О. Ламетрі, Дж. Берклі, І. Канта, Г.Гегеля та ін. Інтерес до власності обумовлений розвитком капіталізму, накопиченням суспільного багатства, формуванням «економічної цивілізації» (Ю. Осипов). Власність ставала справою рук людини, а не Бога. Так, для Дж. Локка власність пов'язана з працею і свободою особистості [101, с. 278].

Для видатного мислителя Т. Гоббса місце попереднього суспільного порядку, який включав церкву і державу, займає нова парадигма соціальної інтеграції - парадигма політичного й економічного об'єднання завдяки владі, а не «релігійно узаконеній соціальній ієрархії» [46, с. 143]. Доктрина Т. Гоббса – це доктрина «зняття» роздвоєння людини на «громадянина» і «християнина». «Невідчужене» існування людини можливе тільки при умові

володіння власністю, в свою чергу обумовлену свободою політичного буття. «Суверенітет як парадигма інтеграції засобами політичної влади витісняє парадигму ієрархічності» [46, с. 147].

В контексті своєї теорії видатний філософ Ж.-Ж. Руссо формулює кредо виховання: потрібно вибрати, кого прагнеш виховати – людину або громадянина. Ж.-Ж. Руссо допускає можливості подолати роздвоєність людського існування: «абсолютна політизація» або «повна натуралізація» людини. В обох випадках людина здобуває можливість «жити в єдності з самою собою при умові послідовного проведення кожного з цих принципів» [150, с. 148]. Але при умові укладення «нового суспільного договору» і перерозподілу власності («егалітаризм»). Важливий внесок в розуміння проблеми власності внесли мислителі-економісти класичного періоду – Ф. Кене [77], А. Сміт [156], Д. Рікардо [146], Дж. Ст. Мілль [120], П.Ж. Прудон [141], К. Ф. Бастіа [19], Ж. Б. Сей [152] та ін.

В німецькій класичній філософії, починаючи з І.Канта, стало можливим говорити про критичну рефлексію, котра концентрує свою увагу на ролі людини в світі як суб'єкта, здатного виходити за межі природної детермінації [149, с. 149]. Так, І. Кант вважав, що «... всі люди і без будь-якого юридичного акта володіють правом володіння землею» [73, с. 78-79]. Право, згідно І. Канта – це «сукупність умов, при яких свавілля однієї особи співмірна з свавіллям іншої з точки зору всезагального закону свободи» [72, с. 39]. Раціонально-вольовий аспект (складову) власності виводить тільки Г. Гегель: «Розумність власності полягає не в задоволенні потреб, а в тому, що знімається гола суб'єктивність особистості. Лише у власності особистість виступає як розум» [42, с. 67]. Ці погляди корінним чином суперечили тезам прибічників позитивного права, відповідно до яких право власності визнавалося повноцінним і без участі інших осіб.

В осмисленні і аналізі проблем «власності» і «права власності» важливе місце, поряд з видатними західними мислителями, належить також представникам російської і української філософії – Г.С. Сковороді, Ф.

Прокоповичу [149], М. Туган-Барановському [175], В.Ф. Ерну [70], Б.Н. Чичеріну [70], Вол.Соловійову [159-160], П.О. Флоренському [70], М. О. Бердяєву [22-24], Л. П. Карсавіну [70] та ін. Проте в своєму «чистому» вигляді, як відмічає К.Ісупов, власність ніколи «не стояла в центрі уваги російської філософської думки. Її маргінальне існування підкреслене очевидністю самого факту особистого і державного «володіння» в монархічній державі... Однак власність в аспекті історичної пам'яті і культурної спадкоємності ніколи російською думкою не заперечувалась» [70, с. 5 - 7].

Проблема «власності» трансформована в різні форми і види, оскільки «в процесі історичного розвитку існувала в різних відношеннях» [208, с. 326 - 333], - вважає Д. Вальдорн. Як економічна категорія, власність розуміється як «складний пучок відносин» [206, с. 17], зазначають А. Альхайд і Х. Демзефц. За твердженням Е. Муньє, проблема власності, перш ніж стає проблемою розподілу благ, є «проблемою становища людини: це не стільки проблема власника, скільки проблема володіння» [125, с. 152]. Володіння розташовується між «легко досяжним» і тим, що належить до «сфери абсолюту». Це породжує множину перехресних антиномій, які реальний світ не тільки не зумів перебороти, а й позбавив їх життєдайного змісту. Володіння, що існує завдяки власності, вимагає «уваги особистості», пропонуючи себе численним об'єктам, індивідам, масам; особисте володіння спрямоване до нескінченності, оскільки одночасно аналізує й оцінює; воно є бажанням іншої людини і в «той самий час прагне до того, щоб самому не загубитися в ньому цілком» [125, с. 153]. Справжнє володіння — це «внутрішній, тобто особистісний взаємообмін», який здійснюється між суб'єктом і об'єктом володіння, воно є «їх злиттям, яке зберігає своєрідність кожного з них» [125, с. 153 - 154]. Такий висновок — чим і якою повинна бути власність, формувався впродовж усієї історії розвитку економічного знання, невід'ємного від стратегій філософського мислення.

Аналіз власності показує її взаємозв'язок з поняттям «придбання» («надбання»): досить абстрактним, хоч і реальним. Воно буває цілком конкретним, його потрібно розрізняти за формою і тому завжди можна визначити. Придбання необхідно розрізняти «взагалі і окремо, природне і культурне, суспільне і приватне, законне і кримінальне, чесне й оманливе» [144, с. 30], - зазначає О.І. Ракітов. Придбання пов'язане з «присвоєнням». «Звідси і феномен власності у зв'язку з придбанням — як власності на об'єкт, який стає надбанням, і як прояв власності за лінією об'єктно-суб'єктивного моменту придбання. Розходження надбання і власності чітко виявляється в характеристиці грошей, як символу багатства і власності: самі по собі вони є достоїнством, а от вкрадені, привласнені, відібрані гроші — не складають честі та достоїнства, хоч і можуть слугувати власнику як показник його достоїнства. Разом із тим гроші — це власність, і якщо людини ними володіє, то виникає проблема, яким чином вони були придбані» [129, с. 240]. Отже, «власність» - це право розпоряджатися належними власнику речами, включаючи духовну й інтелектуальну продукцію.

Власність визначається також як специфічно людська, усвідомлена форма «активного існування в оточуючому світі» [133, с. 633]. Даються й інші визначення даного поняття. Наприклад, власність - це форма існування, що характеризує здатність людини чи пов'язаних з нею систем бути причетною до «активної суспільної діяльності» [90, с. 163]. Власність – це реалізована воля, що приведена у рух і трансформована у силу; прагнення до цілі; свідоме пристосування людини до стану соціуму, який визначає її життя [119, с. 14].

Слід зауважити, що універсальним поняттям, до яких належить власність, властива полі функціональність, котра означає: по-перше, власність можна визначити як пояснювальний принцип - поняття з філософсько-методологічним змістом, що виражає універсальну характеристику буття людини, в системі суспільно-економічних відносин. По-друге, власність може бути об'єктом наукового вивчення, тобто тим, що

аналізується й репрезентується в теоретичній картині конкретної наукової дисципліни відповідно до методологічних принципів останньої, зі специфікою її завдань та сукупністю основоположних понять. По-третє, власність може виступати предметом організації будь-чого в системі функціонування та розвитку на основі сукупності фіксованих принципів. По-четверте, власність є предметом проектування, тобто виявленням способів та умов оптимальної реалізації певних (переважно соціально-економічних) видів діяльності. По-п'яте, саму власність можна розглядати як цінність, важливим є розгляд місця, що займає власність у різних системах соціально-економічної і культурної реальності. Звичайно, цей перелік не вичерпує всієї багатогранності поняття власності, але метою даного розгляду є необхідність зафіксувати те, що в різних теоретичних конструкціях може приймати різні значення. Власність конституюється як об'єкт наукового вивчення.

Необхідно виходити з того, що власність - це специфічна форма існування людини в світі, яка означена усвідомленням нею сутності суспільного життя, активністю, творенням та реалізацією свого «Я». Власність є складним та детермінованим процесом цілеспрямованого прагнення отримати конкретний результат у визначених соціокультурних межах. Людина завдяки власності одержує можливість самореалізації, активної дії, оскільки здатна розкривати каузальні зв'язки, що визначають сутність соціоекономічного життя [14, с. 233 - 236].

Уявлення про власність як результат активної, цілеспрямованої діяльності передбачає, що до її структури з необхідністю входить компонент, який виконує функцію «ініціації активності». Цим компонентом постає праксеологічне «Я» або «суб'єкт діяльності». У дисертаційній роботі суб'єктом діяльності виступає людина (індивід). Діяльність людини передбачає протиставлення суб'єкта (праксеологічне «Я») та об'єкта (праксеологічне «Я», «Ти», «Вони» тощо) діяльності [119, с. 614-619].

Власність розуміється також як «результат діяльності». Аналізуючи феномен людської діяльності в умовах сучасності, Г. Арендт пропонує під терміном *vita active* розуміти три основні види діяльності людини: дію, роботу та працю [8, с. 21]. Дія визначена автором як діяльність, що відповідає біологічним процесам людського тіла, пов'язана з життєвою необхідністю продукувати заради виживання. У відповідності з цим положенням австрійський мислитель Л. Мізес формулює наступну думку: «Людська діяльність - це неперервна послідовність одиничних дій. Але одинична дія ні в якому разі не ізольована. В послідовності дій існують зв'язки, що формують з неї дію більш високого рівня, спрямовану на більш віддалені результати» [119, с. 46]. Активізуючи всі види діяльності, людина все, з чим вона стикається, перетворює на обставину власної екзистенції. «Світ, в якому *vita active* витрачає себе, складається з речей, які створила людина. Однак речі, попри те, що зобов'язані своїм існуванням тільки людині, самі впливають на своїх людей-виробників», - пише Г. Арендт [8, с. 23]. Тому людина, незважаючи на вид діяльності, є детермінованою істотою. Німецький мислитель Г. Зіммель виокремлює позицію, згідно з якою еквівалентом оцінки праці є затрачені зусилля, час, витрати, винагорода, корисність тощо [59, с. 485]. Отже, об'єктивним критерієм оцінки праці є її відновлення, її результат, опредметнений у власності.

Важливим є те, що із поняттям «власності» тісно пов'язане поняття «активності». Щоправда, з однієї точки зору активність може проявлятися у різноманітних формах життя (як біологічних, так і соціальних організмів), тому тлумачиться як більш широке, фундаментальне поняття, ніж поняття «діяльності». З іншої - активність пояснюється як міра діяльності, ступінь її інтенсивності, а також спрямованості людських здібностей, знань, навичок, прагнень, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію нагальних потреб, інтересів, цілей, ідеалів [3, с. 15]. У такому випадку активна діяльність – одна з головних умов одержання власності.

Особливим видом діяльності по реалізації прагнення на володіння власністю є творчість. Вона є продуктивною діяльністю за «мірками свободи та оновлення», коли «зовнішня детермінація» людської активності змінюється «внутрішньою самовизначеністю» [166, с. 630]. Творчість бере виток у праці, в цілепокладаючій здатності свідомості. Внаслідок продуктивного характеру своєї діяльності людина створила знакові системи, знаряддя впливу на себе та природу, всеоб'ємну систему виробництва. Останнє характеризують як суспільний процес створення благ, зокрема виробництво самої людини (освіта, здоров'я, послуги), матеріальних благ (засоби до життя), духовних цінностей (значимі для людини та суспільства ідеали та принципи, продукти творчості тощо). Виробництво являє собою єдність продуктивних сил, виробничих відносин та результатів виробництва. Споживання також можна визначити як діяльність, що пов'язана з «використанням (індивідуальним, колективним, суспільним) товарів і послуг у процесі задоволення відповідних видів матеріальних і нематеріальних (в т.ч. духовних) потреб, що здійснюється у завершальній сфері суспільного відтворення» [16, с. 60 -61]. Таким чином, власність є результат продуктивної (творчої) соціальної діяльності. Людина орієнтує соціальну дію на «іншого», очікуючи інтерсуб'єктивності; якщо зв'язок реалізувався, тоді соціальна дія перетворюється на «соціальну взаємодію», спрямовану на раціональний результат. Ю. Габермас під «цілераціональною дією» розуміє або «інструментальну дію, або раціональний вибір, або їх поєднання. Інструментальна дія здійснюється за технічними правилами, що спираються на емпіричне знання. Поведінка раціонального вибору керується стратегіями, що засновані на аналітичному знанні» [192, с. 66]. Цілераціональна дія реалізує визначені цілі в даних умовах.

Досягнення власності реалізується в наступних видах діяльності: матеріальна та духовна, індивідуальна та колективна, продуктивна (або творча) та репродуктивна, активна та пасивна, законна та незаконна, корислива та безкорислива тощо. Також необхідно розрізнити види



діяльності за її сферами. Це економічна, суспільно-громадська, політична, освітня, споживча, комунікативна, ігрова та інші [10, с. 634].

Активність економічної діяльності обумовлює трансформацію власності в різні види і форми. Найбільшого значення сьогодні набула власність інтелектуальна. Вона є результатом розвитку постіндустріального (інформаційного) суспільства, в якому пріоритет належить творчій, інтелектуальній діяльності. «Інтелектуальний соціум» [14, с. 405 - 411] обумовлює розвиток нового знання, які приводять до виникнення нових технологій. Утворена на їх основі інтелектуальна власність стає умовою збереження інтелектуального фонду й умов його відтворення. Розробку теорії «інтелектуальної власності» здійснюють багато вчених, серед яких В.Д. Базилевич [14], А.Г. Глінчикова [44], В.Л. Іноземцев [62], а також А. Н. Єлисеєв, І. Е. Шульга, В.А. Ушанков, М. Паладій та ін.

Соціально-філософське дослідження у дисертаційній роботі екзистенційно-ціннісного власності вимагає визначення відповідних методологічних засад. Оскільки соціально-філософський і ціннісний зміст власності розкривається через сутність, смисли і уможливлення діяльності людини, то доцільною є орієнтація на класичну, некласичну, постмодерністську філософські парадигми.

З точки зору класичної філософії можуть бути задіяні принципи діалектичного методу: розвитку, історичного і логічного, сходженого від абстрактного до конкретного. Дійсно, вони використовуються у контексті виокремлення людини в суспільному житті, котре за своєю «практично-діяльнісною» сутністю є «сукупністю всіх соціальних відносин». Тут домінуючими постають виробничі відносини, оскільки їх основним моментом є відносини власності. Зразком практичного застосування діалектичного методу вважається вивчення К. Марксом капіталістичного суспільства і насамперед його економічних відносин. Розкривши суперечності між абстрактною і конкретною працею (основна суперечність товарного способу виробництва), К. Маркс, на його думку, показав

перспективи для побудови нового суспільства, заснованого на іншій формі власності.

Однак застосування діалектичної методології залишила багато невиявлених проблем, вирішення яких в рамках класичної парадигми мислення досягнути неможливо. Окрім створення моделей суспільного розвитку, які на практиці виявилися утопіями. В процесі переходу до нової парадигми мислення завжди відбувається не лише зміна системи цінностей, але й зміна методологічних рефлексій. Прикладом є постмодерністська парадигма, котра у якості методологічного принципу постулює орієнтацію на зміщення акцентів у розумінні діяльності людини: від визначальної ролі накопичення суспільного багатства до домінування принципів «чистої» економічної доцільності окремого діючого суб'єкта. Представники філософського постмодернізму наголошують на утвердженні у масовому суспільстві нових принципів соціальної діяльності, зокрема «уніфікації», «симуляції» духовних цінностей та їх заміщенні на шкалу системи вигоди. Людина, як одиниця «суспільства споживання», абсолютизує «цінності споживання», визначаючи саме через них доцільність економічної діяльності. Індивід (від лат. *individuus* - неподільний) перетворюється на «дивіда» (ділимий), оскільки зникає єдиний духовний стрижень, «витіснений» нагромадженням тимчасових потреб та бажань. Людина втрачає традиційні цілісності духовного буття. Однак це не означає втрати цінностей взагалі, оскільки відбувається перехід до нової системи цінностей, в якій визначальними є цінності «успіху». До них належить цінність власності. Потрібно враховувати, що найбільші методологічні відмінності між принципами модернізму і постмодернізму «стосуються насамперед проблем визначення «феномена сучасної перехідної за своїм змістом епохи, феномена нашої сучасності» [38, с. 171], - зазначає А.С. Гальчинський. Постмодернізм розглядається як «система світоглядних та наукових поглядів, які формуються нині щодо визначення основних засад надновітньої сучасності» [38, с. 172]. Йдеться про «перший етап становлення нової культури та

глибинних перетворень усіх аспектів життєдіяльності суспільства в напрямі становлення синергетичної соціально-економічної системи» [38, с. 172]. Розробниками постмодерністської методології в економіці є А.С. Гальчинський [38], К. Боулдінг, Д. Макклоскі, Л. П. Евстигнєєва, І. Болдирєв, П. В. Скотний, В. Д. Базилевич [14], В.В. Ільїн [15] та ін.

Важливим методологічним принципом дисертаційної роботи є неоліберальна (постекономічна) парадигма, яка означена орієнтуванням на цінності та ідеали не тільки відповідно до системи вигоди, користі, але і поза нею. Основним смислом економічної діяльності постає набуття людиною стану органічної єдності у ній власності і свободи, як гармонії індивідуального й соціального, та соціальної значущості особистості. При цьому використовуються як класична і некласична парадигми, які дозволяють розкрити зміст детермінанти виробничих відносин стосовно економічної діяльності людини і здобування власності, так і постмодерністська парадигма, яка вказує на індиферентність щодо соціально-ціннісного змісту економічної діяльності та її мети – матеріального добробуту і власності. Констатується, що відповідно до неоліберальної парадигми визначальною є умова реалізації людини у сфері економічної діяльності не тільки відповідно до системи вигоди, але й поза нею і, насамперед, завдяки внесенню духовно-ціннісної компоненти в процес одержання власності. Тут цілковито справедливим постає твердження одного із засновників неолібералізму австрійського мислителя Л. Мізеса: «Будь-яке рішення людини є вибором. Здійснюючи його, людина обирає не тільки між матеріальними предметами та послугами. Вибір зачіпає всі людські цінності. Сучасна теорія цінності розширює наукові горизонти та поле економічних досліджень» [119, с. 7]. Нарешті, мотивацією прийняття неоліберальної парадигми є те, що така філософська позиція дозволяє орієнтуватись на активну, рівнозначну включеність всіх членів суспільства у економічні перетворення. Але при цьому враховується не просто рівність щодо участі кожного (адже докладені зусилля не є однаковими і не є ствердженням

свободи діяльності), а результати, які досягаються завдяки відносно діяльнісній автономії, яка може бути обмежена лише діяльністю інших та системою духовних цінностей. Така аналітична проекція виникає як на основі праць Л. Мізеса [118-119], так і праць Г. Беккера [20], Д. Воджела, Ф. Гайєка [194], П. Друкера [55-56], К. Мацусіти [117], А. Ріха, Е. Тоффлера [170, 211], Ф. Фукуяма [187-188] та інших.

Цінність постає як одна з основних понятійних універсалій філософії, що означає невербальні, «атомарні» складові найбільш глибинного шару всієї інтенціональної структури особистості - в єдності предметів її прагнень (аспект майбутнього), особливого переживання-володіння (аспект теперішнього) та зберігання свого набуtku в пам'яті (аспект минулого), - які конституують її внутрішній світ як унікальне суб'єктивне буття. Економічна теорія тлумачить «цінність» як визначене значення, які отримують блага, котрі більш чи менш задовільняють людські потреби. Цінність в даному контексті ототожнюється з корисністю, вартістю, власністю. Для економічної теорії тільки економічні блага мають цінність, оскільки від них, з такої точки зору, залежить задоволення споживчих потреб. Такій ціннісній орієнтації утилітаризму характерне домінування економічного, прагматичного підходу до всіх цінностей. Така позиція в умовах «економічної цивілізації» є переважаючою. Дане розуміння цінностей виявляється обмеженим, так як цінності в житті людини та суспільства виступають соціально-значимими орієнтирами діяльності. Виконуючи важливу роль інтегруючих, соціалізуючих, комунікативних засад у житті суспільства, цінності забезпечують духовну єдність суспільства, високий рівень самосвідомості та організованості його членів.

Соціально-філософський аналіз змісту власності дозволяє осягнути масштаби та перспективи розвитку життя людини. Х. Ортега-і-Гассет зазначав: «Жити - значить виробляти, творити, і лише постільки, поскільки останні дії є невиконуваними без теорії споглядання; життя також є думка, теорія та наука» [132, с. 191]. Підвищений інтерес до досить складної

проблеми власності пояснюється змістом тих наслідків, які розгортаються в результаті перетворювального процесу. Будучи невичерпною у своїх потребах людина, сягаючи нових технологічних горизонтів, все менш здатна передбачувати та контролювати наслідки власної діяльності, запобігати їх деструктивному зворотному впливу. Людина стала заручницею потреб, реалізація яких можливо за наявності власності. Вона не здатна обмежити своє прагнення до володіння, навіть усвідомлюючи, що актуалізується загроза зникнення її особистісної значущості.

Тільки зміна пріоритетів людської діяльності дає можливість знайти альтернативний шлях виходу з вузькопрагматичного принципу відношення до дійсності. Соціально-філософський аналіз є невід'ємним при наданні об'єктивної оцінки власності як мети життєдіяльності людини, перегляду її ціннісних орієнтацій, окресленні перспектив на майбутнє. Виявлення сутності власності означає належне та бажане, надаючи при цьому оцінку реальному та дійсному, відіграє важливу роль у перетворенні реальності. Спрямовуючи індивідуальну діяльність, визначена сутність забезпечує граничні підстави для неї. Соціально-філософський аналіз передбачає наявність нових базових спільних цінностей, якими є цінності економічного буття.

## **2.2. Модус власності в економічному житті: теоретичний і практичний виміри**

В економічній діяльності реалізується внутрішній взаємозв'язок «макрокосму» і «мікрокосму» людського буття. Необхідність єдності цих світів така ж очевидна, як і їх неспівмірність по масштабу, багатству змісту і часу існування. Умовою можливості їх єдності є вироблення в людській індивідуальності таких форм духовного і практичного освоєння світу, таких здібностей, завдяки яким особистість могла б визначатися в «горизонті світопорядку», логічно продовженим в економічній діяльності як умови реалізації смислу власного життя. При цьому не втрачаючи, а розвиваючи

свою індивідуальність. Одним із найважливіших інструментів такого самовизначення є економічне мислення [15, с. 351]. Його особливість полягає в засобах виразу, тобто в особливому категоріальному апараті. Основними загальними поняттями (категоріями) виступають: потреби, інтереси, вартість, вигода, ціна, цінність, користь, благо, власність тощо. Це дає підстави для визначення економічного мислення як форми і способу діяльності по усвідомленню сфери економічного буття через «сукупність уявлень, понять, оцінок, настроїв, традицій і цілих теоретичних систем, завдяки чому відбувається освоєння життєвого світу людини» [15, с. 351 - 352].

В контексті економічного мислення доцільною є постановка проблеми «життєвого світу»: наскільки цей «світ» співмірний із світом «економічного буття», який репрезентує достатню кількість смислів як об'єктів філософських міркувань. Але постає питання – в чому ж полягає спорідненість «економічного буття» і «життєвого світу» людини? Адже існує спокуса ототожнити ці два поняття, визнавши тим самим «зверхність» «економічного». Однак цим ми позбавляємо його «екзистенційно-життєвого, антропологічного смислу» [15, с. 352 - 353], різного роду самовизначень, рефлексій. Навіщо перейматись такою важкою і не зовсім зрозумілою в своїй доцільності справою, якщо «конкретна економічна діяльність, економічна справа – більш простіші і більш результативніші» [14, с. 124].

Подібний підхід, який сьогодні домінує в економіко-теоретичних дискурсах, створюючи ситуацію «голоного практицизму», забуває, що вже в глибокій давнині виникло розуміння необхідності осмислення економічного буття, проникнення в його метафізичну сутність. Економічне мислення виникає ще в античності як відповідь на реальну соціальну потребу у виявленні різних способів забезпечення людиною життєвих потреб. Одночасно процес мислення «приводить» до розуміння етосу «життєвого світу». Він є результатом «культурного розвитку суспільства й універсальності суспільних відносин» [15, с. 352]. Життєвий світ є насамперед життєвим світом людини, і всі його предмети, речі, властивості, закони тощо

«вбудовані» в «суспільний та індивідуальний життєвий процес, який має власну структуру й закономірності розвитку» [31, с. 65].

Особливістю «життєвого світу» є те, що його не споглядають, в нього «входять», а для цього людині мало знати, що він собою являє і які його предметні властивості. Необхідно також розуміти його смислову організацію і у відповідності з нею виробити навички адекватного відношення до його речей, предметів, явищ та спілкування з іншими індивідами. «Життєвий світ» – це також світ господарських, соціоекономічних відносин, в яких перебуває людина. Інакше кажучи, потрібно вжитися в світ економічно-господарського буття, «натуралізуватися», влаштуватися в ньому з допомогою всіх індивідуальних здібностей, розвинувши ці останні відповідно структурі соціального світопорядку. Для того, щоб здійснити цю багатогранну діяльність, у людини немає якоїсь синтетичної здатності, крім самої господарської життєдіяльності, яка охоплює всі аспекти буття: соціальні, культурні, онтологічні, моральні тощо. «Важко собі уявити існування людини як не господарське... Людина, як і все у світі (виключаючи момент створення світу), базується на життєвій (на рівні організмів) активності, котра приносить їй можливість існування та її – це існування – реалізуючої» [131, с. 58]. Така позиція репрезентує собою «життєвий світ» в його різноманітності.

Важливим сутнісним моментом «життєвого світу» є його екзистенційно-особистісний аспект. Існування кожної людини не може бути простим відображенням і повторенням своєї суспільної сутності. Вона є «варіантом» власного, життєвого «втілення», і від того, наскільки в суспільстві багатоманітні ці варіанти по кількості і своєрідні по характеру, істотно залежить багатство можливостей і форм соціально-культурного розвитку людини. Особистісний аспект формування «життєвого світу» людини з точки зору культурного прогресу потрібно розглядати як спробу можливих варіантів людської самозміни. Адже будь-які соціоекономічні рухи, процеси, перетворення починаються з індивідуальних намагань. «По суті тільки в

особистості багатство людського світу, суб'єктивуючись, набуває самосвідому, активну і конкретну форму існування в практично життєвих відносинах» [121, с. 58]. Іншими словами, все особисте є в підсумку практичною перевіркою економічного буття на його «людяність». Що і визначає економічне буття в його особистісно-смысловому вимірі. Тим самим воно стає «світом людини», або її «життєвим світом».

Як відомо, в своєму індивідуальному житті людина володіє всіма ознаками «Універсуму». Подібно тому, як межі людського світу є виразом не загального об'єму всього, що міститься в ньому, а межею заданості «суцього» людині, так і межі цілісності особистості обнімають собою не її будову, а функціональні межі її відношення до світу – те, що дозволяє виділити в усупільненій дійсності власний осередок, свій «особистий світ», який і є аналогом та опорою індивідуальності. Особистість, особливо в її цілісності, неможливо зрозуміти поза місцем, яке вона займає в явищах і відношеннях світопорядку. Цим «місцеперебуванням» особистості є її власний світ – своєрідний «мікрокосм», який виділений в складі «макрокосму» сукупного людського буття, складовою частиною якого є «етос економічного» [15, с. 354].

Зазначимо, що світ особистості («мікрокосм») існує в певній предметній області, різноманітну панораму якої демонструє економічна реальність. Але належність предметів до цього світу виражена не у фізичному, функціональному і тим більше юридичному володінні ними. Той процес, який охоплює і поєднує всю цю різноманітну предметність, є процес життя даної людини, який розуміється як господарський, економічний. «Економіка поглинає. Людина-суб'єкт занурюється в економіку і діє в ній – по її правилам. У неї є свобода, але її і немає. Частина свободи забирає економіка, частиною якої і є суб'єкт» [131, с. 108]. В економічній діяльності відбувається самоздійснення людини, котра через реалізацію власного «Я» знаходить життєву опору і спосіб ствердити себе через одержання матеріальних благ (власності). Тим самим економічна діяльність набуває екзистенційно-особистісного смислу.



Таким чином, над сукупною економічною діяльністю, яку здійснює людина, підноситься універсальний процес – життя. В нього включається не лише економічне існування індивіда, але насамперед його самоздійснення в суспільстві, пошук і знаходження себе самого в якості людини. Життя являє собою таку ж первісну і первинну даність для людини, як і предметність буття зовнішнього світу. Проблема полягає в «приєднаності» до життя, в «співучасті» в ньому. «Розумна людина, – зазначає К. Ясперс, – так само рішуче живе з кореня власної історичної основи, як віддає себе кожній зустрічній історичній основі, щоб проникнути в глибину історичності буття світу, в якому тільки і стане можливим знання про все. З цього витікає те, що було одночасно і збуджувальним імпульсом, любов до буття, до всього сущого як сущого в його прозорості, завдяки якій воно явно належить джерелам. Розум надає широту і витонченість слуху, гнучкість і готовність до комунікації, здатність до перетворення в нових дослідах» [205, с. 441]. Розум, таким чином, вводить індивіда в економічне буття в системності його життєвих відносин.

Підкреслимо, що «життєвий світ» людини в його економічному вимірі такий же «метафізичний», як і реальне буття «сущого», яке традиційно досліджує і вивчає філософія. В життєвому світі, де перебуває людина, можливий «особливий досвід – досвід надчуттєвого пізнання, метафізичний досвід, де все відбувається кожного разу по-новому, де людина повинна самовизначитися» [15, с. 355]. Цього вимагає життя, через яке людині дано предметне буття світу, в силу чого життя розгортається в тому числі і як економічний процес в розмаїтті предметності, обумовленої взаємозв'язком «всього з усім» як обміном. «Головна смислова ланка економіки на рівні її феноменального ряду – обмін... Адже і товар, і гроші, як, власне, і ціна – все це належність і наслідок обміну – не буде обміну, нічого не буде й іншого, навіть самих економічних суб'єктів. Обмін і тільки обмін – ось що робить економіку економічною» [131, с. 122]. Отже, у взаємозв'язку, тобто в обміні

полягає розмаїття життя, в тому числі життя економічне, в якому через володіння власністю здійснюється самореалізація особистості.

Слід зазначити, що на відміну від розуміння життя як способу існування «білкових тіл», людське життя, життя індивіда й особистості, відбувається в формі суб'єктивного цілепокладаючого процесу створення таких матеріальних і духовних умов існування, котрі на практиці і в свідомості забезпечували б досягнення найважливішої рівності: «Я» – «Людина». В цій рівності і полягає абсолютна межа розвитку людини та її світу. Проте для кожного окремого індивіда вона має певний набір умов. До цих умов, які, власне, також є складовою життєвого світу, належать складові економічного буття – благо, добробут, гідність, багатство, повага, власність тощо. Їх достатньо для того, щоб людина відчувала і усвідомлювала своє життя як істинно людське. А таким воно є тоді, коли постає «благом». Це визначення істинного як блага передбачає «сущє в його відношенні до самореалізації духа в знанні і хотінні» [84, с. 146]. Але оскільки воно, сущє, «є», то воно є «істинним і благим» [15, с. 356]. В ньому і полягає головне призначення, покликаність «життєвого світу».

Однак дана спрямованість «життєвого світу» не є однозначною, що обумовлено сутністю соціоекономічного буття – складного, суперечливого, не завжди визначеного. Саме тому «економіка цілком заслуговує сонму спеціальних економічних наук, в тому числі і теоретичних. Об'єкт надзвичайно об'ємний, різноманітний, складний» [131, с. 103]. В силу чого потрібно враховувати, що процес самоздійснення особистості та її «життєвий світ» суцільно «пронизані» взаємним опосередкуванням протилежностей індивідуального і суспільного, самобутнього і загальнозначимого. Тому життя особистості єдине в двох своїх вимірах: з одного боку, це «вживання» її у зовнішній соціальний світ шляхом економічної діяльності; з другого – це процес самозміни, самоствердження в постійному контакті з реальними умовами буття. Причому реальність

постійно трансформується, що створює додаткові проблеми «вживання» та адаптації до неї.

Осмилення даного процесу показує, що відбувається немовби «вилучення» із «зовнішнього світу» певної долі його смислового багатства і перетворення у «внутрішній досвід» особистості. Неперервність такого досвіду утворює повноту «внутрішнього світу» особистості, його цілісність і збереженість, що знаходить вираз в собітотожності особистого «Я» в будь-яких змінах життя. А життя, в тому числі економічне, – це саме той «постійно мінливий, трансформаційний процес» [15, с. 356]. Для того, щоб зберегти себе в ньому, не «зламатися», і потрібно «вжитися» в його смисли, зробити частиною свого особистісного буття. Цілісне осмилення дійсності, на думку Е. Корета, визначається не лише емпіричним пізнанням і дослідженням, але й «розумінням смислу, оцінкою і точкою зору, як теоретичним, так і практичним відношенням до мого «світу» як цілого» [84, с. 178]. Оскільки внутрішній світ стосується самої людини, він як духовна інтенція включає розуміння економіко-господарського життя, де взаємопереплетені пізнання й оцінювання «світу людини» і «людини в своєму світі», тобто «макрокосму» і «мікрокосму».

Смислове значення «макрокосму» (економічної реальності), полягає в його «космічності» (М. Вебер) і всеоб'ємності, які обумовлюють не лише суспільний, але й особистісний досвід. Але життєва господарська практика окремої особистості неминуче фрагментарна, отже, здатна породити такий же спорадичний, незавершений особистісний досвід і обмежений зміст її людського «Я». Проте життя людини не залежить лише від власного досвіду, який досягнутий конкретно-емпіричним життям. І досвід, і «внутрішній світ» особистості не є простим відбитком безпосередньої предметної сфери її життєдіяльності. За «емпіричним життєвим оточенням завжди стоїть смисловий план всіх явищ людського світу («все у всьому»), який по суті і виступає істинним прототипом світу особистості» [121, с. 63]. Наповненість

соціоекономічного буття різноплановими смислами обумовлює розуміння людиною сенсу свого наявного і майбутнього життя.

Як правило, духовний світ особистості будується на практичній основі «економічно-господарської діяльності і включає всі її елементи – цілі, засоби, предмети, мотиви, результати, ідеал, а також всі суб'єктивні здібності особистості – почуття, свідомість, волю, пам'ять, досвід, навички, вміння тощо. Іншими словами, духовне життя обнімає всю конструкцію господарського порядку і влаштування, виступаючи як своєрідна «внутрішня дійсність», в яку особистість здатна помістити себе і діяти, жити в ній. Тим самим економічне буття, у всякому випадку постільки, поскільки воно «зачіпає інтереси людей, носить в тій чи іншій мірі осмислений характер» [32, с. 338]. Завдяки чому людина одержує можливість жити і діяти «при собі і для себе» (Г. Гегель).

Наявність духовного світу створює можливість «володіти» світом в цілому і світом економічного буття як «внутрішнім надбанням», змістом власного «Я» зокрема. Разом з тим цей світ надає можливість вступати в цей світ, як в об'єктивну реальність, котра вимагає узгодитися з її законами. Бути «при собі» і «поза собою» одночасно – означає володіти здатністю надемпіричної дії, тобто універсальністю, якою володіє й економіка. Адже вона в цілому – «достатньо закрита для розуміння і моделювання річ, в чомусь головному вона завжди є не що інше, як самий справжній «чорний ящик»... Ясно з економікою тільки одне – що нічого не ясно, вона дійсно є стихія, але стихія розумна, явно більш творча, чим руйнівна» [131, с. 105]. Усвідомлення економічного буття утворює в свідомості особистості немовби власний «космос», в якому можна моделювати будь-які варіанти господарського порядку і свого життя в ньому. Це означає, що життя в духовному світі безмежно «розсовує», розширяє простір, час, обставини економічного буття і діяльності в ньому, що робить його повсюдним у всіх областях того світу, який створений життям і діяльністю всього суспільства і людини. Звідси зрозуміло, що життя особистості в духовному світі здатне

породжувати і свій власний духовний досвід поряд з «емпіричними враженнями» буття. Розмаїття, продуктивність, раціональність цього досвіду залежать від організації «внутрішнього досвіду» особистості, від узгодженості його принципів, норм, законів із смисловою побудовою реального, тобто соціоекономічного світу. Саме в ньому постійно перебуває людина. Тим самим відбувається самовизначення особистості – «мікрокосму», в соціальній та економічно-господарській реальності – «макрокосмі» [14, с. 132], - зазначає В.Д. Базилевич та В.В. Ільїн.

Основу конструктивного розуміння «життєвого світу» у співвідношенні з економікою складає соціальний спосіб діяльності людей, продуктом якого виступають «олюднена» природа – культура, світ економічного буття і сама людина. Істинне звернення до економічного буття може мати успіх лише тоді, коли його суттєві властивості будуть розумітися як моменти суспільного процесу розвитку і будуть покладені в основу критичного розгляду, відповідно «специфічному характеру історичності і конкретному в даному випадку роду буття» [103, с. 67]. Визначальною його рисою виступає економічна домінанта, основоположна для «життєвого світу» в його конкретних проявах.

Як вже зазначалося, поняття «економіка» формується історично і є суспільним духовно-матеріальним утворенням. Воно відображує соціально-культурне, предметно-практичне узагальнення соціальної реальності через життєдіяльність людського роду. Інакше кажучи, сам «практичний взаємозв'язок життєдіяльності людини із зовнішніми, природно-соціальними умовами її існування й фіксується в понятті економіка» [14, с. 134]. Вона є відображенням сукупності властивостей зовнішньої реальності, оприявлених і узагальнених в процесі її взаємодії з суспільною життєдіяльністю індивіда, оприявленою у володінні.

Економіка як суспільно-діяльний процес має свою історію у вигляді генезису сукупності тих об'єктивних умов господарського буття соціуму, які складають основу людського існування. Тому поняття «економіка» акумулює

і зовнішню відносно людини дійсність і в той же час «внутрішню реальність» індивідуального життя в суспільстві. Адже поняття «людське суспільство» – духовий результат практичної взаємодії господарських зв'язків людей із зовнішніми економічними умовами їх життя. Воно відображає і «зовнішню діяльність», і «внутрішнє життя» суспільства як певний стан економічного буття. Таким чином, поняття «суспільство» і «економіка» характеризують «обширний аспект господарської спільноти соціального світу, спільноти, яка виникає в результаті колективної життєдіяльності людей» [14, с. 135].

Зазначимо, що поняття «суспільство» й «економіка» є відображенням розділення первісного синкретизму соціоприродних зв'язків в процесі виділення людини із зовнішньої природно-матеріальної дійсності і конституювання специфічної соціокультурної реальності. Причому вказані щаблі потрібно розуміти як «занурення» людини всередину «господарської реальності, як моменти самовизначення людини в її життєдіяльності в оточуючій її об'єктивній дійсності – економічному бутті» [14, с. 135]. Тому суспільна життєдіяльність виступає і способом самовизначення людини в світі економіки, і самовизначенням економіки через життєдіяльність людини в суспільному бутті. Іншими словами людина, освоюючи економічну реальність, виявляє її об'єктивні характеристики в якості предметно-чуттєвих станів самої практичної діяльності [14, с. 135].

Процес суспільно-господарської діяльності характеризується двома нерозривними моментами: перетворенням зовнішньої матеріальної реальності за допомогою засобів праці, пізнанням і практичним формуванням її в предмети попиту, і засоби людського життя, які утворюють предметний світ культури; розвитком людини як соціокультурної істоти через засвоєння нею соціальних результатів господарської діяльності. Перший момент фіксує технологічний аспект діяльності, другий складає власне специфіку соціоекономічного буття у всьому розмаїтті форм його прояву і оволодіння ним людиною. «Практична діяльність – головне

знаряддя людини по перетворенню предметів оточуючої (природної) дійсності в засоби і предмети людських потреб і споживання. В цьому плані діяльність є показником міри знання і міри реального використання людиною економічного буття» [15, с. 363]. Отже, виявляє у всій повноті економічно-перетворювальну функцію економіко-соціальної діяльності.

В економічному бутті діяльне відношення по реалізації «Я» у власності здійснюється через працю. Для С.М. Булгакова праця – основоположний феномен життя взагалі, «нова сила природи, новий світоутворюючий, космогонічний фактор, принципово відмінний притому від всіх інших сил природи» [31, с. 89]. З точки зору З. Фрейда, праця забезпечує людину найбільш міцним зв'язком з реальністю, в той час як, чистий, вільний час поза осмисленою діяльністю є протилежністю самореалізації [184, с. 74]. У персоналіста Е. Муньє праця відрізняється від діяльності взагалі і від творчості (творення) зокрема, хоча останнє є найбільш духовною формою діяльності. У Е. Муньє праця є природним, тяжким, спрямованим на створення корисного продукту підкорення матерії. Праця – це необхідна, але та умова існування, яка «приземлює» людину, котра відрізняється відсутністю будь-якого елемента духовності і творчого начала. Хоча «духовне також має потребу в праці» [125, с. 446 - 449]. Ця суперечність, не вирішена Е. Муньє, знаходить свою реалізацію в єдності матеріального і духовного самоздійснення. Економіка – це те, «що і як створює жива людська діяльність, коли остання, опрідметнюючись в речах природи і закріплюючись в продуктах, «відображається» в людині, її творчо-перетворювальних здібностях і меті життєдіяльності» [15, с. 140]. Але не тільки відображається, вона усвідомлюється, виступаючи, в залежності від часу і суспільної потреби, в теоретичних побудовах, які, в свою чергу, визначаються раціональною спрямованістю. Що виправдано в кінцевому рахунку парадигмою інтелектуального й наукового мислення і запитами часу.

В силу цього економіка характеризує додаткове сукупне прирощення творчої діяльності, яку вона продукує своїм здійсненням. Вона є виразом

процесу самозростання «питомої ваги» саме економічної форми діяльності в соціумі, зростання її універсальних здібностей і можливостей трансформувати вироблений продукт в життя людини по будь-яким міркам і наперед встановленим зразкам. Таким чином, «економіка – матеріальний показник і духовно-практичний еквівалент того, як суспільство, проходячи випробування діяльністю в процесі всесвітньої історії, приймає економічну форму буття, а остання, в свою чергу, утворює об'єктивну внутрішню самовизначеність суспільства» [15, с. 141]. Що й складає «життєвий світ» особистості, опредметнений у власності.

В даному контексті необхідно виходити з того, що «світ людини», взятий з його життєво-діяльного боку у всьому своєму чуттєво-предметному багатстві і смисловій варіативності, не містить спеціальних правил одержання теоретичних узагальнень для орієнтації в економічній реальності. Разом з тим зв'язок економічної теорії і практики, так само як науки і життя, перебуває в постійному розвитку. Притому цей розвиток не абстрактний, а завжди конкретний, оскільки опредметнюється в потребах, власності, грошах, користі, благах, багатстві, праці, культурі, власності, а в більш широкому плані – суспільному виробництві.

Не викликає сумніву, що детермінантом перетворень, які атрибутивні для господарської діяльності в цілому і трансформацій економічного буття в кожному окремому випадку, є «практична свідомість». Головною характеристикою «практичної свідомості» є її фактичність – спрямованість на конкретні, окремі, специфічні, індивідуальні особливості і сторони існуючого «світу економіки», в якому живе і діє людина. Це і відрізняє «практичну свідомість» і від «теоретичної свідомості», для якої виявлення спільних закономірностей буття виступає кінцевою метою, і від «духовно-практичної свідомості», котра «переробляє світ» [15, с. 370]. В тому числі й економічний в такий, який повинен бути, у своєму існуванні.

Безперечно, в кожному окремому випадку «практична свідомість» співпадає з тим пластом знань про світ економічного буття, який є



актуальним для людини в даний момент, володіє предметно-господарською дійсністю «тут» і «тепер», тобто може застосовуватися в реальному житті. В цьому значенні «практична свідомість» є безпосередньою дійсністю людського мислення, знання, ідей, культурних значень, взагалі будь-якого свідомого відношення до світу. Безпосередня «практична свідомість» («здоровий глузд») дозволяє максимально оперативно орієнтуватися в конкретній економічній ситуації вчинку або поведінки, спираючись на певний узагальнений досвід практичного господарського буття економічної діяльності. Тим більше це має відношення і до економічних традицій (в узагальненому уявленні), котрі «практична свідомість» регламентує: як потрібно поступати, діяти, застосовувати способи розуміння або практичної поведінки в кожному конкретному випадку господарсько-економічної діяльності. А заодно – пізнання і спілкування, що обумовило покладання у формування практичної свідомості «духу» тієї чи іншої традиції. В основі капіталістичного господарства, зазначав М. Вебер, знаходилася «традиція підприємницької форми організації господарської діяльності» [32, с. 87]. Вона і визначала «практичну свідомість» підприємців даного кола, котра в свою чергу орієнтувала на основні цінності економічного буття, в першу чергу прибуток і власність.

Головні особливості «практичної свідомості» відрізняються від принципів установок науково-теоретичної діяльності, як вони особливо визначились в розвитку експериментального знання. З одного боку, ми маємо фактичність «практичної свідомості», а з другого – необхідність наукового узагальнення, «теоретизації» явища, яке пізнається, вираз його особливостей у вигляді закону. Предметна невизначеність «практичної свідомості» входить в конфлікт з максимально повним визначенням об'єкта наукового пізнання, а неоднозначність смислу суперечить вимогам логічної однозначності наукового міркування. Для наукового (отже, і для економічного) мислення виявлення і об'єктивізація предметних умов пізнання, які передбачаються – спостереження, опису, а також логіко-методологічних умов теоретичного

міркування, є обов'язковою нормою діяльності стосовно феноменів економічного буття. А «практична свідомість» по способу свого існування завжди залишається умовою об'єктивного до них відношення і дій в світі. Нарешті, завдання орієнтації в безпосередній дійсності і відрізняється від загальної установки наукового дослідження, спрямованого за межі безпосередньо даного на виявлення певних сутнісних закономірностей. Сказане означає, що «практична свідомість», навіть при найбільш радикальному здійсненні вимог, які постають перед науковим пізнанням, залишається насамперед «онтологічним визначенням суб'єкта, атрибутом його реального життя, з самого початку включеного в логіку пізнання» [121, с. 147]. В цьому і полягає філософський смисл економічного мислення, завжди спрямованого на практичний зміст знання, яке потрібно одержати в процесі гносеологічного освоєння соціокультурної реальності.

Зазначимо, що «рефлексивний контроль» щодо об'єктивності економічного пізнання, можливість застосування тих чи інших традиційних уявлень відносно феноменів економічного буття постійно проводиться в процесі наукового дослідження, в тому числі аналізі науково-методологічних принципів і традицій. Але безпосередня дійсність економічного буття, дана в повсякденності, виступає для людини певною самоочевидністю, зрозумілою основою теоретичного відношення до «світу економіки», в якому формуються основні цілі життєдіяльності – добробут і власність.

Економічна практика обумовлює повсюдність «практичної свідомості». Вона скрізь, де людина діє в світі, де людський розум спирається на результати пізнання, в яких би формах вони не виступали, а його межі окреслюють область дійсного буття людини, співпадаючи з фактичністю економічної практики. Людське пізнання може «апостеріорно» констатувати тенденції розвитку економічної реальності, одержавши з них висновки про динамічний характер економічного буття; поза тим, воно «може і повинно – також апостеріорно – констатувати, що виникаючі таким чином нові, чисто суспільні форми буття суспільства в той же час є

продуктами власних, людських, соціальних дій» [103, с. 40]. Вони, ці дії, і є тією «фактичною практикою», вихід за межі якої означає позбавлення можливості якого б то не було дійсного відношення до світу.

Аналіз показує, що в дійсності «світ для людини» – це завжди «світ людини» як особлива реальність – культурна, економічна, соціальна. Як економічна реальність «світ людини» в кінцевому рахунку знаходиться в основі всіх можливих способів освоєння людиною суцього. В тому числі того, що знаходиться за межами людського світу. Ось чому для виявлення дійсних онтологічних характеристик «світу економіки» як такого мало зафіксувати його усвідомлення людиною. Необхідно ще вказати на «особливу предметну реальність – речовинний, матеріальний носій тих типологічних характеристик, які знаходять відображення і вираз в категоріях практичної свідомості» [121, с. 149]. Тільки в цьому випадку можна претендувати на опис і характеристику «світу економіки» «самого по собі» як об'єктивної реальності, в якій здійснюється реалізація смислів людського буття – як духовних, так і матеріальних.

Зазначимо, що в процесі осмислення економічної реальності перед людиною (суб'єктом пізнання) постає складний об'єкт дослідження, основні характеристики якого співмірні з тими особливостями дійсності, які відображаються в типології практичної свідомості. Цей найближчий для людини світ є фактичним, конкретним світом економічного буття у всій його життєво-предметній розмаїтості. Він дається людині завжди безпосередньо і самоочевидно. Як зазначає Д. Лукач, «онтологічний розгляд суспільного буття неможливий, якщо ми не будемо шукати його вихідний пункт в елементарних фактах повсякденного життя людини» [103, с. 37]. Економічне буття через господарську практику і демонструє цю повсякденну безпосередність. Тому його предметні і смислові параметри не визначені явним чином. Зрештою, хоча «світ економіки» предметно-чуттєвий, проте він виступає завжди у вигляді умов дії людини в світі. Тобто він є взаємодією з іншими речами, що утворює його цілісність.

Таким чином, кожна річ (предмет) економічного буття, включена в систему господарських, соціальних відносин, передбачає певну цілісність. Тільки стосовно до неї вона набуває «світового» значення (значення в світі). Але дана цілісність, в якій виявляється важливість тієї чи іншої речі економічного буття (одержаної в процесі економічної діяльності), є результатом співвіднесення до конкретного буття людини. «Економічність» світу як певна всеохоплююча «світ людини» цілісність набуває свого значення, тільки спираючись на смисложиттєві цілі людини, застосування в світі її практичної (економічної) свідомості, яка помежово визначає цільові зв'язки речей повсякденності одна з одною. Отже, всі феномени «світу економіки», в якому відбувається самоздійснення людини, предметні посередники і артефакти економічної творчості одержують своє конкретне значення, лише спираючись на вже існуючий синтез світу в «практичній свідомості». В контексті проблеми самовизначення людини «практична свідомість» є основою способу її буття в світі економічної реальності. Одне з визначальних місць в ній, в світі економічного буття займає власність. В чому її сутність і яке значення для соціального і культурного життя людини воно має?

### **2.3. «Своє», «власне», «моє» в процесах самореалізації індивіда**

Власність виступає інтегруючим чинником в сутнісній характеристиці соціально-політичних і культурних відносин. Найбільш повно і рельєфно власність виявляє себе через володіння речами, предметами природного і соціального характеру. Через відношення до власності виникає можливість зрозуміти різні сторони життя людини в його світоглядних і онтологічних аспектах. В чому ж полягає специфіка і смисл власності? Для цього необхідно в'яснити глибинні основи і специфіку власності як філософської проблеми.

Зазначимо, що прогрес людської свободи має різні виміри, серед яких одне з чільних належить проблемі власності. Виокремлення суб'єктно-

об'єктних відносин в процесі розвитку уявлень про власність сприяє формуванню соціального положення людини. В одному випадку вона як власник стає «господарем», «володарем», «розпорядником» об'єктів, речей, предметів, землі, капіталу, в іншій ситуації володіння власністю обумовлює її залежність від інших людей. Відсутність власності змушує «продавати» свої здібності, силу, фактично себе. Причини, чому так відбувається, унеобхіднює в'яснення сутності понять «власне» і «своє» («моє») в їх точках перетину.

Підкреслимо, що аналіз «власності» виокремлює в ньому поняття «своє». Власність з початку свого виникнення приречена на важке «докопування» до своєї сутності. Те, що комусь видається багатозначністю терміна, насправді є «вершиною айсберга». Прагнення уточнити, «закріпити» власність в правових поняттях не випадкове. Звична в лексиці і риторичних заявах, підкреслена в законодавстві, «власність» постійно нагадує про необхідність уточнення і вивчення себе як проблеми. Без цього вона як мінімум двозначна. «Поняття власності сипуче як пісок. Воно йде туди, куди дефініції не проникають. З новим проектом власності самовпевнена свідомість з претензією на революційність зав'язла в глибинах, які навіть уявити їй важко» [26, с. 72] – зазначає В.В.Бібіхін.

Важливим є те, що власність як «запис майна» на юридичну особу по контракту інша, ніж та власність, що «повернулася до себе» і стала «собою». Але юридична власність не випадково розуміється завжди «з повагою» до відновлення речі як власності і людини як її володаря. Відокремити і відособити юридичне значення власності можна лише «штучно». В цьому випадку ігнорується невичерпний смисл власності. Здобуття, набування власності зрозуміле в кінцевому рахунку тільки як досягнення, набування «свого». Адже «право власності (володіння) на своє «Я» властиве кожній людині і є передумовою її правового існування, існування як суб'єкта правових відносин, учасника суспільного договору» [82, с. 191], - підкреслює П. Козловскі.

Кожний індивід нікому і нічому не належить так, як «своєму» в тому значенні, що зайнятий «своєю» справою, живе «своїм» розумом і знає «свій» час і «свої» можливості. Мова йде не про абстрактного, а конкретного індивіда. «Своє» вказує на володіння в іншому (екзистенційному) смислі, ніж «нотаріально завіреному». Людина повністю «поринає» в «своє», тому не зможе дати про нього інформацію і завжди приходиться до його приватного (власного) розуміння. Вираз «suo iure» перекладається з латинської «по своєму праву» і говорить про правовий захист особистості. Але первісно це означало з «повним правом», обґрунтовано, поза відношенням до індивідуального права. «Suum esse», буквально «бути своїм», означає бути вільним (громадянином Риму). Давньогрецька назва буття «ousia» зберігала первісне значення власності. У пізнього М.Гайдеггера «співбуття» («со-бытие») як явище, поява «осяання буття» вказує одне із значень на «своє», «власне» (Ereignis – eigenen). В даному випадку «від мінливої релятивності свого в значенні належності комусь юридично належного думка не може не повернутися до основи власне свого як справжнього, чим людина інтимно захоплена без надії пояснити, лише відчуваючи прагнення захоплення. Свобода, по суті, не незалежність, вона навпаки прив'язана до таїни свого» [82, с. 75].

Підкреслимо, що «своє» може бути пізнаним, але спроби вирахувати, сформулювати його ніколи не вдавалися. Для дослідника, який вивчає природу, всесвіт шлях до власне «свого» більш важкий, ніж вивчення галактик, орбіт планет тощо. Це на перший погляд здається, начебто можна поставити проблему «власності» і досягти її вирішення. Насправді потрібно починати з такого орієнтиру, як «світ». Він з самого початку проявляє риси близького, інтимно узгодженого. Світ (мир) сприймається, як правило, з більшою готовністю, ніж існуючі умови, колектив, сім'я. Світ насамперед «свій», тобто рідний. Свобода – це насамперед захопленість «своїм», де «свій» (своє) потрібно розуміти в зв'язку з «усіма», з «родом» (народом). Мислить себе в свободі не «юридична особа» і не індивідуальне («фізичне»)

Я, а власність в її «захопленості (захопленні) світом» [82, с. 76]. В цьому випадку світ є «свій» («мій»).

В процесі формування «своє» поступово вбирає в себе інтимно близьке, світ, потім державу, потім громадянське суспільство, сім'ю, близьких. У світі «своє» співпадає з «родовим» (рідним). Усі ці величини втягнуті в проблематику власності. «Власність», «своє» ніколи не може бути більш зрозумілим, ніж світ. «Своє» як живильна енергія не відкрита свідомості. Звідси прагматична чіткість і жорсткість боротьби за власність, як правило, не завжди відповідній культурі і моральності. Виявляється, що «своє» в нас же самих виявляється для нас недосяжним. В останньому горизонті «своє», «власне» є «світ» (буття). Ми відповідаємо на питання, «хто ми самі» і «де наше місце» в світі. Нашою здатністю є «запитування про події світу» [26, с. 74]. Що повертає до неминучості філософського осмислення проблеми, яке дає інше розуміння власності, ніж просто знання про неї чи її усвідомлення.

Визначити, що є «власність» в поглибленому розумінні «свого», так чи інакше є справою свободи мислення. В свою чергу воно є тим, що ми називаємо «специфікою філософії». Прагнення зрозуміти переміщає нас у все нові інтелектуальні міркування, які показують: якщо з власністю взагалі має сенс мати справу, то тільки на шляху терплячого осмислення «свого», «рідного» («родового») як добра («майна і блага») і «світу» як «свого» інтимного, близького. В цьому контексті власність проходить через духовне осмислення в натуральному господарстві, в товарному виробництві, в грошах, через становлення індивідуальності, і, нарешті, через інтелектуальну власність, в тому, що Г.Гегель називав «внутрішньою власністю духу» [41, с. 74]. Власність в кінцевому підсумку «йде» в таку себе, про яку безглуздо запитувати, кому вона належить. Вона «своя» [14, с. 186].

Підкреслимо, що принцип «свободи власності», визнається вона чи ні, так чи інакше здійснює себе через порядок «явлення» (появи). Так, проти

«юридичної власності» у перехідні (революційні) епохи приймаються жорсткі, іноді репресивні міри. Менше кидаються в очі більш ефективні ідеологічні міфи у вигляді згоди (визнання) захоплення власності неморальними, нецивілізованими, некультурними методами. Хоча «нерівність величини власності утворює основу нерівності політичних прав участі» [82, с. 191 - 192], однак прийняття заходів проти власності руйнує, як правило, матеріальну основу («речовину» і «тіло»). Тобто саме те, що не повинно «заперечувати» моральне зусилля.

В даному контексті «внутрішня власність духу» є «володіння тілом і духом», яке досягається освітою, навчанням, звичкою тощо. Цьому заглибленню в «своє» протистоїть «відчуження». Але свобода «розумної волі» повертає речі до їх «власної самості». Права «свободи волі» переважають, оскільки вона «краще за речі» знає їх призначення. У владі «розумної волі» – все. «Тіло робиться належним людині тільки через волю; не освоєне нею, воно стає чужим. Але людина не тіло. Свобода виключає зрівняння власності як в сторону позбавлення її, так і в сторону обов'язкового наділення нею. Нав'язування юридичної власності тому, хто від неї відмовляється, спрямувавши волю і розум на увесь світ, означає її притиснення, пригнічення» [82, с. 78], - зазначає П. Козловскі.

Важливим є те, що обґрунтування проблеми «власності» полягає в поверненні речі «своїй» (власній) сутності. Втрата речі шкідлива не сама по собі, а тому що це, можливо, суперечить її призначенню. Тільки реалізація речі дає право на неї. Хто правильно користується нею, той і є її власник. Власність завжди і повністю відокремлена від користування, що і робить її собою [26, с. 73].

Виходячи з юстиніанівського права власності, згідно якого практичне користування може перетворюватися в юридичне володіння, Г.Гегель рішуче вводить «свободу власності» як норму для майбутнього. У К.Маркса принцип «свободи власності» «затемнений» і «заплутаний» введенням «суспільної власності», тобто нового правового і владного механізму. На



противагу йому не обтяжений механізмом «втілення в життя», гегелівський принцип орієнтує на очікування, коли настрої людей буде налаштований бачити власника тільки в тому, хто допомагає речі «повернутися до себе». Разом з тим потрібно виходити з того, що вимога «належності мого мені жодним чином не може претендувати саме на абсолютну моральну авторитетність» [182, с. 311 - 312], - писав С.Л.Франк. Тим самим зазначена проблемність філософських смислів власності виокремлює її в багатьох вимірах.

Важливо пам'ятати, що поняття «власність» в соціальній та інтелектуальній історії завжди було предметом дискусій. Починаючи з біблійних часів, власність ніколи не втрачала своєї актуальності – для царів, жерців, солдат, купців, ремісників, селян і навіть рабів, які періодично повставали, прагнучи до повернення своєї найбільш бажаної власності – свободи. Мислителі всіх попередніх століть в тій чи іншій формі зверталися до обговорення проблеми «власності». Разом з тим ні в працях минулого, ні в сучасній науковій літературі важко знайти вичерпне визначення феномена власності, що завжди слугувало для одних нездоланною перешкодою на шляху до реалізації своїх – часом найбільш високих – цілей, а для інших – найважливішою опорою стабільності в суспільстві, умовою соціального й особистого добробуту [14, с. 187]. Проблема «власності» ставить питання про сутність «приватної власності»: коли вона виникла і які особливості функціонування; що таке інтелектуальна власність і в чому її особливість; які інші види власності існують поряд з нею; чи має вона історичні перспективи тощо. Всі ці питання тільки видаються вирішеними.

В умовах постіндустріального суспільства й інформаційної революції виникла нова економіка, під впливом якої кардинально перетворюється увесь господарський лад сучасного буття. Все це змушує по-новому поглянути на питання власності. Зокрема, виявити основні проблеми виникнення й функціонування інтелектуальної власності. Але для цього необхідно виявити сутнісні риси власності як такої. Адже вона, вважаю

М.Бердяєв, не позбавлена «містеріозності». Зазначимо, що історію поняття «власність» прослідкувати значно легше, ніж історію явища, яке воно означає. Впродовж багатьох століть, які передували становленню розвинених форм економічного суспільства, поняття «власності» або не використовувалося зовсім, або застосовувалося в значеннях, досить далеких від прийнятих сьогодні. Так, Арістотель говорить про майно (*khremata*) і про володіння ним (*ktema*) [12, с. 76], але не про власність. В римську епоху досить широке розповсюдження одержав термін «*proprietas*», який походить від слова «*proprius*»; з його допомогою належна кому-небудь річ протиставлялась іншим об'єктам, які знаходилися в спільному володінні (наприклад, общинним землям – *ager publicus*). У той же час в «Дігестах Юстиніана» застосовувалося поняття «володіння» (*possedere*), яке дозволяло розрізняти: «речі людського права» можуть або перебувати в чиємусь особистому розпорядженні, або належати всій сукупності громадян. Саме за допомогою цього терміну поняття «власності» визначалося в ранніх джерелах європейської юриспруденції. Причому, згідно римської традиції, власність не поділялась на «приватну» і «суспільну», оскільки сам термін «*proprietas*» чітко вказував на належність відповідного предмета, речі, об'єкта тій чи іншій особі [14, с. 189]. Таке розуміння обумовлене історією формування поняття «власності».

В даному контексті важливо виходити з універсальної «ідеї межі», («відмежування») як джерела основних світоутворюючих «граничних понять». М.Фуко відмічає: «Обмін і поєднання – це позитивні фігури, котрі відіграють свою роль всередині складних систем відмежування і, без сумніву, не могли б функціонувати незалежно від останніх» [185, с. 70]. Обмін, «занурений» в захисні рамки, обмежений кордонами, мав потребу у відокремленні від зовнішнього насилля, у «фільтрі», котрий залишає «своїх» і відганяє «чужих». Юридичні норми, які виникали при такому обміні, мали характер тісного взаємозв'язку. Наприклад, описане римськими юристами, одержане в результаті купівлі-продажу право на річ не було тим

абсолютним, виключним правом власності, яке ми знаємо сьогодні. Покупець речі не відразу, а через певний час – рік або два (для землі) – ставав володарем певного права на річ. До цього всі суперечки про річ повинні були вирішуватися із залученням попереднього володаря (продавця), який «своєю позицією зміцнював позицію покупця» [54, с. 93 - 96]. Ця юридична форма, скоріше всього, є не втраченим до сьогодні універсальним уявленням про наявність в кожній речі сакральної сили її попередніх володарів, яка продовжує підкорювати останнього володаря (покупця). Разом з тим уособлена в речі сила «чужих» богів могла бути негативною, шкідливою, але не могла створити стійкого юридичного зв'язку і залежності, оскільки «чужі» боги не приймали участі в сакральному і морально-правовому житті даного суспільства (спільноти) [54, с. 96 - 97].

Не викликає сумніву, що власність є способом реалізації особистості, котра «переносить» на речі якості особи. В давнину це було очевидно. Наприклад, єгиптяни визначали власність буквально як належне до «плоті», «самоті» особи: «дім його плоті», «бики, худоба, осли його плоті» [137, с. 46]. Також усталені уявлення про нерозривний зв'язок володаря з своїми речами мали звичаї нищення особистого майна із смертю його володаря. Спираючись на давньогрецьку міфологію, німецький дослідник К.Хюбнер пише: «Те, що належало окремій особистості, називалося «ктема» або «ктерія», в той час як майно клану визначалося як «патроя». Померлого супроводжувала в потойбічний світ лише його особиста власність, ктерія, оскільки вона безпосередньо належала до його минулого буття, до самототожності його історії, до його протікаючого життя... Тому у Гомера ми знаходимо стереотипний вислів «klerea ktereizein» (запалювати погребальне вогнище), що з тим же успіхом означає «ховати майно померлого». Мертві, позбавлені свого майна, викликали жах. Вони не могли по-справжньому померти до тих пір, поки їх часточка залишається при житті, і неспокійно блукали навколо, турбуючи живих, поки ті нарешті не

відпускали їх в підземний світ зі всім їх майном, тобто з усім їх минулим буттям» [196, с. 212].

Очевидно, що стійкість цих уявлень могла б стати серйозною небезпекою бідному матеріальними ресурсами суспільству, особливо по мірі відокремлення особистості і зростання особистого майна порівняно з родовим. М.Вебер зазначав, що «з різноманітних видів магичної практики, пов'язаної з похованням, найбільш значні наслідки мало уявлення, що все особисте майно померлого повинне бути поховане з ним. Поступово це уявлення змінювалося вимогою не торкатися, по меншій мірі деякий час після смерті людини, її майна, а іноді вимогою по можливості скоротити користування і своїм добром, щоб не збуджувати інтересу померлого» [33, с. 82]. Подальше переміщення спілкування з померлим в «безтілесний світ духів дозволило перейти до символів, які заміняли речі» [33, с. 83].

Слід підкреслити, що сутність власності виявляє лише одну свою сторону, якщо обмежувати суб'єкт-об'єктне відношення, яке виникає в результаті емансипації людини з архаїчної спільноти, лише завданнями і функціями матеріального виробництва. На цій основі може виникати закономірно тільки «трудове» обґрунтування власності. Таку позицію займав Дж. Локк, котрий здійснив найбільший вплив на економічну й правову свідомість епохи Нового часу. Він виходив з того, що людина - «господар, володар своєї власної особистості, її діяльності та її праці», і саме тому «праця спочатку дає право на власність, праця спочатку стала джерелом права власності» [101, с. 289 - 290]. Воно полягало в тому, що вироблена цією особистістю власність спиралося на постулат римського права: «Плоди, які приносить річ, належать власнику речі». В подальшому цей принцип був розгорнутий в цілий ряд положень, на якому будувалося громадянське суспільство.

Підкреслимо, що власність – це також спосіб і форма опрідметнення особистості, хоча і не єдина. Людина одержує правове визнання не тільки як працівник, але і як «суб'єкт ідеальних відносин» і «носій ідеальних якостей».

Не лише творчих, але й інших соціально обумовлених властивостей. Наприклад, престижу, релігійно чи іншим способом мотивованої філантропії, гонору тощо, які також мають потребу у речовій субстанції (бути матеріально предметними). Власність, виступаючи частиною особи, «немислимої без неї» (Арістотель), звичайно, набуває її властивостей. В цьому плані не викликає заперечення твердження, що «власність по природі своїй є начало духовне, а не матеріальне» [31, с. 236]. Поняття «власності» саме по собі «більш належить області права, моральності і психології, ніж – області відносин господарських. Невід’ємна основа власності, як справедливо визначають всі серйозні філософи нових часів, полягають в самій сутності людської особистості» [18, с. 138].

Зазначимо, що подібна позиція стосовно пояснення сутності власності впливає з освоєння «зовнішнього світу», що приводило до реалізації сутнісних сил людини. Нагадаємо, що корінь *res* (річ), який утворює слово «реалізація», і надавав їй значення досягнення чогось «ідеального» у «речову» (предметну) форму. Ця, на перший погляд зовнішня, поверхова експансія – необхідний етап формування рефлексії, котра є першою умовою усвідомлення людиною самої себе (самосвідомості). Залежність людини від «своїх» речей залишається з нею назавжди, визначаючи «можливість (або неможливість) її постійної самоідентифікації, знаходження себе в світі» [18, с. 139 - 140]. Реалізація себе в речовинному (матеріальному) світі – не тільки право людини, але право і самого матеріального світу, спосіб залучення її до світового порядку.

Для самореалізації людини потрібен певний «матеріальний простір». Але головне полягає в тому, щоб ця речовинна (матеріальна) сфера була цілком вільна, була «своя». Адже стати собою можна тільки в своєму: для дійсності і повноти буття недостатньо «себе», а необхідно мати «своє» [23, с. 304]. Саме тому всі відносини набувають юридичного змісту, що приводить до встановлення власності, котра визначає як «свої» ті речі, завдяки яким особистість може вільно реалізуватися. Так, орендована річ може бути

предметом привласнення праці і, таким чином, засобом доходу, але вона не «своя», а «чужа», вона пригнічує і забирає «душу». Той, хто позбавлений власності, позбавлений самого себе. Уявлення про силу і значимість людини оформлюється у речовинне (матеріальне) багатство.

Якщо бачити джерела власності в насильницькому захопленні, то есхатологічне засудження її виправдано. Для людини захоплення і присвоєння речей із ворожого зовнішнього оточення, перенесення їх на свою сторону – справа «впорядкування світу, зменшення в ньому сил хаосу і зла» [18, с. 141]. Одержана таким чином власність – не тільки безперечна й абсолютна, але й «богоугодна», підтримана вищими силами. Дійсно, ніде немає такого активного прагнення до власності, до багатства, як у народів, які розділяють світ на «своїх» і «чужих». Подальше становлення і розвиток власності перебуває під постійною «підозрою» в роз'єднанні світу, а разом з ним і світу людей. Визнання «недосконалості світу означає примирення з його матеріальністю» [18, с. 143]. Що також є визнанням права власності на речі як головної умови існування людини в цьому матеріальному світі.

Зазначимо, що традиційне розуміння власності як економічної категорії є виразом відносин присвоєння засобів виробництва і створюваних за їх допомогою матеріальних благ в процесі їх виробництва, розподілу, обміну і споживання. Тут фіксується увага на тому, що факт належності матеріальних благ суб'єкту повинен визнаватися не тільки ним самим, але й іншими суб'єктами, тому виникає право власності як «суспільне відношення». Точка зору, яка вбачає у власності лише відношення людини до речі, підкреслює онтологічний момент, тобто «розглядає відносини власності як відображення реальної взаємодії власника з його майном» [14, с. 198].

Характерною рисою класичного (політекономічного) розуміння власності було підкреслення примату економічного змісту (економічної природи) над її юридичною формою, а також глибинної основи власності як «відношення між людьми» на відміну від «відношення людини до речі». Якщо розглядати «право власності» як встановлення законом правил, котрі

«визначають, якими речами може користуватися або розпоряджатися та чи інша особа, а також умови, при яких таке користування або розпорядження може бути здійснено, то в цьому випадку право власності – юридична категорія» [14, с. 199].

Зазначимо, що власність як категорія існує незалежно від волі і свідомості людей. Тому потрібно розрізняти економічну і юридичну категорії власності. Як юридична категорія власність є суб'єктивне тлумачення об'єктивно існуючих відносин присвоєння, результат суспільної потреби закріпити те, що вже склалося на практиці, в специфічно регулятивній формі суспільної свідомості.

Таким чином, відносини власності є об'єктивно-суб'єктивні, де об'єктом виступають матеріальні умови виробництва і життя людини (засоби виробництва і робоча сила), а також результати виробництва (матеріальні блага і послуги), а суб'єктами – людина, спільноти, асоціації, трудові колективи, представники держави. Власність на «матеріальні умови виробництва» і власність на «робочу силу» забезпечує «рівність факторів виробництва в ринковій економіці в тому значенні, що вони не можуть існувати один без одного в процесі виробництва» [14, с. 200].

Зазначимо, що відносини власності охоплюють процеси присвоєння, відчуження, користування, володіння і розпорядження факторами виробництва і продуктами праці, стратегію і тактику розвитку виробництва, напрямки використання засобів, вибору форм організації праці і виробництва, а також контролю за ними. Важливо і те, що власність тісно пов'язана з економічною владою. Іншими словами, управління виробництвом є функцією власності, однією з її обов'язкових сторін. Як правило, керує виробництвом (і державою) той, хто є власником засобів виробництва. Власність є одним з ключових (хоча і не єдиним) елементів «економічної влади» [9, с. 311].

Головним, визначальним в змісті власності є «присвоєння», котре означає відчуження об'єкта власності суб'єктом від інших суб'єктів. Від

власності як певної форми «присвоєння» і «відчуження» потрібно відрізнити «володіння», «користування» і «розпорядження». Підприємець в ринковій економіці може не бути власником, але обов'язково повинен володіти правами «володіння», «користування» і «розпорядження» – тріадою повноважень власності. Власність – це ціле, а її елементами (частинками цілого) є володіння, користування і розпорядження. Зв'язок між цими елементами полягає в тому, що розпорядження визначається користуванням, користування визначається володінням, володіння визначається формами власності. Вони перебувають в постійному розвитку. По мірі розвитку цивілізації змінювалися й відносини власності, приймаючи різноманітні форми. Серед них найбільш важливою і дискусійною виступає «приватна власність». Вона забезпечується системою правового захисту [65, с. 4].

Важливим є те, що відповідно до економічної теорії «права власності», не «ресурс» (засоби виробництва або робоча сила) сам по собі є власністю, а «пучок» (або доля) прав по «використанню ресурсу». Повний «пучок прав» складається з ряду встановлених елементів: «право володіння», тобто право виключного фізичного контролю над благами; «право використання», тобто право застосування корисних властивостей благ для себе; «право управління», тобто право вирішувати, хто і як буде забезпечувати використання благ; «право на прибуток», тобто право володіти результатами від використання благ; «право суверена», тобто право на відчуження, споживання, зміну або знищення блага; «право на безпеку», тобто право на захист від експропріації благ і від нанесення шкоди з боку зовнішнього середовища; «право на передачу благ в спадщину»; «право на безтермінове володіння благом»; заборона на використання засобів, які приносять шкоду зовнішньому середовищу, яке є власністю; «право на можливість стягнення блага на погашення боргу»; «право на існування процедур та інститутів», які забезпечують «встановлення порушених прав володіння» [65, с. 5].

Потрібно виходити з того, що «права власності» розуміються як санкціоновані суспільством (законами держави, традиціями, звичаями,



розпорядженнями адміністрації і т.д.) поведінкові відносини між людьми, котрі виникають в зв'язку з існуванням благ і стосуються їх використання. «Відносини власності» в цій теорії виводяться із обмеженості ресурсів; без якої-небудь передумови «рідкості» безглуздо говорити про власність. Тому «відносини власності» – це система виключень з доступу до матеріальних і нематеріальних ресурсів. Якщо відсутні виключення з доступу до ресурсів, отже, вони нічийі, нікому не належать, або – що одне і те ж – належать всім, оскільки є вільний доступ до них. Згідно даної теорії, такі ресурси не складають об'єкта власності. Виключити інших з вільного доступу до ресурсів означає «специфікувати» права власності на них. Сенс і мета специфікації – «створити умови для здобуття прав власності тими, хто цінує їх більше, хто здатен одержати з них більшу користь» [14, с. 201].

Основу ринкових відносин, як здебільшого стверджується, складає в першу чергу «приватна власність». На її основі формується «інтелектуальна власність». Адже вона, як і приватна власність, розуміється як власність окремих осіб або «індивідуальна власність». Однак світовий досвід свідчить, що розвинена ринкова економіка, цивілізований ринок спираються на «поліморфізм власності». І пояснюють це тим, що основою, «душею» ринку є конкуренція, котра вимагає великої кількості ринкових суб'єктів. Останні функціонують на основі різних форм власності, існування яких обумовлене рівнем розвитку виробничих сил, ступенем усупільнення виробництва. Сам ринок «байдужий» до форм власності. Але він не байдужий до того, наскільки «самостійні» ринкові суб'єкти і наскільки вони «вільні» в своїй господарській діяльності (в рамках закону), «не байдужий до умов конкуренції» [14, с. 202].

Зазначимо, що «поліморфізм власності» – це її наявність в самих різних формах. Але найбільше значення і поширення мають «державна» і «приватна власність». Жодна сучасна економічна теорія, навіть якщо радикально відстоює принципи «не втручання» держави в ринкове господарство, конкуренцію тощо, тим не менше не заперечує державної

власності. В сучасному світі немає жодної країни, де б держава активно не займалася господарською діяльністю. Базою застосування державної форми власності є ті форми економіки, в яких об'єктивно є велика потреба в прямому централізованому управлінні, здійсненні державних інвестицій. В них орієнтація на прибуток не є критерієм, достатнім для функціонування в суспільних інтересах. Сюди відносяться такі види діяльності, які виникли в процесі розвитку виробничих сил, котрі можуть функціонувати як спільні (як єдине ціле), завдяки чому об'єктивно утворюється державна форма управління ними та їх матеріальною основою (засоби інформації, соціальна і виробнича структура, екологічний захист, фундаментальна наука і науковосповнені виробництва. Державна форма власності виникає і при необхідності державної допомоги для «санації» недержавних підприємств, які збанкрутіли. Відбувається це на основі націоналізації фактично збиткових підприємств, їх санації з допомогою державних засобів і наступної «реприватизації» [65, с. 5 - 6].

В той же час, незалежно від економічного і соціального ладу, державна власність в більшості випадків функціонує з меншою ефективністю, ніж інші форми. Це пов'язано з розвитком державної власності в сферах, де можливості ринку обмежені і знижується мотивація до праці. Разом з тим ефективність державної власності може зменшуватися і в галузях з нормально функціонуючим ринком із-за обезособленості власника і втрати підприємством ринкової орієнтації. Перевага ж державної форми власності в економіці країни веде до виникнення державної монополії, котра заважає розвитку економіки, споживача, населення. Хоча надзвичайно корисна виробнику. В результаті такого положення виникає нав'язування споживачу вигідного для виробника асортименту, заниження якості товару, скорочення виробництва, виникнення дефіциту продукції, незадоволений масовий попит тощо [65, с. 6 - 7]. Коли ми говоримо про негативний вплив тотального впливу держави на економіку, то мова йде не

про усунення державної власності, а про усунення її монопольного положення.

Необхідно відмітити діяльність в ринковій економіці «колективної» (групової) власності. Вона репрезентована насамперед у вигляді «кооперативної» власності, а також «акціонерної» власності і власності сумісних, «змішаних» підприємств. Кооперативна форма власності широко розповсюджена в більшості країн світу.

Різновидом колективної форми власності є «акціонерна власність». Вона виникає на основі добровільного об'єднання засобів власності різних прошарків населення. В межах індивідуального пакету акцій акціонер одержує свободу самостійно приймати рішення, здійснюючи тим самим відповідний вплив на перспективи розвитку даного підприємства. Акціонерна власність спадкувала приватну власність, не руйнуючи, а поступово перетворюючи її. Акціонерна власність – найбільш гнучка, досконала і відповідна суспільному виробництву. Вона по способу виникнення і функціонування є суспільна форма власності, одночасно виступаючи й індивідуальною. В цьому її достоїнство й утвердженість [15, с. 323].

Сучасні тенденції розвитку теорій власності пов'язані з посиленням багатоваріантності, поліфонії, багатоманітності її типів, форм та систем; «демократизацією», «деперсоніфікацією» й одночасно «індивідуалізацією» процесів привласнення, урізноманітнення об'єктів та суб'єктів відносин власності; ускладненням та збагаченням її соціально-економічного змісту. Відтак загострюється потреба у глибокому теоретичному осмисленні та адекватному відображенні нових реалій, що виникають у процесі постіндустріальної трансформації суспільства, зміни наукової картини світу на основі усвідомлення складної динаміки і суперечливої єдності економічних, соціальних і культурних процесів. Саме тому «сучасна теорія власності характеризується плюралізмом наукових підходів, альтернативних

течій і шкіл, які в процесі взаємодії збагачують економічну науку» [15, с. 325].

Необхідно враховувати, що ілюзія свободи, породжена «свободою волі» при прийнятті рішень, не є абсолютною, оскільки людина вибирає лише яку-небудь одну можливість з ряду об'єктивно існуючих. В цьому випадку її прагненням буде, безперечно, розширення кола тих можливостей, правова форма яких – право можливості і окремі права. Однак вибір саме цієї можливості виявляється обумовленим рядом факторів – об'єктивними умовами діяльності, системою потреб і життєвих цілей особистості, соціальними вимогами і т.п. Обмеження права свободи здійснюється за допомогою впливу на конкретні права особистості, котрі визначають свободу в її конкретному матеріальному вимірі. Звідси некоректним був би висновок про те, що чим більшим буде «об'єм власності», котра дає і більший спектр різних можливостей, тим більше буде і свободи, і вона коли-небудь зможе досягнути (або досягне) своєї абсолютної форми. Свобода в її соціально-психологічному змісті є таке положення речей, коли особа на певний конкретний момент часу володіє правом або комплексом прав, визначеним своїми потребами. Тобто це буде свобода одержувати «по потребам» - свого роду «соціалістичний ідеал», котрий може бути виведений з «капіталістичного» права приватної власності і досягнутий на його началах [15, с. 326].

Подібні питання викликають жвавий інтерес сучасної філософської, економічної та соціологічної думки. На відміну від ортодоксального підходу в науковій літературі виділяються три основних філософсько-соціальних і філософсько-правових оцінок власності: 1) в умовах системи приватної власності власником виступає індивід, чие слово у вирішенні питання про використання ресурсу суспільство визнає остаточним; 2) при системі державної (колективної) власності проблема вирішується шляхом введення соціальних правил, у відповідності з якими доступ до рідких ресурсів встановлюється у відповідності з «колективними» інтересами суспільства в

цілому; 3) при системі суспільної (комунальної) власності доступ до того чи іншого ресурсу відкритий для всіх без виключення, а у випадку, коли об'єм ресурсів є величина обмежена, регулятором виступає принцип «хто перший зайняв, той перший скористався». Ці «три системи» власності не зустрічається в «чистому» вигляді, оскільки на різних історичних проміжках часу, у всіх суспільствах вони фактично «перемішані» в різних співвідношеннях. Власність же як економічна категорія розуміється ними як «складний пучок відносин, котрі суттєвим чином розрізняються своїм характером і наслідками» [149, с. 154]. Про це свідчить також ряд інших досліджень, котрі демонструють цілий спектр поглядів на власність.

Так, видатний мислитель ХХ століття Л.фон Мізес, розвиваючи провідні ліберальні ідеї класичної школи філософії економіки, наголошував на тому, що «споживчі блага» є результатом «успішного поєднання виробничих благ і праці» [149, с. 155]. Водночас дослідник розрізняв юридичне і соціологічне (в т.ч. економічне) розуміння власності. Юридичне трактування власності, на думку Л.фон Мізеса, поєднує фізичний аспект («володію») і правовий аспект («повинен володіти»). Відтак власниками є ті особи, які повинні були б володіти певними благами за законом, навіть якщо фактично вони не є власниками. Соціологічне (в т.ч. економічне) трактування власності пов'язане з відносинами «володіння благами, необхідними для досягнення економічних цілей людини (так звана «вихідна власність», «фізичне відношення до благ», яке не враховує «правового порядку») [119, с. 30]. Трактуючи ринкову економіку як єдину дієздатну систему економічної організації суспільства, вчений був глибоко переконаний, що приватна власність «є необхідним реквізитом цивілізації і матеріального добробуту», що сприяє найоптимальнішому використанню ресурсів [119, с. 30]. Заслугою дослідника стала спроба економіко-правового аналізу відносин власності з метою виявлення справедливого розподілу прав на блага виробничого і споживчого призначення.

Об'єктивні процеси економічного зростання середини ХХ ст. виокремили теорію власності як самостійний розділ сучасної філософсько-соціальної та економічної думки. У працях представників неінституціоналізму Р.Коуза, А.Алчіана, Г.Демзетца, Д.Порта, Р.Познера, С.Пейовича, О.Уільямсона та ін. право власності трактується через два взаємозв'язані аспекти: 1) як санкціоновані поведінкові відносини, що виникають між людьми у зв'язку з існуванням благ та стосовно їх використанням; 2) як набір, «пучок» часткових повноважень (комплекс часткових правомочностей), сукупність яких формує «повне» право власності [14, с. 528 -529].

Важливим є те, що тут відносини власності виводяться із рідкості ресурсів і передбачають обмеженість благ, яка породжує конкуренцію між економічними суб'єктами; враховується «рідкісність» не лише фізичних об'єктів, але і результатів інтелектуальної діяльності, в т.ч. обмеженість рівня знань, майстерності, конституційної структури суспільства тощо; власність трактується як система виключень з доступу до обмежених благ, що передбачає чітке визначення прав власності, їх специфікацію; в якості об'єкта власності аналізуються не ресурси як такі, а придбана економічним суб'єктом частка прав на їх використання. З точки зору окремих економічних суб'єктів, права власності трактуються як «пучки» (жмутки) правомочностей на прийняття рішень з приводу того чи іншого ресурсу; права власності досліджуються як санкціоновані державою (такі, що закріплені і охороняються законом, судовими рішеннями), та суспільством (закріплені традиціями, звичаями, моральними нормами, релігійними постулатами); вважається, що з точки зору суспільства права власності виступають як «правила гри», що упорядковують відносини між економічними суб'єктами і впливають на вибір індивідів через заохочення одних дій і стримування інших (через заборону або зростання витрат); дотримання санкціонованих

норм трактується як раціональна поведінка, а їх порушення – як нераціональний економічний вибір [14, с. 529].

Важливе значення має класифікація «майнових прав» Т.Тейнерберга: виключні майнові права (найповніший пучок прав власності); титульні і функціональні майнові права (права, які не можуть передаватись від однієї особи іншій; диплом про освіту, посвідчення водія, ліцензія юриста тощо); майнові права користування суспільного благами або послугами (наприклад, національними природними парками); майнові права на використання ресурсів спільного застосування (мінерально-сировинні ресурси, рибні запаси відкритого моря тощо). [207, с. 138].

Дослідження проблеми «власності» як «повний перелік» прав власності пропонує А.Оноре. Цей перелік включає: «право володіння» - господарське панування або виключний фізичний контроль над об'єктом власності. «Право користування» - особисте використання об'єкта власності, здобування його корисних властивостей шляхом виробничого чи особистого споживання. «Право розпорядження» (управління) - прийняття рішень щодо того, як і ким може бути використаний об'єкт власності. «Право привласнення» (право на дохід) - привласнення, засноване на попередньому особистому використанні об'єкта власності або на дозволі щодо користування ним іншим особам. «Право на залишкову вартість» (право суверена) - абсолютне право на визначення подальшої долі об'єкта власності шляхом відчуження, споживання, продажу, зміни чи знищення тощо. «Право на безпеку» - гарантія захисту об'єкта власності від експропріації. «Право на перехід об'єкта власності у спадок або за заповітом» - можливість користуватись повним набором правомочностей після отримання об'єкта власності у спадок, або за заповітом. «Право на безстроковість» - необмеженість володіння правомочностями у часі, якщо інше не зазначено в договорі. «Право на заборону шкідливого використання» - обов'язок утримуватись від використання об'єкта власності шкідливим для інших способом, в т.ч.

пов'язаним з виникненням негативних зовнішніх ефектів. «Право на відповідальність через відшкодування» - можливість вилучення об'єкта власності в оплату боргу. «Право на залишковий характер» - можливість «природного» повернення переданих будь-кому правомочностей із закінченням терміну передачі (наявність інститутів., та процедур по захисту та відновленню втрачених правомочностей) різного роду обмежень [209, с. 112]. Вони підривають стимули до ефективного використання ресурсів, гальмуючи розвиток економічної системи.

Необхідно враховувати принципове положення неінституціоналізму щодо неможливості вичерпно повного визначення та абсолютно надійного захисту будь-яких прав власності в «реальній економіці». Оскільки специфікація прав власності не є безкоштовною, ступінь її повноти – питання «міри збалансування вигод і втрат» встановлення та захисту конкретних прав. Внаслідок цього специфікація прав власності нашої країни на межі, пов'язану з неможливістю окупили затрати на вигреш від подолання «розмитості» прав власності. Саме тому важливого значення набуває «активний пошук умов обмеження та диференціації прав власності, за яких позитивні результати будуть перевищувати можливі негативні наслідки» [14, с. 331]. Історично у розвинених країнах склалися дві правові традиції щодо специфікації прав власності. Водночас необхідно зазначити, що з часом вони перестали відповідати тенденціям індустріального та постіндустріального розвитку. Все більшого визнання у розвинених країнах почала набувати англосаксонська традиція, згідно з якою «розділення» власності на правомочності кількох осіб сприяє отриманню максимально можливих вигод. Так, оренда землі часто більш вигідна, ніж її купівля; лізинг може принести вищий прибуток, ніж купівля обладнання; трастові, довірчі операції – вигідніші за особисте управління майном тощо [14, с. 331 - 332] .

Саме англосаксонська правова традиція стала основою формування і розвитку економічної теорії «прав власності», згідно з якою кожне



економічне рішення повинно опиратись на набір («пучок») правомочностей, які забезпечують найвигіднішу реалізацію конкретного економічного проекту. Таким чином, економіко-правовий підхід до аналізу проблем власності передбачає, що відносини власності та правові відносини завжди взаємопов'язані, оскільки транзакційні витрати у реальній дійсності не є нульовими; права власності є важливим інститутом зниження визначеності у взаємовідносинах індивідів, мотивації їх господарської діяльності та формування відповідної системи стимулів; «пучок» прав власності не є постійним і незмінним як з боку суб'єктів, так і з боку об'єктів привласнення; правові аспекти відносин власності не лише змінюються у процесі господарського розвитку суспільства, але і самі виступають активним чинником соціально-економічних змін; право стає не лише важливим фактором формування корисності, цінності економічних благ як об'єктів власності [15, с. 352]. Воно саме трансформується у економічне благо (ресурс, джерело доходів, капітал), яке стає товаром і включається у господарський обіг.

У реальному господарському житті економічні і правові аспекти власності тісно переплітаються, оскільки економічні відносини власності завжди виступають у конкретній правовій формі. Більш того, саме право, яке оформляє економічні відносини, перетворюється на їх об'єкт і розвивається як своєрідний економічний інститут. Це дає підстави для трактування власності як економіко-правової категорії та подолання на цій основі абсолютизації права приватної власності та певної обмеженості соціально-економічного підходу, який аналізує економічні інтереси у зв'язку з реальними можливостями привласнення, не пояснюючи, від чого вони залежать.

У сучасній соціально-філософській і філософсько-економічній теорії, яка відрізняється плюралізмом та множинністю теоретичних і методологічних підходів до дослідження соціоекономічних і явищ, відсутня

єдина точка зору щодо трактування відносин власності. Все більш чітко вираженою стає тенденція до «розчленування» права власності на один і той же об'єкт, котру можна охарактеризувати як загальну тенденцію розвитку процесів правового регулювання відносин власності. З всезростаючого обмеження правомочностей власника стає те, що з часом власнику все менше забезпечується повнота панування над річчю, а саме право власності з «триєдиного» права перетворюється в своєрідну «зв'язку», або «пучок» прав [75, с. 114].

Дану тенденцію еволюції правового регулювання відносин власності уявляється можливим визначити як тенденцію розвитку суб'єктивного права власності в напрямку від права абсолютного до права обмеженого і зазначити, що в цілому вона збережеться як на найближчу, так і на більш віддалену перспективу. Розвиток же суб'єктивного права власності в напрямку від права абсолютного до права обмеженого обумовлює необхідність пошуку нових теоретичних підходів і конструкцій права власності. Загалом це сприяє збагаченню розуміння власності як складної системної категорії на основі дослідження відносин привласнення – відсудження, відокремлення та поєднання її економічного та юридичного змісту, об'єктивно-предметно та ціннісно- мотиваційного аналізу тощо. Нові можливості та підходи до дослідження відносин власності відкриває еволюційна економіка та синергетика, які розширюють традиційну проблематику та понятійний апарат економічної науки на основі визнання складності та нелінійності соціально-економічного розвитку.

## ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Самовизначення особистості в «економічному суспільстві» здійснюється через володіння власністю, обумовлену етосом «економічної свідомості». Вона є результатом розвитку процесів глобалізації, пов'язаних із ствердженням сфери «економічного», функціонуванням «фінансової економіки», а також домінуванням «сфери послуг» над традиційним промисловим виробництвом. Іншими словами, відбувся перехід від індустріального до постіндустріального суспільства. Реальним ґрунтом «економічної свідомості» людини виступає увесь історичний процес розвитку господарства, вся економічна реальність, увесь «життєвий світ», а не лише сфера буття конкретного суб'єкта пізнання і діяльності в суспільстві. Характеристикою економічної свідомості, попри раціональну спрямованість на досягнення матеріальних благ, власності, є її орієнтація на створення нових умов життя і діяльності.

Проблема власності пройшла довгий шлях осмислення в різних інтелектуальних стратегіях мислення, починаючи з античності і до нашого часу. Всі видатні мислителі прагнули визначити своє ставлення до власності як однієї з найбільш важливих умов життя людини. Власність є специфічно людською, усвідомленою формою активного існування в оточуючому світі, оскільки вона розповсюджується на споживчі блага, на ресурси, на природу, на засоби виробництва, на гроші, на капітал, на фінанси, на владу, на розпорядження і управління всім наявним в соціально-економічному бутті і розвитку. Власність – результат активної економічної діяльності.

Буття сучасної людини опредметнене «етосом економічного». В силу чого виникає необхідність визнати виникнення і ствердження «світу економіки», в якому реалізується внутрішній взаємозв'язок «макрокосму» і «мікрокосму» людського існування. Його результатом є «економічне мислення», котре виступає формою і способом теоретичного усвідомлення існуючої реальності. В контексті економічного мислення постає проблема «життєвого світу», спорідненого із «світом економіки» (економічного буття).

Особливість «життєвого світу» полягає в тому, що він містить екзистенційно-особистісний аспект. «Життєвий світ» людини в його економічному вимірі такий же метафізичний, як і реальне буття «сущого».

Особливе місце в «просторі» економічного буття займає проблема «власності». Найбільш повно і рельєфно вона виявляє себе через володіння речами, предметами природного, культурного і соціального характеру. Разом з тим власність виступає інтегруючим чинником в сутнісній характеристиці соціально-політичних і духовно-культурних відносин.

Аналіз категорії «власність» виокремлює в ньому поняття «своє». Кожна людина в першу чергу належить «собі», зайнята «своєю» справою, живе «своїм» розумом, знає «свій» час і «свої» можливості. «Своє» вказує на володіння не в юридичному, а екзистенційному смислі. Світ, в якому живе людина, в першу чергу для неї «свій», тобто рідний. Свобода – це насамперед відчуття значимості і розкутості «свого» «Я», своєї екзистенції. В процесі прагматизації соціального життя «своє» поступово вбирає в себе і проблематику «власності». Через володіння власністю людина одержує правове визнання не лише як працівник, але і як носій «ідеальних» якостей. Визначальним в змісті власності є «присвоєння», котре означає відчуження об'єкта власності суб'єктом від інших суб'єктів. Від власності як форми «присвоєння» потрібно відрізнити «володіння», «користування» і «розпорядження» - «повноваження» власності. Основу ринкових відносин складає в першу чергу «приватна власність». На її основі формується інтелектуальна власність. Поряд з ними існують інші форми власності – державна, колективна, індивідуальна, акціонерна, кооперативна, завдяки чому людина одержує множину можливостей для реалізації свого «Я». В умовах постіндустріального суспільства теорія власності характеризується плюралізмом наукових підходів, альтернативних течій і шкіл. В науковій літературі виділяються різні підходи до власності, які демонструють «пучок» поглядів на власність: філософсько-соціальних, економічних, юридичних, соціологічних.

## **РОЗДІЛ III. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ У ВИМІРАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОГРЕСУ**

Володіння власністю природне і соціально обумовлене прагнення людини. Звідси закономірністю суспільного розвитку є раціональне облаштування суспільства. Воно ґрунтується на товарно-грошових відносинах і одержанні прибутку, як найбільш об'єктивному із можливих критеріїв корисності, ефективності затраченої людиною енергії. Економічний ринковий взаємозв'язок обумовлює динамізм і постійне оновлення суспільства. Величезне значення в цьому процесі належить інтелектуальній особистості, яка володіє найважливішою здатністю – творення. Так формується інтелектуальна власність. Виникає проблема: в чому полягає характер інтелектуальної діяльності і спосіб її організації? Завдяки цьому можна виявити сутність та особливості інтелектуальної власності.

### **3.1. Трансформація поняття «власності»**

#### **в аксіологічних самовизначеннях людини і суспільства**

Власність виступає в розмаїтті форм, кожна з яких відіграє свою роль в соціально-економічному і культурному житті. В підсумку це дає можливість більш конструктивно підійти до визначення інших форм власності, зокрема інтелектуальної. Разом з тим найбільш дискусійною, суперечливою залишається приватна власність, яка є «не державною». Сьогодні серед різних форм власності «не державною» є власність не тільки окремих громадян, але й кооперативів, асоціацій, народних підприємств. У відповідності з цим у філософській та економічній теорії ствердилось уявлення, згідно якому під «приватною власністю» розуміється кожна недержавна форма власності. Багато хто вважає, що приватна власність – це безкінечна, нічим не обмежена власність. В дійсності «приватний власник має повне право здійснювати над об'єктом своєї власності всі операції, котрі буде вважати потрібними, аби ці операції «не втручалися» в сферу

приватної власності інших людей. Відповідно напрацьовані певні правила поведінки власників» [14, с. 206 ].

Зазначимо, що до приватної власності відноситься: домашнє господарство як економічна одиниця, котра здійснює виробництво продукції і здійснення послуг для власних потреб; легальні приватні підприємства, які діють у відповідності із чинним законодавством; нелегальні приватні підприємства в складі «тіньової економіки». Сюди належить вся діяльність в сфері виробництва товарів і здійснення послуг, які приватні особи здійснюють без дозволу влади, тобто поза законом; кожний вид використання приватного господарства або особистих збережень – від торгової діяльності в різних масштабах до грошових операцій між приватними особами.

Як відомо, «приватний сектор» розвивається «спонтанно», без яких-небудь «інструкцій» з центру, що свідчить про життєздатність приватної власності. Вчення про «спонтанний характер» ринкової економіки займає провідну роль у теорії Ф.фон Гайєка. На його думку, сукупність норм та інститутів формують і підтримують основу соціального порядку, але сам він не є породженням свідомої волі і не піддається цілеспрямованому регулюванню. Цей «розширений, або спонтанний» порядок виник еволюційним шляхом і є необхідним для досягнення сукупності різноманітних цілей, якими керуються індивіди. Мислитель вважав, що система, яка виникла «спонтанно», природним шляхом, завжди досконаліша за штучно створену [194, с. 214]. Саме за умов ринкового «спонтанного порядку» створюється і накопичується більше знань і багатства, аніж у централізованій плановій економіці. Ринковий порядок розвивається на основі своєї внутрішньої логіки, не маючи нічого спільного з морально-етичними нормами, однак виникає та еволюціонує в результаті взаємодії людей. Він сформувався «природним шляхом без будь-якої спрямовуючої сили, але від його існування залежить добробут суспільства, у тому числі

гарантії найважливішої ліберальної цінності – свободи особи» [68, с. 1003 - 1004]. В її основі – власність, фундамент самоцінності людини.

Однією з головних умов розвитку приватної власності є наявна «свобода підприємництва», оскільки приватна діяльність не повинна мати ніяких заборон. Друга умова розвитку приватної власності вимагає гарантії закону для виконання приватних договірних зобов'язань. Третя умова – абсолютна безпека приватної власності. Четверта умова вимагає, щоб «кредитна політика» стимулювала приватні капіталовкладення. Для розвитку всіх форм власності можна вважати наявність рівних можливостей для всіх форм власності. Але в реальній дійсності існує велика кількість перепон. Для подальшого розвитку приватного сектору дуже важливим є наявність в суспільстві «поваги до приватної власності» [14, с. 207].

Важливим є те, що приватна власність в своєму функціонуванні набуває рис суспільного характеру. Власники приватного майна несуть соціально-економічну і правову відповідальність, задовольняють певні потреби, як і державні та колективні підприємства. В сучасному цивілізованому суспільстві змінився статус самої приватної власності. Вона виступає не лише в державній, колективній, акціонерній, але і в формі особистої власності. Взаємозв'язок приватної та особистої власності дає змогу зрозуміти сутність інтелектуальної власності [14, с. 208].

Зазначимо, що історично термін «приватна власність» виник тоді, коли з'явилася необхідність відокремити державне (суспільне) майно від всього іншого майна. В сучасному розумінні поняття «приватної власності» виникло разом з поняттям «власності» в XVII столітті, в період швидкого розповсюдження ідей «природного права». Ця епоха породила два напрямки розвитку наукової думки, яка досліджувала феномен «власності». На першому з них філософи і юристи обґрунтували відокремлення власності, яка виникала з комерційної діяльності громадян, від власності правителя (короля), що в середньовіччі виступала в якості універсальної форми власності, і звично називалася *publicus* або *publicare*. Таким чином,

визначення «приватна» (в англійській мові - «private», у французькій – «privée», в німецькій - «privat») з'явилося поза зв'язком з терміном «власність» і слугувало «для протиставлення самостійної економічної діяльності людини і діяльності в рамках політичних структур, public office або affaires publiques» [67, с. 4 - 5].

На другому напрямку були здійсненні намагання відокремити власність людини, яка виникла «природним чином», із самого акта створення тієї чи іншої речі або придбання її в інших людей, від власності, котра за своєю «природою» знаходилася в колективному володіння громадян. В даному випадку поняття «власності» розглядалося в абсолютному смислі. Саме в цьому контексті Дж.Локк вказував, що «кожна людина має власність в своєму особистому володінні...» [101, с. 248]. Він підкреслював: «Ми можемо сказати, що результати праці її тіла і роботи її рук належать їй» [101, с. 248]. Перший напрямок утворив концепцію «приватної власності»; друге залишилося майже непоміченим і не одержало потрібного розвитку, хоча воно могло покласти початок системі поглядів на «власність особисту» [67, с. 4]. Але і перше, і друге має безпосереднє відношення до власності інтелектуальної.

В руслі розвитку концепції «приватної власності» було висунуто безліч несподіваних ідей. Разом з тим варто зазначити, що при всій захопленості концепцією «приватної власності», філософи так чи інакше завжди підкреслювали, що вона не була історично первісною формою, оскільки в «природному стані» по самій природі речей домінувало «колективне володіння суспільним надбанням» [46, с. 347]. Або вважали, що основа для приватної власності відсутня там, де об'єкти власності не можуть присвоюватися окремими особами (як, наприклад, земля), чи нагромаджуватися (як плоди) [67, с. 5]. Спільним для них є переконання, що саме «спільна» (общинна) власність виступала предтечею приватного володіння.



Однак гіпотеза про наявність «общинної власності», яка передувала власності «приватній», фактично не має ніяких підтверджень. В.Л.Іноземцев вважає, що сама ідея існування в минулому «общинної власності» виникла і оволоділа свідомістю головним чином в результаті розповсюдження утопічних поглядів на майбутнє людства, а зовсім не на основі історичних фактів. Вже у XVIII столітті найбільш проникливі мислителі звертали увагу, що в суспільстві, де одна частина матеріального багатства взагалі безглузда (непотрібна) при існуванні у власності індивідів, а друга може бути присвоєна тільки і виключно в момент споживання, власності як такої не існує взагалі. В цьому контексті також заслуговує уваги думка, що «власність (property) не тотожна багатству (wealth), і останнє може вирости в умовах відсутності першої» [67, с. 5]. Деякі багаті суспільства в той же час «не знають власності» (Г.Арендт), оскільки цінності, які складають їх багатство, не можуть бути присвоєні «приватним чином». Наприклад, колективне присвоєння благ безпосередньо в момент їх споживання не породжує відносин власності.

Заслуговує уваги точка зору, що історично першою формою власності виявляється «особиста власність», яка зафіксувала виділення індивідом «самого себе» з общинної маси. Її поява знаменувала не тільки усвідомлення людиною того, що певний предмет належить саме йому, що «він мій, тобто власний»; воно означало також, що інший предмет «не мій, тобто чужий. Становлення власності відбувалося не як виділення «приватної» з «общинної», а як виокремлення особистої власності із, якщо можна так висловитись, «невласності» [67, с. 6]. Поява «особистої власності» ознаменувала не тільки індивідуалізацію людини всередині первісної общини, але в той же час породило в цій людині розуміння того, що окрім особистої власності існує також її антипод – колективна власність общини на ті фактори виробництва, які не могли бути присвоєні індивідуально. Підкреслимо, що особиста власність не виступала

запереченням колективної; ці дві форми з'явилися одночасно, адже вони обумовлюють одна одну як «щось» і «його друге».

Приватна власність в такому випадку виявляється особливою формою «особистої власності», оскільки виникає в умовах «відчуження» працівника від засобів і умов його діяльності. Саме це «відчуження» і приводить до «класового протистояння», як вважав К.Маркс, тому метою історичного прогресу неминує виступає його подолання. Однак, відповідно до наведеної теоретичної схеми, результатом подолання «приватної власності» буде не «суспільна», а «особиста власність». Сьогодні вона в найбільшій мірі співмірна із власністю інтелектуальною. Розвиток «відносин власності в сучасному соціальному розвитку свідчить про її переваги» [14, с. 207]. Адже саме ця форма особистої власності відповідає вимогам і запитам постіндустріального суспільства.

Таким чином, власність як суспільне відношення виникає в її «особистісній формі». В умовах стародавніх цивілізацій особиста власність правителя (фараона, імператора, царя), розповсюджувалась фактично на всі багатства країни, а в значній мірі – і на її жителів. Характер залежності, яка виникла, можна кваліфікувати як «суцільне кріпосництво». Фундаментальний принцип розподілу передбачав «відчуження» у виробника не тільки додаткового, але і значної кількості необхідного продукту на користь держави і наступне повернення його частини. Але це й означає, що власність правителя була особистою, що не існувало понять «індивідуального» і «суспільного», не було розподілу господарської і публічної сфер, і «приватній власності фактично не було можливості виникнути» [66, с. 107 - 108]. Таким чином, особиста власність суверена (правителя) на всі багатства країни протистояла особистій власності його підлеглих на засоби їх існування в найбільш повному виді.

В античності спостерігається якісно інша картина. Розвиток особистої власності йде не шляхом «колеогізації» її в руках верховного володаря, а в ході присвоєння окремими громадянами як знарядь праці, так і землі,

необхідної для сільськогосподарської і ремісничої діяльності. Первиною виявляється «особиста власність» громадян, що уможливило становлення демократичної держави; в даному випадку як неминучий супутник «особистої власності», яка розвивається, виникає «колективна власність» – на найбільш важливі елементи інфраструктури. Масштаби цієї власності в римську епоху були такими, що величезна державна машина впродовж століть здатна була існувати і розвиватися, не використовуючи чіткої податкової системи. «Особиста» й «колективна власність» утворювали в античному суспільстві певну самодостатню єдність, яка не залишала скільки-небудь значного місця для власності приватної [66, с. 187 - 188].

Таким чином, домінування «особистої власності» не визначає конкретного способу виробництва. Однак воно вносить в господарську практику «поєднаність» працюючого із засобами виробництва і, разом з тим – обумовлює відсутність економічних відносин на етапі виробничого процесу. Перше може означати, що або працюючий володіє засобами виробництва як їх власник, або він сам є не більш ніж засобом виробництва; друге – що «зовнішній примус до праці або зовсім відсутній, або забезпечується прямим і неприкритим позаекономічним насиллям» [67, с. 8].

Стосовно приватної власності, то вона з'являється там і тоді, де і коли економічні відносини проникають «всередину» самого «виробничого процесу». В цьому випадку примус до праці не вимагає прямого насильства і здійснюється економічними методами, а засоби виробництва вже не можуть належати працівнику (робітнику). Становлення системи «приватної власності» визначається як технологічними, так і соціальними процесами, що проходили в суспільствах феодального типу. При цьому концентрація приватної власності відбувалася як внаслідок накопичення особистої власності окремих незалежних виробників, так і на основі залучення в ринковий обіг особистої власності представників пануючого класу. Специфічний характер господарського прогресу пізньофеодального суспільства затруднював розуміння сутності приватної власності. Про це

свідчать хоча б твори економістів-меркантилістів того часу. З одного боку, особиста власність землевласників і ремісників стала перетворюватися в приватну, по мірі розповсюдження грошової ренти, що передбачало виробництво продукту, призначеного для реалізації на ринку, а не виконання трудових обов'язків або внесення «натурального оброку». З другого боку, особиста власність аристократії (і в першу чергу – на землю та інші засоби виробництва, які є не виробляючими), стала комерціалізуватися і навіть перетворюватися в приватну. В подальшому ці два види власності набули тісного взаємозв'язку: «Часто ми бачимо, - зазначав В.Зомбарт, що впливові дворяни з'єднуються з буржуазними грошовими людьми або також і з бідними винахідниками для спільного ведення справ: дворяни турбуються тоді про необхідні права на свободи або на захист в той час як інший учасник вносить свої гроші або свої ідеї... Підприємства ж феодалів відіграють впродовж епохи раннього капіталізму більш важливу роль, як це звичайно схильні визнавати» [60, с. 84]. Можна наводити ряд прикладів, які свідчать про активний процес формування приватної власності в її взаємозв'язку з особистою власністю: «особиста власність» неухильно перетворювалася в приватну, і єдиною метою такого перетворення було забезпечення можливостей її самозростання. Завершення цього процесу співпало з досягненням товарними відносинами ринкового господарства як цілісної системи. В результаті були остаточно втрачені відмінності між особистою і приватною власністю, і поняття «приватна власність» почало застосовуватися до будь-якої власності, поза «залежністю від її призначення і напрямку використання» [67, с. 8]. Це застосування здійснило вплив на всі соціально-філософські теорії, які намагалися дати належне тлумачення і розуміння «приватній власності».

Остаточне встановлення приватної власності відбулося в індустріальному (капіталістичному) суспільстві. Сфера приватної господарської активності остаточно чітко відокремилась від сфери компетенції держави, а право власності практично на всі засоби

виробництва не могло бути реалізоване поза рамками економічної взаємодії з власниками «робочої сили». При капіталістичному типі виробництва приватна власність одержала в цей період своє найбільш повне втілення. «З ходом капіталістичного розвитку, - зазначав В.Зомбарт, - створюється щось таке, котре вигідно відрізняється від інших товарів і послуг, які виробляються тим, що воно не знищується, але від покоління до покоління нагромаджується великими масами: це досвід» [60, с. 341]. На основі цього досвіду все більше і більше зміцнюється і розвивається інститут «приватної власності».

Для сучасних соціальних теорій важливе значення має те, що розроблена соціалістами-утопістами і в марксизмі концепція про необхідність подолання приватної власності не витримала перевірки часом. Її знищення не є умовою встановлення «справедливого соціального порядку», оскільки власність особиста здатна стати основою ще більшої нерівності і гніту. Одночасно немає жодних підстав стверджувати, що приватна власність поступово буде «заміщатися» системою суспільної власності [66, с. 104]. Досвід комуністичних перетворень, які проводилися в СРСР та інших країнах, переконливо засвідчив: спроба створити систему «суспільної власності» привела до радикального перерозподілу власності на користь держави; місце «східного деспоту» зайняла обезособлена бюрократична машина. Однак це практично не змінило сутності нових порядків: держава виступила верховним власником великої частини національного надбання, громадяни на правах особистої власності володіли обмеженим колом предметів споживання, а розподіл життєво необхідних благ здійснювався під жорстким контролем бюрократії. Тому «успіхи» соціалізму, як і «досягнення» стародавніх деспотій, проявлялися у вирішенні масштабних задач, які часто не мали практичного значення, на основі мобілізації величезних мас населення, яких примушували до праці позаекономічними методами. На фоні занепаду «планової економіки» і дискредитації суспільної власності з новою силою заявляє про себе приватна власність. Лише завдяки

їй може реалізуватися екзистенція особистості. В процесі соціальної еволюції приватна власність може замінюватися власністю особистою [14, с. 216 - 217]. Остання, на наш погляд, і має всі підстави стати основою інтелектуальної власності, яка споріднена в першу чергу з «приватною» і «особистою», але не «суспільною» власністю.

Слід зазначити, що впродовж останніх десятиріч в світовій економічній системі відбулися зміни, які актуалізували проблеми соціально-економічного буття, зокрема проблеми власності. Це обумовлено її трансформацією, викликаною прогресом високотехнологічного суспільства. Дійсно, там, де наука стала «виробничою силою», а інформація й знання – важливим ресурсом суспільства, працівник стає необхідним (потрібним) даному суспільству не як носій абстрактної «робочої сили», здатної до малокваліфікованої монотонної праці, а як володар унікальних інтелектуальних здібностей, які є результатом навчання і творчого пошуку. В такому суспільстві власність на матеріальні засоби виробництва перестає бути основною умовою високого добробуту; умовою життєвого успіху стає не власність, а організація, не володіння, а користування, не можливість привласнити, а здатність застосувати ті чи інші засоби й умови виробництва. Не модифікуючи скільки-небудь глибоко сутність приватної власності, сучасні економічні процеси об'єктивно підривають її значення як «детермінанта суспільної ієрархії». В цих умовах формуються «нові пропорції оптимального поєднання особистих і соціальних інтересів, індивідуалізму й колективізму і, як наслідок, народжується дихотомія приватної власності і особистої власності» [14, с. 217 - 218].

Як ми вже зазначили, «особиста власність» характеризується насамперед поєднаністю робітника із «засобами праці» і винесенням економічних відносин власності за рамки безпосереднього процесу виробництва. В умовах постіндустріального суспільства людина виходить за межі масового матеріального виробництва, інформація й інтелект стають найважливішим господарським ресурсом, а засоби, необхідні для створення інформаційних

продуктів, виявляються доступними все більш широкому колу працівників інтелектуальної сфери, настає «ренесанс» цієї форми власності. Все більше необхідних суспільству товарів ефективно виробляється за межами корпоративних структур.

Зазначимо, що можливість поєднання робітника із засобами праці обумовлена технологічним прогресом, завдяки якому робітники інтелектуальної сфери володіють власністю на свої унікальні здібності; при цьому така власність не відчужується і не може бути присвоєна в об'єктивній формі. В результаті, по мірі того як засоби виробництва стають по своєму характеру в більшій мірі інформаційними, ніж матеріальними, контроль над ними в певній мірі переходить до працівників. Засоби виробництва, які застосовуються для створення інформаційних продуктів (як і сама інформація) стають все більш і більш доступними. Все це утворило те явище, яке ми називаємо сучасною «інформаційною революцією». Вона не лише зробила знання основною виробничою силою, але й сформувала передумови для того, щоб засоби, необхідні для створення, розповсюдження і відтворення інформаційних продуктів, стали доступні кожному працівнику, здатному забезпечити їм адекватне застосування. Важливою рисою сучасного суспільства є тенденція до «возз'єднання праці і засобів виробництва» (Т.Сакойя), оскільки обладнання вже не є таким дорогим. При цьому створення інформаційних цінностей являє собою процес, в якому праця і засоби виробництва стають нероздільними, в результаті чого в суспільстві, орієнтованому на інформаційні та інтелектуальні цінності, тенденція до відокремлення капіталу від праці заміняється на протилежну – відокремленню праці, діяльності від капіталу [14, с. 219].

Все це радикально змінило образ сучасного суспільства. З одного боку, всупереч прогнозам про неминучу концентрацію й усупільнення виробництва, суттєво послаблюються позиції великих компаній індустріального типу. Зміцнення інституту особистої власності стає дійсним інструментом подолання тієї «матеріальної необхідності», яка вважається

причиною відчуження. Тим самим, найважливішим засобом формування соціуму, який є не лише капіталістичним, але й «економічним». В наших умовах подібна позиція має першочергове значення, оскільки ринкове суспільство – це суспільство економічне, яке не існує поза своїми атрибутами – грошима, ціною, власністю тощо.

Розвиток «особистої власності» як умови розвитку інтелектуальної власності стає найважливішим фактором соціальних змін, неминучих сьогодні. Особиста власність приходить на зміну приватній в тій мірі, в якій відбувається витіснення економічних відносин із сфери безпосереднього виробництва. Тільки дана область, куди історично ці відносини проникли в останню чергу, сьогодні першою звільняється від їх тиску. Підрив усталених відносин відбувається не в силу «планомірного» регулювання розподілу благ «суспільним власником», а як наслідок появи у виробників нових спонукальних мотивів діяльності. Це всі ті мотиви, котрі зумовили формування і становлення інтелектуальної власності. В реальному житті зберігається наявність всіх найважливіших атрибутів інтелектуальної власності; в дійсності ж «інститут власності переживає фундаментальні зміни; якщо раніше права власності слугували «економічним базисом» наростання індивідуалізму і, більше того, визначали відносини між індивідами, то сьогодні вони не пов'язані так жорстко з окремими особистостями, стаючи все більше і більше «невидимими» і не визначаючи соціального статусу людини і соціальної відмінності настільки безпосередньо, як це робило багатство в традиційних суспільствах» [66, с. 12], зазначає В.Л. Іноземцев.

Слід зазначити, що множинність збільшення матеріальних благ приводить до становлення постіндустріального суспільства і породжує нові, постматеріальні цінності сучасної людини. Її прагнення до максимального саморозвитку є важливим джерелом прогресу, передбачає не насичення потреб, а безмежне розширення споживання інформаційних благ. На початку 90-х років минулого століття О.Тоффлер назвав інформацію найбільш



демократичним за своїм характером «джерелом господарської влади» [211, с. 19]. Однак це не зовсім так, як показує сучасна соціально-політична ситуація. Інформація – єдиний впродовж всієї історії ресурс, доступ до якого і навіть власність на нього не означає можливості володіти і користуватися ним. Вперше в історії умовою належності людини до елітного (панівного класу) стає не право володіти благом, а здатність ним скористатися. Отже, соціальний статус людини визначається насамперед її освітнім рівнем, здатністю перетворювати інформацію в знання, самостійно здійснювати продуктивну діяльність в умовах технологічно досконалого господарства. Соціальні відмінності в постіндустріальному суспільстві «обумовлені насамперед відмінностями в освіті» [188, с. 116 - 117], - зазначає Ф.Фукуяма в своїй знаменитій праці «Кінець історії».

Історія міркувань про сутність власності показує, що вона має екзистенційно-антропологічну сутність. Кожна теорія, навіть абстрагована від людини, насправді спрямована на вирішення її безпосередніх, смисложиттєвих проблем. Особливо рельєфно це проявляється в контексті концептуальних визначень поняття «власності». Вся створена завдяки соціально-культурній діяльності культурно-матеріальна дійсність наскрізь пронизана відносинами володіння і власності. Без цих відносин важко уявити суспільство цілісним і дієвим. Намагання позбутися власності, як показала попередня історія, ні до чого, крім суспільних негараздів, не привели. Окремо взята річ (предмет), позбавлена володіння, у якій немає власника, втрачає свою значимість, і попросту «омертвляється». Нікому вона не належить, нікому не слугує, оскільки втратила свою якість – бути власністю. Річ, предмет і навіть людина видається ще «придатною» для користування, але втрата статусу «власності» робить її «непотрібною». Але потрібні нові, інші речі, предмети, ідеї, люди, що й породжує нескінченну боротьбу за їх володіння [14, с. 222]. А звідси – проблема багатства і само собою власності, наявність якої, на що сподівається людина, є умовою одержання повноти буття.

Однак існує й інший тип особистості – аскет і «наївний альтруїст», сповнений почуття справедливості, співчуття і милосердя. Ми звикли так називати людей скромних, які віддалені від жадоби і невгамовного прагнення «економічної людини» до грошей, багатства, власності. Щоправда, давні греки називали «аскетами» тільки осіб, котрі прагнули до добродійності, особливо в підкоренні себе «своїй волі», своєму «внутрішньому голосу». В християнському ж розумінні такого типу людина спрямована на служіння Богу, оскільки прагне не до багатства, а до «любові до ближнього». Отже, перед нами дві позиції – аскетизм і «жадоба до багатства» (В. Зомбарт), які несумісні одна з одною.

В даному контексті виникає вічна проблема «сенсу життя», вирішення якої стимулює діяльність людини як в теорії, так і на практиці: який шлях обрати, кому і чому слугувати. Кожен вирішує її по-своєму, але існує певне спільне прагнення поєднати «економізм» з «аскетизмом», знайти певний компроміс, гуманізувати якщо не саму «велику власність», то форму її використання, надати їй певну очевидну загальну корисність, тобто зробити із багатства не «ідола», а помічника (слугу). Філософія і мораль давно шукають вихід із «зачарованого кола», але так і не привели до певної загальноприйнятної позиції, а тим більше до єдиного образу життя. В історичному плані така різноманітність думок і діянь – благо, оскільки є свідченням духовно-інтелектуального прогресу. Якщо ж взяти швидкоплинне життя окремої людини, то його сенс залежить від «суб'єктивного погляду». Одні вбачають у власності основу свободи і добробуту, матеріального достатку, тобто суцільне добро і благо. Інші вбачають у власності і багатстві причину ворожості, насилля і зіпсованості, джерело несправедливості і страждань. Тобто воно виступає уособленням суцільного зла. Звідси й виникають два протилежних порядки ідей і думок, і, таким чином, «два різних підходи до визначення сенсу людського життя» [14, с. 223]. Вони визначили також напрям розвитку філософської та економічної думки в її різних спрямуваннях.

Постає проблема: яке відношення має власність, насамперед приватна, до смислів людського життя, і, одночасно, в якій мірі те чи інше суб'єктивне уявлення про смисл особистого життя впливає на відношення людини до власності? Для прикладу можна привести два протилежних погляди, які визначили напрямок розвитку не лише філософського, економічного знання, але й суспільства в цілому. Першу позицію в лаконічній і зрозумілій формі висловив П.Ж.Прудон: «Власність є крадіжка» [141]. Другу досить вдало репрезентував російський мислитель І.О.Льїн: «Мати приватну власність і витікаючу з неї господарську самодостатність є велике благо. Чим менше людей позбавлено цього блага, тим краще. Чим більше людей відірвано від власності, тим більш несправедливим є суспільний лад, тим менш життєздатною є держава» [65, с. 130].

Як перша, так і друга позиції репрезентують два протилежних підходи, в кожному з яких можна знайти як позитивний, так і негативний момент. Що цілком закономірно, адже «діалектика власності», як життя в цілому, така, що вона може бути і добром і злом, а іноді навіть одночасно - і злом і добром разом. Стосовно П.Ж.Прудона, то він таврує не саму власність, а її «крадіжку». Однак, щоб «вкрасти», потрібно, щоб існувало те, яке можна було б незаконно привласнити, і ті, у кого можна «вкрасти» (володарі власності). Цього питання французький мислитель не ставить і не відповідає на нього. Що цілком природно, адже на нього не так легко відповісти. Адже створена особистою працею річ не є «крадіжкою», а є власністю саме того, хто її виробив, а не когось іншого. Людина може вживати свою річ по особистому бажанню, і ніхто інший таким правом без згоди господаря не наділяється. Можна також заволодіти нічиєю річчю (наприклад, збирати гриби), купити її в «іншого», отримати законним порядком в спадщину, написати книгу – і все це не буде «крадіжкою», а буде створеною, надбаною, одержаною або «природною власністю». Однак все ж таки потрібно визнати можливість якоїсь певної

«первісної природної», а не «вкраденої», власності [14, с. 225]. Цього не заперечує П.Ж.Прудон, але зосереджує свою увагу на недопустимості «великої» власності.

Зазначимо, що розвиток соціоекономічного буття свідчить: зовсім не «крадіжка», а реальна людська сила і старання, розум і праця утворюють власність і встановлюють право на неї. Власність – поняття не лише економічне, а соціокультурне, екзистенційне, вона виникає тоді, коли виникають суспільні відносини між людьми. Відношення до речі – це також ще не власність, а тільки її «потенція». Книга тільки тоді стає власністю, коли написана. Тут важливими є дві ідеї: власність потрібна для забезпечення майбутнього, але тільки самого власника, а не інших людей. Відчуття того, що є «несправедливим» і «аморальним», хоча може бути приємним і корисним, належить лише людині.

Як ми вже зазначали, по-іншому оцінювали власність представники філософії «срібного віку». Для Вол.Соловйова, «власність взагалі не має морального значення. Ніхто не зобов'язаний бути багатим, а також ніхто не зобов'язаний збагачувати інших. Рівність всього майна так само неможлива і не потрібна, як однакове фарбування і густота волосся» [161, с. 477]. Але суспільство зобов'язане забезпечити певний «мінімум добробуту», оскільки наявність бідності є «аморальним явищем». Однак боротьба з бідністю – питання «економічної політики», а не моралі.

Як свідчить практичне життя - дуже важко, майже неможливо суміщати «власність» і «справедливість». Навіть так звана «загальнонародна власність» не вирішила проблеми справжньої рівності і дійсної справедливості. Очевидно, нездійсненність виконання цієї мети обумовлювалося абсолютизацією ідеалу, яким виступало «суспільство справедливості». Абсолютний ідеал завжди зводиться до «пустих розмов» й обману, проповідники якого «одягають» наявне неподобство в шати «світлого майбутнього».

У своїй праці «Філософія нерівності» М.О.Бердяєв також ставить питання про приватну власність і сенс життя людини. Він виходить з визнання факту, що наша епоха проникнена «духом економізму». «Духовне життя людини потрапило в рабство до життя матеріального» [23, с. 304], - зазначає мислитель. Багато хто вважає, що причиною всього є власність, котра породжує нерівність і злидні, а злидні утворюють «нерівність, як рятівне пристосування, як вихід, котрий запобігає господарське й культурне приниження і загибель» [23, с. 292]. З точки зору мислителя, «урівняння в бідності» завадило б розвитку виробничих сил, а нерівність, навпаки, стимулює творчий процес. «Змішування» категорій економічних з категоріями моральними «скаламучує» суспільну свідомість. Критикуючи практику більшовизму, він пише: «У вас споживацьке, а не виробниче відношення до життя... Ви уявляєте собі соціальний рай як максимум споживання і мінімум виробництва» [23, с. 293]. В кінцевому рахунку, але з християнських позицій, М.О.Бердяєв також ставить моральний критерій над економікою, хоча переконаний, що «матеріальне життя не може бути протилежне духовному життю» [23, с. 293]. Щоправда, сучасна практика розвитку «економічного буття» свідчить про перевагу матеріальних інтересів над духовними.

Інша справа, що дійсно людський смисл життя вимагає «єдності духу й матерії», одухотворення економічної діяльності. Але ця вимога моральна, а не господарська, і тому легко порушується: інтерес, вигода майже завжди сильніші за мораль. Навіть найбільш релігійну або навіть «революційну» чи «класову». Можна погодитися з філософом в тому, що «господарство є виявленням сили людського духа», але сам «дух» зовсім не обов'язково є «благородним» і «чистим». В ньому самому так багато зла і нелюбові до ближніх, що для абстрактної «боголюдської філософії» виглядає як аномалія і порушення універсального принципу добра.

В пошуках остаточних основ і сенсу життя людина впадає в крайнощі – або «боготворить» і «зловживає», або «таврує» і «ганьбить»

власність. Але від цього даний феномен нікуди не зникає а «живе» і «процвітає», втягуючи в свою спокусливу безодню все нові і нові верстви людей. Весь образ і сенс їх життя починає підкорятися економічному началу і все більш віддаляється від начала духовного. Подолати цю спокосу, зберегти своє «Я» і надати господарській діяльності чесний характер вдається небагатьом. Сенс їх економічного життя органічно переплітається з інтересами і моральними прагненнями всього соціуму і його потребами. Якщо є таке поєднання – наявна «суспільна гармонія», немає – в суспільстві нагромаджується «негативна енергія», виникають соціальні конфлікти й антагонізми [14, с. 226 - 227].

У силу цього цілком правомірно сказати, що власність сама по собі не несе жодного «зла» чи «добра». Її функція одна – допомагати людині забезпечити виробництво необхідних засобів до існування – налагодити раціональну життєдіяльність, гарантувати добробут власного життя і своєї сім'ї, ствердитися в своїй професії і досягти бажаного соціального статусу. Мораль і дух всьому цьому надає сама людина. Власник, навіть «великий», не обов'язково «експлуататор» і «паразит». Зло і добро – в людині, а не у власності. Звідси і випливають всі міркування про сенс життя людини в плані її прагнення до власності. Вона виступає засобом по досягненню самодостатності і реалізації «Я».

Такі аспекти міркування про власність в контексті сенсу життя людини містять в собі нові проблеми. Усунення визначальної ролі «речовинних», матеріальних факторів знімає будь-які перепони зростання соціальної та майнової нерівності. Утопісти минулих століть не усвідомлювали, або, скоріше, не передбачали, що досягнення свободи, котре забезпечується торжеством особистої власності, не лише не означає досягнення рівності, але скоріше стає умовою її неможливості. Будучи породженим не відносно умовними, і не зовнішніми характеристиками, а сутнісними відмінностями «внутрішнього потенціалу» кожної людини суспільства, новий соціальний «поділ» може стати значно більш жорстким, ніж в епоху панування

приватної власності. Новий вид власності – інтелектуальна власність, є вищий рівень існування не лише власності, але й людини. Це свідчення того, що удосконалення суспільства не лише може, а й буде здійснюватися не тільки завдяки політичним зусиллям, але й трансформаціям власності. Інтелектуальна власність – це нова, духовна форма існування приватної і особистої власності.

### **3.2. Інтелектуальна власність в структурі діяльності**

Джерелом власності і всіх людських благ є праця, без якої світ позбавлений майбутнього, а життя людини втрачає сенс. Впродовж багатьох століть мислителі, вчені, економісти намагаються зрозуміти природу праці та її особливості. Осмислення праці і трудових відносин між людьми впродовж тривалого періоду еволюціонувало приблизно в такому порядку: праця поміщена в людей самою природою (Античність), Богом (Середньовіччя) людською природою (Відродження) [14, с. 340]. Для сучасної людини проблема праці набуває особливої значущості, оскільки її визначальним началом є творчість.

Існують різні підходи в трактуванні праці. З точки зору класичної політичної економії, праця є виробництво матеріальних благ або цінностей. Іншу позицію займає К.Маркс, для якого праця «являє собою виробничу розтрату людського мозку, м'язів, нервів, рук і в цьому сенсі – одну і ту ж людську працю» [110, с. 53]. Для нього праця є також умовою існування людей, вічною природною необхідністю. Завдяки праці можливий «обмін речовин» між людиною і природою. Крім того, дається структурно-змістовний аналіз праці, виділяючи в ній доцільну діяльність, або саму «працю», «предмет праці» і «засоби праці».

У класичній філософії значний доробок в осмислення праці вніс Г.Гегель, який висунув положення про працю як «всезагальну субстанцію» людського буття. Праця, за Г.Гегелем, є формою «реалізації духу», тому саме в праці «самоздійснюється» людина. Виходячи з концепту «Абсолютної

ідеї», філософ ототожнив працю з будь-якою діяльністю, нехай це праця вченого або праця ремісника, або політична, художня, релігійна діяльність [42, с. 228 - 230].

В сучасній зарубіжній соціально-філософській думці праця здебільшого розуміється з позицій утилітаризму, як практична, матеріальна діяльність, котра протистоїть сфері «духовного». Так, відомий французький філософ–персоналіст Е.Муньє пропонує «відрізнити працю від діяльності взагалі і від творчості зокрема, яка є найбільш духовною формою діяльності» [125, с. 21]. Однак духовне також має потребу в праці. Що породжує не вирішувану суперечність. Для З.Фрейда праця забезпечує людину міцним зв'язком з реальністю, а «чистий», вільний час поза осмисленою діяльністю є протилежністю самореалізації.

У «філософії господарства» праця є основоположним феноменом життя взагалі. Для С.Булгакова праця – «нова сила природи, новий світоутворюючий, космічний фактор, принципово відмінний притому від всіх інших сил природи» [31, с. 89]. Переважає точка зору, відповідно до якої необхідно поєднувати працю з етичною стороною життя людини. Необхідно «визнати в людині тільки діяча економічного – виробника, власника і споживача речовинних (предметних) благ – є точка зору хибна і аморальна. Згадувані функції не мають самі по собі значення для людини і ніяк не виражають її сутності і гідності. Виробнича, продуктивна праця, володіння і користування її результатами представляють одну із сторін в житті людини або одну із сфер її діяльності», [160, с. 286] – вважав мислитель.

Необхідність працювати для добування засобів до існування є лише поштовх, який спонукає людину до діяльності. З метою збереження праці в колі моральних стосунків формулюється ряд умов: по-перше, щоб «область економічної діяльності не відокремлювались і не стверджувалась як самостійна, самодостатня»; по-друге, «виробництво здійснювалось не за рахунок людської гідності виробників, щоб жоден з них не ставав тільки знаряддям виробництва, щоб кожному були забезпечені матеріальні засоби



до гідного існування і розвитку»; по-третє, «мета праці по відношенню до матеріальної природи не є користуванням нею для добування речей, грошей, а вдосконалення її самої – оживлення в ній мертвого, одухотворення предметного» [160, с. 310 - 311]. Таким чином, для мислителя праця обмежена взаємодією людей в області матеріальній, а її сутність з боку вищої причинності полягає в тому, щоб забезпечувати всім і кожному необхідні засоби до гідного існування і всебічного вдосконалення. В кінцевому своєму призначенні праця (діяльність) повинна перетворити і одухотворити матеріальну природу. В цьому – обґрунтування важливості інтелектуальної праці.

Безперечно, в праці людина одержує можливість творчої самореалізації і тим самим вона розвивається, розширює межі для вільного вибору. Було б найвішим вважати, що можна звільнитися від праці або, по меншій мірі, від фізичної праці, завдяки раціоналізації виробництва і ефективної організації самої праці, або яким-небудь іншим досягненням сучасного прогресу. Звільнитися можна не від праці взагалі, а від конкретного виду праці, яка не приносить задоволення, заради набуття свободи «творчої праці». Остаточне звільнення від праці неможливе. Свобода, виведена за рамки сфери праці, робить неможливим становлення особистості, оскільки позбавляє людину взаємодії з оточуючим світом, поновленим символами і культурними формами, які надають смисл існування людині, як істоті розумній [14, с. 343]. Світ набуває значимості для людини лише завдяки праці, спрямованій на творчість.

Не викликає сумніву, що працею є кожна діяльність, спрямована на досягнення певного результату. По відношенню до суб'єктів соціоекономічної діяльності праця виступає у вигляді спілкування, взаємодопомоги і обміну продуктами праці. На рівні культури праця включає в себе процес адаптації людини до соціокультурного середовища і зафіксується у вигляді конкретних результатів, типів діяльності, технологій, форми пізнання. Всі прояви і проекції трудової діяльності

взаємопов'язані між собою, і обмеження в одній області компенсуються перевагами в іншій.

Необхідно розрізняти поняття «праця» і «вільна діяльність» в залежності від цілей, творчого характеру і можливості вибору діяльності. Розвиток даної позиції дозволяє стверджувати про існуючу відмінність між працею творчою (інтелектуальною, продуктивною) і нетворчою (репродуктивною). Це дозволяє вибудовувати як економічні, філософські, соціально-практичні концепції, так і відповідне відношення до головних критеріїв соціоекономічного буття, зокрема таких, як власність.

Слід зазначити, що праця і вільна діяльність (інтелектуально-творча і нетворча праця) – суто бінарні категорії, між якими існує достатньо рухливий, історично мінливий зв'язок. В діяльності людини завжди одночасно присутні і «внутрішні», і «зовнішні» цілі. Кожна праця може набути творчого характеру при відповідній її організації. «Коли праця стає грою або радістю, – зауважує П.Козловскі, то життя людини збільшується, оскільки вона додатково одержує замовлений, а не пустий час» [81, с. 153]. Роль такої праці має величезне значення для розкриття творчого потенціалу економічного буття. Оскільки пов'язане з ним збільшення вільного часу і можливість одержати освіту приведуть до того, що всі багатства духовної культури займуть значне місце в житті людини. Поняття «вільна», «творча», «інтелектуальна» діяльність більш широке, чим «праця», оскільки поряд з останньою включає в себе процес комунікації, який опосередковує праця.

Таким чином, найважливішим фактором соціоекономічного господарсько-виробничого життя, який діє в суспільному процесі поряд із засобами виробництва, а також енергією, інформацією, організаційними системами є праця. Праця скрізь і всюди, у всьому соціальному, економічному, культурному просторі і часі. Вона пронизує всі ланки, всі пори соціального організму. Місце, спосіб і результат застосування праці, цієї активної, творчої здатності людини, її діяльної сили утворює життя в його повноті. Людина не може жити без праці. Все життя людини – праця,

тобто перетворювальна діяльність [14, с. 345]. Але праця завжди різна. Особливо сьогодні, коли існує величезна кількість професій. Проте кожна з них реалізує основні прагнення людини – свобода, власність, добробут.

Зазначимо, що праця сьогодні повинна розумітися не в її традиційному розумінні – як засіб виробництва матеріальних благ. Постіндустріальне суспільство – соціально-економічна система, в якій переважає виробництво нематеріальних, «віртуальних» благ, на відміну від попередньої системи, в якій домінували «утилітарні» матеріальні блага. Сучасна ситуація заперечує такий погляд на працю, що по новому структурує не лише економіку, але буття людини в соціокультурному вимірі.

Систематизація емпіричного матеріалу дозволяє виділити сфери відтворення, котрі здійснюються на сучасному етапі. При цьому критерієм структурування є природа благ, які відтворюються в тій чи іншій сфері соціально-економічної системи. Перша з них – це відтворення матеріальних благ – «репродуктивна сфера», яка ґрунтується переважно на репродуктивній діяльності. Саме вона була ядром індустріальної соціально-економічної системи і лежала в основі відтворювальних процесів, які в ній протікали. Друга являє собою начала «креатосфери» (інтелектуально-творчої діяльності), в якій відтворюються культурні цінності («матеріальні блага») [93, с. 188]. Найбільший інтерес з точки зору сучасного аналізу представляють механізми, які опосередковують функціонування цих сфер. Мова йде про ряд компонентів таких сфер діяльності, як фінанси, маркетинг, менеджмент і т.п., котрі стали визначальними щодо основних смислів буття людини, зокрема такого важливого, як власність. Сфера фінансів в цьому відношенні є одним з найбільш яскравих прикладів. Статистичні дані свідчать, що в останні десятиліття спостерігається все більший відрив фінансового сектору від реального, що дозволяє не лише висунути гіпотезу про самодостатність першого, але й про «перевагу саме інтелектуальної праці стосовно матеріально-виробничої» [93, с. 188]. Це закономірний висновок,

який є результатом сучасної економічної сфери в її переході в нові, інтелектуальні виміри.

Підкреслимо що у всіх цих «сферах» не створюються звичні, традиційні культурні цінності. В силу чого дану сферу відтворення, яка особливо чітко й рельєфно проявила себе під час «міжсистемного стану», можна охарактеризувати як сектор, в якому відтворюються «перетворені» блага. Таким цей сектор стає в силу того, що втрачає свою первісну основну функцію – вже не опосередковує діяльність реального сектору, і перетворюється в свого роду «магнітне поле», в яке втягується цілий ряд інших сфер і видів соціоекономічної активності. Серед яких – інтелектуальна діяльність по переосмисленню «реального» й «віртуального». Це обумовлено тим, що для аналізу соціально-економічної системи недостатньо дослідження емпірично фіксуємих сфер відтворення, оскільки за ними приховуються певного роду глибинні процеси. Виявити їх можливо завдяки переосмисленню смислу праці (діяльності). Причини існуючих трансформацій необхідно шукати в зміні «природи праці». Аналіз змісту праці і приводить до виділення репродуктивної (нетворчої) і продуктивної (творчої, інтелектуальної) діяльності [14, с. 343]. Саме вони перебувають в основі реального (репродуктивного) сектору і креатосфери – інтелектуальної, творчої діяльності (праці).

Однак в умовах існування «сектору», де відтворюються фіктивні, віртуальні блага, інтелектуально-творча діяльність задовольняє утилітарні потреби особливого роду, продиктовані ринком і капіталом. В силу чого інтелектуальна діяльність підлягає деформаціям, що ставить умову захисту результатів інтелектуально-творчої діяльності, тобто виникає проблема правового забезпечення інтелектуальної власності – продукту інтелектуально-творчої діяльності. Адже механізм приватної власності, найбільш адекватний і можливий інститут розвитку «фіктивного сектору», сприяє відчуженню продуктів інтелектуальної праці, що актуалізує проблему творчої діяльності в цілому. Іншими словами, творча діяльність в умовах не

правового, фіктивного відношення до продуктів своєї діяльності, втрачає свій продуктивний зміст, набуваючи риси репродуктивної діяльності. Тим самим її результат – власність, не може бути інтелектуальною, оскільки були порушені механізми її утворення. В цьому – сутність «деформуючого впливу» репродуктивної форми діяльності на процес утворення економічної реальності. Приклад – усупільнена власність, в результаті якої виникли не відповідні законам ринкового існування форми інтелектуальної власності, що не відповідали процесу розвитку [93, с. 191].

Виходячи з природи сучасної економічної системи, яка ґрунтується на «самозростанні вартості», тобто на максимізації прибутку, можна зробити висновок щодо творчого змісту інтелектуальної діяльності. Зокрема, в тій мірі, в якій основним продуктом творчої за змістом діяльності є не культурні цінності, а прибуток. Тобто творчість підкорена завданням самозростання і зміни форм капіталу. Тим самим з'являються нові форми результатів творчої діяльності – «інтелектуальна власність» [14, с. 348]. Але її формування і ствердження залежить від характеру праці і способу її організації, що опосередковує побудову системи суспільних відносин. Однак постає питання: а що являє собою характер праці сьогодні?

В процесі свого розвитку людство, неухильно розвиваючи свій потенціал, все більше і більше витісняє «живу працю» з процесу безпосереднього виробництва матеріальних благ, звільняючи суспільний час і «виштовхуючи» тим самим все більшу кількість людей в сферу «самореалізації» - творчої інтелектуальної праці. Виникає враження, що по мірі розвитку постіндустріального суспільства індивідам нічого не залишається, як всім ставати тільки «творчими особистостями». Однак виробництво повинно бути ефективним, тобто давати прибуток. Гарантом же його «правильності» або «природності» повинен бути ринок, ринкова економіка, як найбільш ефективний «регулятор» і «розпорядник» продуктів суспільного обміну [14, с. 348 - 349]. Але потрібно враховувати один важливий момент.

Справа в тому, що прибуток є універсальний показник ефективності, корисності в рамках індустріальної цивілізаційної парадигми. Те, що при певних умовах прибуток може давати лише діяльність, «корисна» для суспільства, не викликає сумніву. Питання в тому, наскільки може бути корисною (потрібною) інтелектуальна діяльність, яка в умовах «економічної цивілізації» повинна давати прибуток. Адже не все те, що дає прибуток – потрібне і корисне для суспільства, і не все те, що потрібне і корисне для суспільства, здатне давати прибуток. Тоді «сфери діяльності, корисні для суспільства, але корисність яких не може бути виміряна в координатах прибутку, потребує вироблення інших принципів і критеріїв ефективності» [44, с. 6]. Це може здійснити інтелектуальна діяльність, завдяки якій і може існувати інтелектуальна власність. Вона обумовлює розуміння того, що універсалізація прибутку як критерію ефективності і пов'язана з нею система координат веде до «відторгнення», зруйнування як непотрібних саме тих сегментів суспільства, від яких все більше і більше починає залежати не тільки суспільний прогрес, але і сам прибуток, а з ним – власність. Що ж це за сегменти суспільної діяльності, чому вони не оцінюються в критеріях прибутку і яке відношення мають до інтелектуальної власності?

У «філософії економіки» з часів А.Сміта існувала точка зору, згідно якої тип суспільного влаштування в тій чи іншій мірі пов'язаний з рівнем розвитку суспільного виробництва. Зазвичай ідеї суспільно-економічного розвитку знаходять вираз двома способами: або розширенням можливостей людської особистості, або розширенням можливостей вибору. Можливості повинні бути співвіднесені із здатністю людей здійснювати по-справжньому потрібну й доцільну діяльність. А.Сен розділяє людську діяльність наступним чином: «активність – стан – здібності (потенційні можливості)» [14, с. 350]. Діяльність – це вже результат, в той же час як здібності – це лише можливість одержати той чи інший результат, а це в свою чергу означає, що діяльність (праця) здатна набувати різних конкретних форм.

Діяльність є більш безпосереднім відображенням умов життя, в той час як можливості передбачають такі поняття, як свобода вибору одного з множини можливих видів діяльності, конкретизованих в професіях і спеціальностях. Діяльність, спрямована на забезпечення добробуту, економічної доцільності, може набувати самих різноманітних форм і охоплювати різні сфери: від зниження забезпечення життя до більш складних понять, таких як самоповага особистості або участь в соціальному самоуправлінні.

Зазначимо, що умови життя – це і є «умови існування», а діяльність відображає його різні аспекти, в той час як зміст діяльності є відображенням можливостей особистості. Перспектива людського розвитку в контексті діяльності відрізняється від інших підходів до питань розвитку, які переважають в конкретних економічних дисциплінах. Вона орієнтована на кінцевий результат, а не на засоби досягнення, на добробут, власність, свободу, на реальний дохід, прибуток, пакет товарів споживання. В кінцевому рахунку, «в центрі уваги повинне бути те життя, яке ми ведемо, і те, що ми можемо або не можемо зробити, те, ким ми можемо або не можемо бути» [14, с. 350].

В той же час мета суспільного прогресу – розвиток «можливостей людини», що включає в себе доцільну діяльність і свободу вибору серед різних форм діяльності, – відрізняється від загальноприйнятого розуміння особистої вигоди (користі), хоча утилітаризм є одним з наріжних компонентів в теоретичних обґрунтуваннях класичної економіки. Діяльність (праця) розглядається як щось самоцінне, а не лише як засіб виробництва певних «товарів і послуг». Що, без сумніву, підкреслює концепт інтелектуально-творчої діяльності, котра в сучасних умовах «диференціює» розуміння власності, багатства, добробуту, сенсу існування тощо.

Важливі зміни, які відбуваються сьогодні під впливом новітніх технологій змушують по-новому оцінювати залежність між характером,

типом праці і принципами її суспільної організації, критеріями її ефективності. Двадцять перше століття поставило проблему соціально-економічної специфіки інтелектуально-творчої праці і пошуки адекватних соціальних критеріїв оцінки її ефективності. Саме необхідність розширення «принципу корисності» до масштабів, здатних включити в себе імперативи збереження і відтворення культури і природного середовища, настійливо вимагають виходу за рамки індустріальної системи координат і прибутку, як універсального показника корисності і ефективності суспільних затрат. В цьому випадку «тип соціального устрою і економічних відносин буде відповідати природі, характеру суспільної праці, яка організується цими відносинами» [44, с. 5]. Саме в цій ситуації стає можливим говорити про можливість функціонування інтелектуальної діяльності й існування інтелектуальної власності.

Дана ситуація обумовлена тим, що суспільну працю по своєму характеру прийнято ділити на фізичну й розумову. Варто було б виходити з іншого поділу: на працю творчу, інтелектуальну, метою якої є винахід, відкриття нового, якісної зміни наявного буття, і нетворчу, репродуктивну, метою і завданням якої є функціонування на вже досягнутому рівні, із заданими наперед результатами і шляхами їх досягнення; праця, котра передбачає скоріше «кількісну» зміну наявного буття. Мова йде не про характеристики конкретних видів праці (інженера, робітника), оскільки в них так чи інакше в різних пропорціях завжди присутні обидва елементи. Мова йде про виділення і принципний поділ двох найважливіших компонентів суспільної праці, які, звичайно, в окремому «чистому» виді ніде не зустрічаються, але переважають в тому чи іншому конкретному типі праці. Ці два види суспільної праці об'єктивно мають зовсім різні закони функціонування, які визначаються не рівнем розвитку виробничих сил, а самою природою того чи іншого виду праці (діяльності).

Зазначимо, що праця репродуктивна, яка за визначенням має «нетворчий» характер, найбільш адекватним чином організується,



обмінюється і відтворюється в рамках товарно-грошових відносин через механізм ринку. Найбільш універсальним критерієм корисності такого виду праці є прибуток. Праця творча, інтелектуальна, яку б видимість не набувало б її підключення до іншого виду праці, по самій своїй природі не розвивається, не обмінюється і не відтворюється по законам товарно-грошових відносин і, якщо й регулюється ринком, то «дуже специфічно» [44, с. 5]. Звідси й починає формуватися відмінність інтелектуальної власності від власності «взагалі».

В даній ситуації проблема полягає в тому, що коли продукти інтелектуальної праці як такі не можуть бути товаром по самій своїй суті, то тоді вони не можуть ефективно включатися в товарно-грошові відносини нарівні з іншими товарами, але й відкидаються, відокремлюються цими відносинами. Адже те, що не може бути товаром, не може ефективно обмінюватися, оцінюватися і відтворюватися по законам товарно-грошових відносин. Однак «створена завдяки інтелектуальній діяльності власність включається в систему ринкових відносин. І в свою чергу вона перетворюється в частину інтелектуальної власності» [14, с. 353].

Потрібно врахувати, що «просте» розповсюдження цих відносин за межі нетворчої праці на сферу інтелектуально-творчої праці, яка все більше «розширюється», веде до зруйнування останньої. Але в такому випадку сфера інтелектуально-творчого виробництва вимагає інших форм організації і принципів оцінки його ефективності, відповідних особливій природі інтелектуального продукту, який і є інтелектуальною власністю. І проблема тут в тому, щоб виявити принципи розвитку для кожної з цих сфер, адекватні їх природі, і знайти ефективні шляхи їх взаємодії.

Разом з тим виникає питання: чому ж продукт інтелектуальної праці та її діяльна сила не можуть бути товаром? Що, зокрема, ставить під сумнів можливість існування інтелектуальної власності. Потрібно, таким чином, враховувати, що будь-який продукт може бути товаром при певних обставинах. Адже все, що створено інтелектуальною працею – картини,

книги, ідеї, теорії, наука, освіта тощо – купується і є предметом продажу. Тільки в різних формах.

Постановка такого питання обумовлена необхідністю розуміння факту, в силу чого той чи інший продукт здатен ставати товаром? В даному випадку нас цікавить не те, на якому етапі суспільного розвитку продукти приймають форму товарів, а те, якими властивостями повинен володіти продукт людської діяльності і його робоча сила, щоб на певному етапі суспільного розвитку він був «здатен втілити в себе відому суперечність товару». Вияснення питання: якими ж властивостями повинен володіти об'єкт, щоб бути здатним, потрібним для товарообміну, дозволяє зрозуміти основні особливості того об'єкту, предмету, явища, який став інтелектуальною власністю [14, с. 353 - 354].

Для того, щоб бути придатним для товарообміну, об'єкт (предмет, річ) повинен бути комусь корисним, задовольняти повну потребу і в цьому сенсі володіти «споживчою вартістю». Для того, щоб об'єкт (предмет, річ) став придатним до обміну товаром, необхідно, щоб він мав «щось» більше порівняно з тими речами, на які він обмінюється і в той же час відрізнявся від них. Це можливо лише при умові, якщо саме фізичне тіло об'єкта (речі) може слугувати еквівалентом, «повноправним представником» способу його «вживання» [14, с. 354]. Стосовно продукту інтелектуальної діяльності, то тут потрібно враховувати його «духовність», а «не тілесність», що й виокремлює інтелектуальну власність як специфічний вид товару. Проте і для «фізичного об'єкта» – товару, і для об'єкта «ідеального» – продукту інтелектуальної діяльності, існують спільні закономірності. Наприклад, «уявіть собі, що людина потрапила в іншу країну, і їй потрібно придбати продукти. Придатними до купівлі товарами для неї будуть лише ті, спосіб споживання яких їй вже відомий і вона може визначати його по структурі об'єкта (предмета) або напису на етикетці» [44, с. 5 - 6], зазначає А.Г. Глінчикова.

В іншій ситуації, коли на ринок виходить людина з предметом, спосіб споживання, користування яким відомий лише їй. Подібний об'єкт (предмет) якщо й стане товаром, то у всякому випадку, не раніше, чим тоді, коли хто-небудь ще поза виробником зможе «вгадати» по його вигляду, для чого він призначений, і як його використовувати. Тобто лише в тому випадку, якщо «в природі, структурі самої речі буде закладений характер її споживання (якщо характер її споживання буде суспільно визнаний в структурі речі). Праця, витрачена на виробництво корисної речі, виступає як «предметна властивість цієї речі, як її вартість» [44, с. 6]. Проводячи відповідні аналогії, ми можемо подібне сказати і про «корисну річ», вироблену в процесі інтелектуальної діяльності.

Підкреслимо, що інтелектуальна власність також є товаром, характер споживання якого опредметнений в структурі «товарного тіла», а його виробництво і споживання представляють собою два різних процеси. Все це говорить про те, що коли „існують такі продукти людської діяльності, спосіб споживання яких не упредметнений однозначно в структурі самого об'єкта, тобто корисність яких в принципі не може носити характер загально визначеності, а також якщо ми знайдемо продукт, виробництво і споживання якого складають єдиний процес. Тобто продукт, котрий не можна виробляти не споживаючи і споживати – не виробляючи, то такого роду продукти не можуть бути товарами. А тому не можуть повноцінно відтворюватися, функціонувати і оцінюватися «виключно в рамках товарно-грошових відносин і пов'язаної з ними системи координат» [44, с. 6]. Це в найбільшій мірі стосується інтелектуального продукту, який не завжди може мати належну оцінку лише в рамках товарно-грошових відносин.

Слід зазначити, що споживання і виробництво – речі не тотожні. Будь-який предмет, річ можна або споживати, або виробляти. Основне джерело прибутку полягає в суспільній праці, відтворення якої з прибутком обмінюється на його споживання. Саме неспівпадіння цих двох процесів і є

джерелом прибутку. Тому-то будь-який продукт, виробництво і споживання якого виступає єдиним процесом, по самій своїй природі не може давати прибуток, оскільки його виробництво неможливо обміняти на його споживання. Дійсно, як можна включити в обмінний процес той чи інший продукт інтелектуальної діяльності на його споживання? Або працю того, хто створює (наприклад, письменник) на працю того, хто його споживає (читача)?

Безперечно, що при такому перебігу справ реалізація продукту праці може давати прибуток, але відтворення самої здатності до праці перебуває вже за межами механізмів вартості. Цим специфічним продуктом є людина, вірніше, її інтелект, розум, її здатність до праці (діяльності). Людина як діяльність – в єдності «фізичної» і «розумової» праці, або, що більш вірогідно, в їх спеціалізації. Це і дає підстави виокремлювати інтелектуальну діяльність в якості основи інтелектуальної власності. Потрібно зазначити, що такий специфічний «продукт», як робоча сила, а тим більше, коли ми говоримо про неї тоді, коли вона виступає як інтелектуальна діяльність, володіє «настільки гнучкою структурою, що, в залежності від рівня свого розвитку, може не тільки здобувати, але й втрачати властивості товару» [44, с. 7]. Отже, та чи інша ідея, як результат напруженої інтелектуальної діяльності, може не тільки здобувати, але й втрачати властивості товару. Або взагалі товаром не ставати. В силу цього виникає необхідність розглянути, що являє собою «робоча сила» як товар і яка саме робоча сила здатна функціонувати у вигляді інтелектуальної діяльності у вигляді товару.

Вище зазначалося, що товаром, тобто продуктом, здатним до обміну, може бути лише такий продукт, виробництво і споживання якого складають два різних процеси. Тому неспівмірність процесів «відтворення» і «споживання» робочої сили робить можливим перетворення її в товар. Споживання робочої сили означає використання її в процесі виробництва, або в процесі творення продуктів духовного характеру, що також є виробництвом, але «духовним». Відтворення робочої сили, в тому числі й

інтелектуальної, означає забезпечення її засобами, необхідними для її функціонування в якості робочої сили для продуктивної діяльності. Із неспівпадання цих двох процесів, а саме суспільного характеру споживання, використання робочої сили в праці та окремого характеру її відтворення в формі заробітної плати й зростає прибуток. Потрібно відмітити, що сучасна (ринкова) економіка відтворює робочу силу виключно приватно, тобто через відтворення продуктів, які можуть слугувати предметом приватного, індивідуального споживання в процесі товарообміну.

Підкреслимо, що капітал (в широкому, загальноприйнятому розумінні) є явищем приватним і суспільним «одночасно» (і «одно просторово»). «Приватні капітали» і «суспільний капітал» – два взаємообумовлених і нерозривних „втілення капіталу взагалі”, і в певному смислі і дві його – капіталу взагалі – іпостасі. Суспільний капітал – сума «приватних капіталів, але не тільки, це ще й повна єдина цілісність, своєрідний господарюючий суб'єкт, який реалізується як об'єктивний процес, тобто суб'єкт–процес» [131, с. 165 - 166]. В приватності своя «суспільність», в «суспільності» своя «приватність». А в підсумку – капітал взагалі. В цій якості він користується всією суспільною працею, а сьогодні і в світовому масштабі. «Немає праці, яка не була б в тій чи іншій мірі корисна капіталу, як і мало праці, котра йому б не слугувала. Капітал експлуатує не просто працю, тим більше найману, а працю взагалі, причому і працю попередніх поколінь, тобто втілену вже в предмети, в енергію, інформацію, знання, в ідеї» [131, с. 169]. Це є виявленням інтелектуальної праці, яка є необхідною складовою власності взагалі та інтелектуальної зокрема.

«Робоча сила» відтворюється в «капітальній діяльності» в процесі товарообміну, і цим вона тотожна «живому організму» індивіда в його функціональній реалізації. Важливо зрозуміти, що саме тотожна живому організму індивіда робоча сила здатна бути товаром і повноцінно відтворювати в процесі товарообміну, оскільки лише «жива праця» має «еквівалент» в «структурі індивіда». Це відбувається тому, що суспільний

(ринково-економічний) процес споживання робочої сили тільки цього типу може бути відокремлено від приватного процесу її відтворення і тільки для робочої сили цього типу саме «органічне тіло» індивіда може виступати гарантом його майбутньої праці, а вартість робочої сили – в якості «інобуття» її споживчої вартості [14, с. 358]. Стосовно якості інобуття її споживчої вартості. Стосовно іншого типу – інтелектуальної діяльності, то тут гарантом праці виступає розум, знання, талант. Звідси – всі впливаючі наслідки стосовно споживчої вартості. Власне на цьому і вибудовується розвиток капіталу як самозростаючої сили.

Разом з тим, зростання вартості може витікати з товарообміну лише в тому випадку, якщо в нього вступає такий товар, споживання якого стає процесом виробництва нових вартостей. Цим товаром і може виступати інтелектуальний продукт. А це можливо лише при умові, коли використання робочої сили – (фізичної або розумової) носить суспільно-виробничий характер, а відтворення – приватний. Таким специфічним продуктом, здатним на певному етапі розвитку ефективно поєднувати в собі виробниче споживання і приватно-індивідуальне відтворення, і була робоча сила особливого типу - в даному випадку інтелектуальна діяльність як її тип. Саме «внаслідок цієї суперечності процес виробництва робочої сили відокремлюється від процесу її споживання, або використання; вартість робочої сили – від її споживчої вартості, що і робить можливим перетворення робочої сили, в тому числі і тієї, яка здатна до розумової діяльності, в товар. У такій якості вона і включається без перешкод в процес капіталістичного виробництва й обміну. Тобто в систему ринкового господарства» [14, с. 359]. Таким чином, робоча сила може бути товаром в тому випадку, якщо вона повноцінно відтворювана приватно, за допомогою товарів, і якщо тотожна «живому організму» індивіда, який володіє необхідними навичками.

Проте чи завжди, при будь-якому типі праці можлива невідповідність суспільного характеру споживання робочої сили і приватного характеру її

відтворення? Чи відтворення будь-якої робочої сили тотожне відтворенню лише органічному тілу індивіда? Для цього потрібно розглянути особливості функціонування і відтворення інтелектуально-творчої робочої сили та її продукту – інтелектуальної власності. Відтворення здатності до праці творчої і нетворчої, інтелектуальної і репродуктивної – речі принципово різні по своїй сутності. Для відтворення здатності до репродуктивної праці достатньо відтворити здоровий людський організм і озброїти його необхідними навичками. Це чудово здійснюється традиційно способом за допомогою товарно-індивідуального споживання [14, с. 360].

Але чи може за допомогою товарообміну, тобто зарплати стосовно до робочої сили, відтворитися здатність людини до творчості? Скоріше ні, тому що здатність до творчості зароджується і розвивається не із спілкування людини з товарами, а із спілкування з своїм колом, своїм середовищем. Людина починає творити не завдяки споживанню продуктів харчування, а завдяки споживанню плодів цивілізації в процесі суспільної практики, соціальної, наукової, художньої творчості. Історичним досвідом перевірено, що здатність до творчості відтворюється не матеріальними засобами, а рівнем і можливостями соціального залучення індивіда до досвіду сучасного і попередніх поколінь. Чим ширші ці можливості, тим більш ефективно відтворюється інтелектуально-творча діяльна (діяльнісна) сила.

Зауважимо, що лише з примітивно-буденної точки зору можна вважати, що здатність до творчості є обов'язковим атрибутом добре підготовленим, але «простим» наслідком наявності мозку, психіки і вроджених генетичних особливостей. Це лише одна «з умов творчості, котра може реалізуватися тільки в творчому спілкуванні людей, в суспільстві, влаштування якого дозволяє людям долучатися до культури» [61, с. 75]. Тому таке універсальне й органічне для капіталу відтворення «робочої сили» в рамках приватного «товарного споживання» безсиле в справі відтворення творчих можливостей особистості. Вважається, що в таких умовах «для творчої особистості суспільно-економічна ситуація буде такою, при якій її

геніальність, талант розкритися не зможе. В межах традиційної дилеми «добро»-«зло», «культура»-«антикультура», «справедливе»-«несправедливе» стверджується думка, що надалі цей фактор буде відігравати все більш і більш важливу роль в економічній і політичній конкуренції країн і регіонів» [44, с. 8].

Однак такий підхід занадто спрощено подає проблему співвідношення інтелектуально-творчої діяльності і капіталу. Насправді, капітал, крім суб'єкта капіталу – капіталіста (підприємця, бізнесмена, ділової людини), «втягує в себе або залучає в орбіту свого функціонування всі природні, людські і неприродні ресурси або, як прийнято говорити в політекономії, виробничі сили: працю, предмети праці, знаряддя праці, енергію, інформацію, знання, навички, розум, науку, свідомість, навіть душі людські з їх почуттями, емоціями, пристрастями, а також державну владу, політику, право, культуру, ідеологію і все інше, що так чи інакше може слугувати капіталу... Капітал всеїдний: він забирає все, оскільки це все йому дійсно потрібне. Капітал організовує життя, він його в себе і вбирає, розповсюджує на неї свій вплив, переробляє під себе, не гребуючи нічим» [131, с. 167]. З точки зору такого міркування зрозуміло, що інтелект, творчість не можуть бути остаточно втрачені. Навпаки, вони одержують нові можливості для розвитку.

Без сумніву, оскільки творча, діяльна (робоча), продуктивна сила має специфічну природу існування і оприявлення, вона має потребу в організації унікально суспільних, нетоварних форм її відтворення. Це відтворення освіти, виховання; удосконалення системи масових комунікацій, вироблення нових форм мобільності індивіда в рамках соціальної структури, технічного, політичного і правового удосконалення суспільної комунікації. Тому процес відтворення інтелектуально-творчої праці невідокремлений від її суспільного споживання – функціонування. Інтелектуальна, творча діяльність, яка виступає через діяльних індивідів в якості робочої сили, не може бути товаром, оскільки процес її відтворення,



по суті, є одночасно процес її суспільного споживання. Ось чому споживання інтелектуально-творчої діяльності (робочої сили), не може підлягати тотальній залежності від грошей і не може бути обмінена ні на які товари. Вченого, інженера, художника, звичайно, можна нагородити, можна навіть назначити йому заробітну плату, але все це ще не відтворення його здатності творити. Нагородою або гонораром можна «виманити» з інтелектуала вже готові ідеї, але «наповнити» його ідеями може тільки певний рівень суспільної практики, соціокультурної комунікації. По суті, нагородою інтелектуала не є вартість його «робочої сили». Це є плата в дійсності за вже вироблений готовий продукт, який відмінний як від нього, так і від його затраченої енергії. А оскільки «жива» робоча сила, зафіксована в м'язах, мозку, нервовій системі – все те, що можна «підгодувати» за гроші, не є еквівалентом здатності до творчості, творча енергія (робоча сила) не може бути товаром. Адже «те, що не має еквівалента, не може бути продане» [44, с. 9]. Але чи дійсно це так? Адже із заперечення творчості бути товаром автоматично випливає заперечення інтелектуальної власності. Що нагадує заперечення приватної власності в деяких соціалістичних вченнях ХІХ століття.

### **3.3. Власність та інтелект в перспективах розвитку суспільства**

Існує розповсюджене переконання, що кожна діяльність є по-своєму творчою. Однак воно занадто узагальнює розуміння сутності інтелектуально-творчого продукту, ототожнює його з предметно-фізичною діяльністю. Продукт інтелектуальної творчої праці неможливо привласнити «прагматично», «безпосередньо» саме тому, що він в принципі не може слугувати об'єктом індивідуально-приватного споживання. Винахід, ідею, задум, теорію неможливо «поставити» в кімнаті, неможливо використати для побутових потреб тощо.

Проте можуть виникати заперечення, особливо з позицій розсудкової, «буденної» свідомості: а наукові ідеї, винаходи, картини, книги, витвори

мистецтва не купуються і не продаються так само, як предмети першої необхідності – їжа і одяг? Невже інтелектуали користуються грошима інакше, ніж працівники «нетворчої» праці? Але тут є певні особливості. Предмет мистецтва, наприклад картину, можна купити. Їй дійсно можна назначити ціну, як і її творцю. Але купити картину ще не означає її спожити в традиційному розумінні.

Безперечно, будь-який предмет споживається у відповідності зі своєю сутністю. Ті чи інші відчуття, які виникають в результаті «споглядання» чи «слухання», не будуть реальним споживанням цих «продуктів». Адже призначення творів мистецтва – розвиток інтересу до думок і почуттів іншої людини як до своїх власних. Твори мистецтва, як і твори науки, котрі є вершинами людського духу, реально споживаються тільки тоді, коли «споживач» піднімається до вершин розуміння людьми один одного і «самого себе». Що створює відповідне інтелектуальне «поле», в якому здійснюється власне інтелектуально-творча діяльність і формується інтелектуальна власність. Здатність до інтелектуального споживання не вроджена, а набувається людиною в силу того, як вона в своїй діяльності піднімається до закладеного в цих предметах вже досягнутого людством рівня самосвідомості. В іншому випадку споживання буде чисто номінальним, формальним. Якщо готовність до споживання предметів першої необхідності обумовлена особливостями нашого організму, то відтворюється немовби автоматично разом з фізичним відтворенням нашого органічного тіла. Здатність до споживання продуктів інтелектуально-творчої праці виникає й розвивається тільки в процесі активної участі в їх виробництві і відтворенні. Лише людина, яка «активно намагається зрозуміти себе і виразити це розуміння чи в мистецтві, чи в науці, здатна бачити і відчувати ті етапи, котрі пройшло людство на цьому шляху. Саме це й означає, що продукти творчої діяльності є безпосередньо суспільними не тільки по характеру їх виробництва, але і по характеру їх споживання. Тобто не тільки інтелектуально-творча робоча сила, але і продукти її

діяльності не містять суперечності суспільного виробництва і приватного споживання, без якого неможливе перетворення предмету в товар» [44, с. 10].

В інтелектуала, по суті, можна купити тільки його «продукт» – ідеї, знання, теорії, витвори мистецтва тощо. Ось чому капітал, як суспільне відношення, достатньо ефективно для відтворення робочої сили репродуктивної (нетворчої праці), значно менш ефективний при відтворенні у все зростаючих масштабах безпосередньо інтелектуальної творчої праці. Звичайно, це не означає, що капітал не зацікавлений у її всесвітньому розвитку. Навпаки! Чим більше успіх виробництва починає залежати від інтелектуальної, творчої діяльності, тим більше в ній має потребу капітал. Однак потрібно враховувати, що хоча без праці і не може бути капіталу, як не може бути виробництва вартості без капіталу, але не праця визначає капітал, а, навпаки, капітал визначає працю. «Не капітал слугує праці, хоча і забезпечує первісно трудовий процес (без авансованих грошей немає праці), а праця слугує капіталу. Не стільки капітал в праці, скільки праця в капіталі. Праця не вільна від капіталу, а безпосередньо від нього залежить – при значно слабкішій зворотній залежності. Людина, яка залучається капіталом, юридично, може, і вільна, але економічно вона не вільна і не може бути вільною. Капітал втягує в себе і в свою орбіту працю і не відпускає її» [131, с. 169]. Однак потрібно враховувати, що властиві для капіталу вартісні механізми виробництва і обміну не в стані ефективно забезпечувати відтворення такого необхідного для капіталу продукту, як інтелектуально-творча діяльна сила, оскільки остання «не виступає товаром в традиційному для нього розумінні, і функціонує в суспільстві по зовсім іншим законам» [107, с. 99 - 100], - зазначають К.Р. Макконелл і С.Л. Брю.

Зазначимо, що найбільш яскравою особливістю інтелектуально-творчої діяльності (праці) у всі епохи і при всіх «ізмах» було і є «відсутність не лише жорсткої, але й взагалі будь-якої залежності між якістю «трудового вкладу» і нагороди за нього» [44, с. 10]. Ця незалежність здебільшого

приводила до того, що творчі працівники (інтелектуали) одержували за свою діяльність не відповідну зарплату (винагороду). Отже, якість того чи іншого твору – літературного, музичного, філософського, мистецького, наукового так само мало залежить від об'єму винагороди, як мало залежить від винагороди покращення цієї якості. Адже мета інтелектуально-творчої праці, на відміну від праці нетворчої, репродуктивної, знаходиться в «ній самій», а не в тому, що людина одержить за неї.

З даної точки зору можна зробити висновок, що інтелектуально-творча діяльність (праця) взагалі не потребує винагороди, оплати. Однак це крайня позиція, оскільки винагорода і оплата – не лише допоміжний зовнішній стимул для працівника інтелектуально-творчої сфери, але і для більш ефективної його самореалізації. Мова в даному випадку може йти про те, що подібних матеріальних стимулів зовсім недостатньо для того, щоб в результаті «самореалізації» виник дійсно «якісний» інтелектуальний продукт. Саме духовно-культурна якість є подальшою умовою збільшення цінності того чи іншого інтелектуального продукту, що й перетворює його в інтелектуальну власність. Щоправда, потреба в грошах може змусити людину стати на шлях прагматизму в творчості або на шлях заробляння засобів до існування «нетворчою» працею. Отже, вибір «творчої самореалізації» зовсім не є простим наслідком потреби у винагороді, і потім – стати володарем «інтелектуальної власності». Цілком правомірно говорити про щось «інше», яке штовхає, спрямовує людину на шлях самореалізації як засобу існування. Про це «інше» - «даймоніон» Сократа, «божий дар», «творчий дух», «інтуїцію» А.Бергсона тощо існує достатня кількість теорій. Тому ми можемо говорити про те, що це «щось інше» і є основна мета і причина творчої праці. Це «інше» - є прагнення бути для себе і для інших, причому бути не тільки фізично (на рівні біологічного виду), а бути як людина (на рівні особистості). Тому стимул бути фізично (біологічно), пов'язаний з одержанням винагороди, є взагалі не більш сильним і природним, ніж стимул бути як особистість.

Потрібно погодитись, що те, яке в праці «нетворчій» виступає як її визначальний достатній стимул, в «творчій» (інтелектуальній) діяльності є лише побічним стимулом, котрий «завуальовує», «маскує» її дійсний стимул [14, с. 365 - 366]. Безперечно, що людина, яка не має «дійсного», справжнього внутрішнього стимулу самореалізації, а переслідує цілі, характерні для «нетворчої» праці, як би вона не називалася: поетом, письменником, вченим, лише «спотворює» реальну творчу працю, створюючи «фіктивний», а не інтелектуальний творчий продукт. Він не може стати інтелектуальною власністю, оскільки порушилися всі основні принципи: відповідальність, смислова наповненість, залежність, взаємозв'язок тощо. Звичайно, «фіктивний» («ерзац») «творчий» продукт може характеризувати того, ком він належить, але «з точки зору інтелектуальної недостатності і безсилля» [14, с. 367].

Це зовсім не означає, що однієї потреби в самореалізації достатньо для створення «творчого» продукту. Важливим є «зміст» самої особистості, вирішальною умовою багатства якої не є фактор «винагорода». Багатим «змістом» буде володіти той, хто вчиться, щоб одержати високу оцінку, хорошу зарплату, або, щоб його вважали «вченою» людиною. При всьому можливому співпаданні першого і другого не варто забувати, що гідна винагорода ніяк не гарантована і не має прямого відношення до вибору мети діяльності. Тим більше, що в реальному житті для людей, які «виплачують зарплату», і перші й другі виглядають, як правило, однаково (а другі навіть «зручніші»). Немає такого механізму, який міг би відрізнити дійсно цінний «корисний» продукт інтелектуально-творчої праці від «псевдо-продукту» («фікції» творчості). Лише культура, в якості загальнолюдського розуму, рано чи пізно вбере в себе ті «продукти», котрі адекватні, дійсно «корисні» для її розвитку. Винагорода «не є визначальним стимулом творчої, інтелектуальної праці вже тому, що поряд з творчим вона може слугувати стимулом до псевдо-творчої і нетворчої праці» [44, с. 11].

Необхідно виходити із специфіки праці взагалі, наявності в інтелектуально-творчій праці ідеального моменту. Тобто того, «що виходить з голови людини, і сама по собі праця – не занадто щось матеріальне: адже праця сама по собі не фіксується (затрати фізичної або навіть інтелектуальної або психічної енергії нічого не говорять, крім того, що це є затрати певної енергії – все одно це не праця). Праця сама по собі невловима, як невловима сама по собі вартість, та і сам капітал» [131, с. 171 - 172]. Що б там не відбувалося, необхідно констатувати, що в світі є щось, яке не може одержати суто матеріального трактування. Навіть саме матеріальне не може відбутися при розкритті своєї сутності «без ідеального», без трансцендентного, без «ніщо» [131, с. 172]. Коли ми говоримо про ідеальне, то ми говоримо про щось невизначене до кінця. Говорячи про інтелектуальну працю, ми не можемо дати «матеріальної відповіді», тому змушені говорити про «ідеальне». Але це не означає обов'язкового зв'язку з чимось свідомістю, з якої воно (ідеальне) повинно витікати. Ідеальне існує «само по собі» в світі, спонукаючи до творчості та інтелектуальної діяльності.

В даному випадку витікає наступний висновок: з «ніщо» в праці «все» і складається - як у «вартості», так і в «капіталі». Зрозуміло, що це «ніщо» «вловлюється», ми знаємо про його «присутність», бачимо його результати, але в процесі осмислення праці, вартості, капіталу, власності, особливо «праці взагалі» ми повинні «враховувати це ніщо, щоб не впадати в ілюзію, що можна, наприклад, працю як таку порахувати (виміряти), а услід за цим порахувати і капітал» [131, с. 172]. В інтелектуальній праці так само – «раховуючи» її, ми «раховуємо» не її як таку, а щось інше – час, продукти, гроші. Звичайно, вираховуючи це інше, «ми рахуємо і працю, і вартість, і капітал, але опосередковано, через посередництво чогось, якщо і не зовсім побічного, але все ж іншого» [131, с. 172]. Звідси стає зрозумілим, що інтелектуально-творча діяльність невід'ємна від свого кількісного визначення. Тим більше в епоху «грошового ладу» (О. Неклеса) і

«економічної цивілізації», в умовах якої зміщуються вектори матеріальних і духовних пріоритетів.

Потреба у винагороді, оплаті є необхідний стимул «відчуженої праці», якою дійсна творча праця не виступає в жодній суспільній системі в силу своєї природи. Але ця «природа» не існує сама по собі, оскільки творець живе в суспільстві і змушений реагувати на запити соціального буття. А їх чим далі, тим стає більше, і творчість перетворюється в необхідний компонент інтелектуальної праці. А кожна праця в тій чи іншій формі вимагає оплати. Тому винагорода, оплата є «соціальна компенсація» відчуження людини від своєї сутності в процесі і в продукті не лише репродуктивної, «не творчої», а й «творчої», інтелектуальної праці. Звичайно, «в творчій праці людина не відчужується від своєї сутності, а реалізує і розвиває її» [44, с. 12]. Проте реалізація – процес, взаємопов'язаний із соціальним буттям. Тут вступає у взаємодію, взаємозв'язок «Я» і «Ми». В суспільстві, котре загалом, в масі людей, ґрунтується на відчуженій праці нетворчого характеру, де стимул «винагорода» є універсальним стимулом відчуження людей до праці як джерела існування, цей стимул зовнішньо розповсюджується і на відчужену працю, створюючи «ілюзорні форми» підключення інтелектуально-творчої праці до процесу суспільної діяльності [44, с. 12-13].

Людська культура заснована на двох видах праці, які мають різні форми розвитку, відтворення і підключення до суспільного цілого. Необхідно прослідкувати динаміку, тенденції і особливості взаємодії цих двох сфер на сучасному етапі соціального поступу і спробувати знайти найбільш адекватні для нинішньої ситуації економічні, політичні, соціальні принципи їх взаємореалізації. Це особливо важливо в сучасних умовах, коли помітно «стирається» відмінність між інтелектуальною (творчою) і «нетворчою» (не інтелектуальною) діяльністю (працею). Прагнення універсалізувати, розповсюдити на все суспільство принципи ефективності, важливі для тієї чи іншої сфери суспільної діяльності, приводить, врешті решт, до

«зруйнування» їх обох. Але не в плані їх тотального знищення, а в силу «необхідності переходу до нових, вищих рівнів їх функціонування, обумовлених новими вимогами і запитами соціоекономічного буття» [14, с. 367].

Зазначена проблема полягає в прагненні певної частини представників творчо-інтелектуальної сфери розповсюдити принципи, органічно властиві тільки інтелектуально-творчій праці, «на всіх». Тут і починається той самий «тоталітарний комунізм», який змістив акценти і фактично спотворив уявлення про справжню цінність «творчої» і «нетворчої», «інтелектуальної» і «не інтелектуальної» праці. Достатньо перенести адекватний інтелектуально-творчій праці принцип «незалежності виробництва» від винагороди (оплати) на організацію «нетворчої» (репродуктивної) праці, ми відразу одержуємо систему примусу. Парадокс полягає в тому, що універсалізація цих принципів і розповсюдження їх на все суспільство боляче відбивається не лише на ефективності «нетворчої» праці, але спотворює «творчу» працю, викликаючи деформацію всієї соціальної системи. Причина даної ситуації – в системному запереченні інституту приватної власності, що остаточно знівечило цінність інтелектуальної діяльності в цілому і творчої праці зокрема. Заперечення ринкових товарно-грошових відносин в сфері організації «нетворчої» праці і перевід її на суто «планову систему» утворює настільки неефективну економіку, що вона перестає мати потребу в самих продуктах творчої праці. А звідси закономірне спотворення сутності власності взагалі та інтелектуальної – зокрема. У зв'язку з цим виникає, по суті, непотрібність, марність інтелектуально-творчої праці» [14, с. 372].

Слід зазначити, що у даному випадку суспільство «не потребує» цих продуктів не тому, що не може ефективно оцінювати їх відтворення, а тому, що стає на шлях «низького», не ефективного споживання цих продуктів. Поза тим тоталітарно-бюрократичні форми організації подібного суспільства неминуче роблять його «ворогом» будь-якої інтелектуально-творчої праці.



Адже її необхідною умовою, крім свободи пошуку, дослідження, самовиразу і комунікації, є приватна власність, на ґрунті якої і може існувати інтелектуальна власність. З того факту, що інтелектуально-творча діяльність, конкретизована в різних видах, яка по своїй природі не відчужується, має свої власні закони розвитку, зовсім не витікає, що не можна ставити питання про ефективні форми залучення цієї сфери суспільної праці до системи ринкових відносин. Інтелектуальна діяльність саме в даній системі сприяє самореалізації людини.

Необхідно враховувати також вплив на розуміння інтелектуальної власності «соціалістичного ладу», який по своїй сутності виходив за рамки і можливості економічних чинників в їх ринковій формі. Відсутність «потенцій» й «енергій капіталізму» призвели до низького рівня масового виробництва і відповідної «споживчої культури» і культури взагалі. Це те «провалля», яке відокремило Україну від розвинених країн, добробут яких, поза всім іншим, формувався на основі розвиненого інституту приватної й заснованої на ній інтелектуальної власності. Для того, щоб «стати повноцінним учасником світового процесу, потрібне інтенсивне відновлення і розвиток всіх форм підприємництва і власності» [14, с. 373]. Це вимагає не тільки розгортання інституту власності, але і включення вітчизняної інтелектуально-творчої інтелігенції у співпрацю не з бюрократією, а з промисловцями, фінансистами, підприємцями.

Культурна й інтелектуальна самоідентифікація утворили в процесі історичного розвитку достатньо розвинене інтелектуальне середовище. Його потенції можуть набути значно більших «енергій», якщо до стимулів діяльності включити розроблену й аргументовану інституцію інтелектуальної власності. В умовах, коли суспільство поляризовано по матеріальному рівню добробуту і споживання, інтелектуальна власність для значної кількості освіченого населення є засобом вирішення власних індивідуальних проблем.

Важливим пунктом на шляху вирішення даного завдання є подолання відношення до інтелектуально-творчої праці як «суспільно-корисної». Подібний погляд давно вже втратив право на існування, але кожного разу виникає, якщо здійснюються спроби виразити його в категоріях «вартісних стосунків», а тому в межах суто виробничої системи координат. Хоча в процесі подальшого поступу суспільство повинно буде вкладати сили і кошти в першу чергу у відтворення культури й інтелектуального потенціалу. Достатньо нагадати теорію Е.Тоффлера, згідно якої в умовах постіндустріальної (інформаційної) цивілізації, коли рівень споживання, перш за все у високорозвинених країнах, характеризується переходом від «кількості» до «якості» життя, від «суспільства масового споживання до пошуку шляхів якісного вдосконалення умов життя людини, коли знижується рівень спеціалізації, і все більшим попитом користуються спеціалісти «широкого профілю», головним засобом виробництва стають «наукові знання, інформація, де буде зайнято від 55 до 75 процентів працездатного населення» [68, с. 1148]. В даному випадку основний конфлікт – між знанням і некомпетентністю, що й актуалізує роль і значення інтелектуальної діяльності і виокремлює інтелектуальну власність в особливий факт сучасного буття.

Всі сучасні інституційні теорії зосереджують свою увагу на вивченні інтелектуального чинника у розвитку інформаційного суспільства. Воно може бути продуктивним лише на основі знання, про що переконливо говорять Д.Белл, Дж.Гелбрей, М.Кастельс, Р.Кроуфорд та ін. «В останні два десятиліття, - говорить М.Кастельс, - у світі з'явилася економіка нового типу, яку я називаю інформаційною і глобальною... Інформаційна – тому що продуктивність і конкурентоздатність факторів у цій економіці залежать в першу чергу від їхньої здатності генерувати, обробляти й ефективно використовувати інформацію, засновану на знаннях. Глобальна – тому що основні види економічної діяльності, такі як виробництво, споживання і циркуляція товарів і послуг, а такою їх складові (капітал,

праця, сировина, управління, інформація, технології, ринки) організуються в глобальному масштабі, що поєднує економічних агентів» [76, с. 81].

Американський соціолог Р.Кроуфорд головну роль у процесі розвитку людського суспільства відводить знанню. Фактично, інтелектуально-творчій діяльності, без якої не може бути одержано жодного знання. Сучасне суспільство він називає «суспільством знання», або «інтелектуалізованим соціумом». Нове знання приводить до виникнення нових технологій, які зумовлюють економічні зміни, що в підсумку є передумовою створення нової парадигми мислення або нового бачення світу. Цю модель можна використовувати для пояснення тих серйозних економічних, соціальних і політичних змін, котрі нині відбуваються у світі. При цьому, розрізняючи поняття «знання» та «інформація», Р.Кроуфорд вважає, що знання – це «здатність застосовувати інформацію до конкретного роду діяльності» [68, с. 1161]. Все це переконливо доводить надзвичайно високу оцінку інтелектуальної праці, творчої діяльності, без яких не може існувати сучасний соціум. Тому так важливо сьогодні виокремлювати питання про інтелектуальну власність як новий принцип, згідно якого можна оцінювати суспільну ефективність все більш наростаючого значення ролі знання. А також пошуку шляхів «вбудовування» інтелектуальної сфери, яка має свої особливі закони і принципи розвитку, в сферу сучасних ринкових відносин.

Сьогодні проблема відтворення інтелектуального потенціалу суспільства набула не лише соціально-економічного, політичного, культурного статусу, але й ціннісно-екзистенційного. З переходом до автоматизованого виробництва і комп'ютерного забезпечення економічна потреба в масовому відтворенні інтелектуального потенціалу суспільства буде постійно зростати. Це обумовлює завдання створення і підтримку особливої системи ефективного кровообігу «суспільного мозку» («інтелекту»), котрий повинен забезпечувати гнучкий «мобільний зв'язок» як всередині інтелектуальної системи, так і зв'язок її з управлінням і творенням [210, с. 84].

Безперечно, ринкові сили і вільне підприємництво розглядаються сьогодні як основа життєздатної системи, котру потрібно втілювати в глобальному масштабі. А ринок, підприємництво не існують і продуктивно не функціонують поза духовним, інтелектуальним факторами. В аргументованих дослідженнях М.Вебера і В.Зомбарта, працях інституціоналістів і неоінституціоналістів, у творах К.Кларка, Ж.Фурастьє сформульовані найважливіші методологічні принципи теорії постіндустріального суспільства. Зокрема, акцентується увага на зміні соціальної структури суспільства (класовий поділ поступається місцем професійному), замість «класів» як характеристики відношення до власності суспільство поділяється на «страти». Центральне місце у визначенні політики й економіки в суспільстві займає теоретичне знання. Університети як центри зосередження цього знання «перетворюються у головні інститути суспільства. Важливе значення має створення нових інтелектуальних технологій, запровадження планування і контролю над технологічними і господарськими знаннями» [134, с. 106]. Все це говорить про необхідність інтелектуального виміру сучасного економічного буття та різних модифікацій власності. Втілення інтелектуально-творчої діяльності є важливим доповненням до приватизації і дерегулювання, які вносять корективи в процес розвитку інтелектуальної власності. Дана переорієнтація супроводжується переоцінкою функцій політики держави, що в принципі повинно змінити форми і покращити якість державного управління і соціально-культурного буття людини.

Зазначимо, що інтелектуально-творча діяльність, опредметнена в інтелектуальній власності, має свій спектр в діяльності ринкового механізму і розвитку приватного підприємництва, конкуренції як результатів мисленнєвої активності. Інтелектуальна діяльність в економіці забезпечує функціонування ринку, регулювання фінансової системи, гарантує наявність відповідної інституційної структури для забезпечення розвитку конкурентноспроможних технологій. Разом з тим, вирішує ті питання, з

якими ринок не може впоратися. Наприклад, це сфери освіти, оточуюче середовище, соціальний захист, культура тощо. Крім того, до певної міри гарантувати рівні можливості участі в соціоекономічних відносинах більшості населення. Останнє відіграє важливу роль в формуванні рівного доступу до економічної і політично влади [14, с. 382].

Не викликає сумніву, що «інтелектуалізація» економічного життя забезпечує його ефективність і продуктивний розвиток, що так важливо для кожного індивіда. Вирішення цієї проблеми визначає не лише образ життя, але й має позитивний вплив – і прямий, і опосередкований, - на «капітал людського потенціалу, ефективність виробництва і можливості з точки зору активної життєвої і соціальної позиції» [134, с. 108]. У цьому аспекті інтелектуальна власність як результат активної творчо-мисленевої діяльності є гарантом політичних, економічних і соціальних свобод, реалізацій творчих здібностей, ціннісного світу власного «Я» - головної умови доступу до власності.

Таким чином, крізь призму інтелектуальної власності виникає можливість більш конструктивно поглянути на матеріальне багатство. На його збільшення і примноження були зорієнтовані ряд економічних концепцій. В цьому ряду багатство все ще продовжує розглядатися як найважливіша цінність, здатна замінити інші цінності. Безперечно, багатство відіграє величезне значення в житті людей, але його не варто перебільшувати, зокрема для визначення статусу інтелектуальної власності. По-перше, багатство не є обов'язковою умовою демократії, збереження і примноження духовно-культурного надбання. По-друге, багатство саме по собі не гарантує правову і соціальну охорону та збереження власності. По-третє, людські потреби не зводяться до матеріального збагачення: довге й здорове життя, залучення до культури і науки, творча й суспільна активність були і залишаються більш важливими, ніж примноження багатства. Іншими словами, «рівень життя не зводиться до матеріального

достатку, а «економічний рай» не є тотожний людському розвитку. Так само як інтелектуальна власність не може бути ототожнена з матеріальною (предметно-речовинною) власністю» [14, с. 383].

Головний принцип, на основі якого вирішуються суперечності між «максимізацією багатства» і «людським розвитком», між «матеріальною та інтелектуальною» власністю, можна сформулювати наступним чином: «До того часу, поки суспільство не усвідомить, що основне його багатство – це люди, надмірна стурбованість виробництвом матеріальних благ буде закривати кінцеві цілі збагачення життя людей» [134, с. 109]. Можна стверджувати: поки в суспільстві не буде максимально використовуватися (і винагороджуватися) інтелектуальна діяльність, економічний, соціальний добробут досягнутий не буде. Якщо одержаний дохід в достатній мірі буде інвестований в розвиток інтелектуальної власності, то це означає одночасно і людський розвиток, і відповідність економічних показників вимогам сучасної (постіндустріальної) цивілізації.

Без сумніву, темпи прогресу в сфері розвитку інтелектуального потенціалу сьогодні не мають прецедентів. Концепція «людського розвитку» розглядає інвестування в розвиток інтелектуального, отже, людського потенціалу як «двополюсний процес». По-перше, це розширення можливостей людини шляхом набування знань, удосконалення професійності. По-друге, це процес використання людиною набутих знань і здібностей для виробничих цілей, культурної, духовної, мисленнєвої, політичної діяльності. Опредметнення в цьому процесі ролі і значення інтелектуальної діяльності легалізує інтелектуальну власність, завдяки якій можна виявити відмінність концепції «людського розвитку» від концепції «людського капіталу». А також інших концепцій, котрі зводять людський розвиток (самореалізацію людини) до єдиного аспекту: формування ресурсів для виробничої діяльності.

В умовах ринку право, вибір і можливості особистості не підлягають якому-небудь обмеженню. Розуміння своєї свободи – за умови володіння власністю, ставить перед необхідністю залучати соціально відповідальні форми розвитку ринкових відносин. Суспільний добробут, добробут особистості – поняття взаємопов'язані, тому процес розвитку людського потенціалу вимагає наявності почуття єдності і механізму справедливого розподілу благ процесу. Що знову ж таки опосередковується і забезпечується інтелектуальним фактором [134, с. 111].

Сучасне постіндустріальне суспільство, засноване на інформаційних та інтелектуальних технологіях, які характеризуються соціалізацією, гуманізацією, домінуванням розумової праці над фізичною, стає практично значимою реальністю. В якості кінцевого ресурсу розвитку починає виступати економічна проекція людського «інтелектуального потенціалу». Він є «людським капіталом», в склад якого входять насамперед рівні освіти і кваліфікації. Як і кожний значимий ресурс розвитку, інтелектуальний потенціал перетворюється в фактор, який визначає рівень розвитку і стратифікації – як в країні, так і на міжнародному рівні.

Без сумніву, інтелектуальний фактор дозволяє сьогодні соціально-філософським дослідженням вийти на нові рівні осмислення економічного буття. Зокрема, акцент А.Сена на тому, що кінцевою метою розвитку повинне бути підвищення якості життя людей. Але ця мета опинилась «в тіні» в результаті захоплення ідеями економічного зростання і пов'язаною з ним підтримкою розвитку «вільного капіталізму». Безпроблемне функціонування ринкових механізмів розглядалося як найбільш «солідна» гарантія економічної ефективності зростання. Однак розгортання інтелектуальної діяльності змінило перспективи розвитку. Тепер орієнтація на інтереси людини почали витісняти напрямки, спрямовані тільки на одержання прибутку. Інтелектуально-творча діяльність розширяє сфери інтересів. Зокрема, оволодіння власністю загострює увагу до інших проблем,

в тому числі до розподілу доходів, одержання прибутку тощо. Поза цим з'являється необхідність високої оцінки множини інших моментів: освіта, захищеність, свобода, участь в управлінні державою тощо [14, с. 386 - 387].

Існує певна залежність між розвитком людини і теорією «людського капіталу» (розвитком людських ресурсів). «Розвиток людини» є кінцевим результатом, а процес «людського розвитку» може багато в чому сприяти економічному зростанню (завдяки удосконаленню «людського капіталу» і технологій), і опосередковано може сприяти «просуванню» на шляху людського розвитку в цілому. «Людський розвиток» і теорія «людського капіталу» можуть погодитись з тим, що можливості людини є найбільш важливим внеском у виробництво, але людський розвиток має принципові відмінності з точки зору оцінки досягнень розвитку людських можливостей як кінцевої мети. Що є цінним саме по собі, незалежно від того, який вплив цей фактор здійснює на виробництво, отримання доходів або примноження власності. Навпаки, зростання об'єму виробництва повинно розглядатися як засіб підвищення рівня життя людей. Отже, їх добробуту, багатства, запорукою чого завжди була і є власність [14, с. 387].

Інтелектуальна власність не може відбутися без збереження і примноження інтелектуального потенціалу суспільства. Для цього людству важливо здійснити правильний вибір: або воно відкине «інтелектуальну культуру», йдучи услід за цінностями постіндустріальної (економічної) цивілізації, або зможе змінити ціннісні координати в ім'я збереження її основних досягнень. Вибір цей особливо важливий в умовах досяжної «зрілості» під впливом автоматизації виробництва, необхідності в масовому відтворенні інтелектуально-творчих працівників, здатних контролювати і управляти складно структурованим виробництвом. На цьому етапі створення і відтворення цієї діяльної сили вже перестає бути «приватною справою» кожного конкретного інтелектуала і перетворюється у все більш соціально-економічну, політичну й культурну прерогативу суспільства.



## ВИСНОВКИ ДО III РОЗДІЛУ

Власність як атрибут соціоекономічного буття виступає в розмаїтті форм, кожна з яких займає належне місце в житті суспільства. Найбільш дискусійною залишається «приватна власність», яка виникає «спонтанно» (Ф. Гаєк). Володіння нею з необхідністю обумовлює досягнення сукупності смисложиттєвих цілей, якими керуються індивіди. Однією з головних умов розвитку приватної власності є «свобода підприємництва».

Приватна власність виявляється специфічною формою «особистої власності», яка сьогодні в найбільшій мірі співмірна із власністю інтелектуальною. Приватна власність з'являється там і тоді, де і коли економічні відносини проникають «всередину» самого виробничого процесу. Остаточне встановлення приватної власності відбулося в індустріальному (ринковому) суспільстві.

Гене́за розвитку категорії «власності» показує, що вона сама по собі не несе жодного «зла» чи «добра». Сенс економічного життя органічно переплітається з інтересами і моральними прагненнями всього соціуму і його потребами. Новий вид власності – інтелектуальна, є вищий рівень існування людини.

Прогрес суспільства обумовив актуалізацію проблеми власності. Там, де наука стала «виробничою силою», а інформація і знання – важливим ресурсом суспільства, працівник стає потрібним даному суспільству в першу чергу як володар унікальних інтелектуальних здібностей. Вони в свою чергу обумовлюють становлення інтелектуальної власності.

Власність є результат соціоекономічного буття, яка по відношенню до суб'єктів діяльності виступає у вигляді взаємодопомоги і обміну продуктами праці. Всі проєкції діяльності взаємопов'язані між собою. Поняття «вільна», «творча», «інтелектуальна діяльність» більш широке, ніж поняття «праця». Кожний продукт діяльності може стати товаром, оскільки потенційно є об'єктом обміну. Інтелектуальна власність також є товаром, але на певному етапі суспільного розвитку. Це такий товар, характер

споживання якого одреметнений в структурі «товарного тіла», а його виробництво і споживання являють собою два різних процеси.

В перспективах соціального прогресу проблема інтелектуальної власності набуває глобального характеру. Аде в сучасних умовах культурна й інтелектуальна самоідентифікація утворили високорозвинене інтелектуальне середовище. Інтелектуально-творча діяльність, одреметнена в інтелектуальній власності, має свій спектр в діяльності ринкового механізму, розвитку приватного підприємництва, конкуренції як результатів мисленнєвої діяльності. Інтелектуальна діяльність в економіці забезпечує функціонування ринку і регулювання фінансової системи, розвиток конкурентноспроможних технологій. Включення інтелектуальної власності в концепцію розвитку людини обумовлює вирішення питань виробництва і розподілу товарів та послуг, розширення і використання здібностей і можливостей людей.

## ВИСНОВКИ

Сучасне соціально-філософське пізнання опредметнене домінуванням економіки, в якій взаємопов'язані два полюси цивілізаційного розвитку – світ всезагальних форм і продуктів діяльності, та світ індивідуального буття в його екзистенційних вимірах. Взаємодія цих світів утворює ведучу лінію духовного життя кожної людини як суб'єкта соціоекономічної життєдіяльності. Важливу роль в ньому відіграє феномен власності, яка є однією з умов самовизначення особистості в суспільстві і одночасно персоніфікацією в ньому, оскільки означає ствердження «самості», «Я» індивіда. У контексті історії філософії і стратегій економічного мислення дослідженню проблеми «власності» завжди надавалось суттєве значення. Це обумовлено її включеністю у всі сфери буття особистості – соціального, економічного, політичного, духовного, а також визначенні екзистенційних смислів її існування та системи цінностей.

Використання методів класичного і некласичного економічного аналізу стосовно проблеми власності зводиться до з'ясування ролі людини лише як виробника і споживача благ, суб'єкта виробничих відносин. Соціально-філософський підхід дозволяє розкрити сутнісний, ціннісний аспекти власності, її роль у визначенні внутрішніх, глибинних смислів життєдіяльності. Методологічними принципами дисертаційного дослідження постали класична, некласична, феноменологічна та екзистенційна парадигми мислення, які означають орієнтацію на цінності та ідеали дійсного буття. Основною метою соціально-економічної діяльності по здобуванню власності є досягнення людиною стану органічної єдності добробуту і свободи, як гармонії індивідуального й соціального, а також соціокультурної значущості індивідуального «Я». Феноменологічна парадигма виявляє структури «внутрішнього світу» людини щодо соціально-економічного змісту власності. Відповідно до традиції екзистенціальної методологічної рефлексії визначальною є умова самореалізації індивіда в сфері

економічного буття, внесення духовно-ціннісної компоненти в процес володіння власністю.

Людина з необхідністю включена в складний та динамічний процес економічного буття («світ економіки»), що обумовлює практичний характер життєдіяльності та надає їй цілеспрямованого характеру. «Світ економіки» постає як сукупність економічних, соціальних, культурних відносин, які визначають ставлення індивіда до «світу людини». Специфіка структури економічного буття полягає в його означенні соціальною сферою існування і виявляється через наявність власності.

Володіння власністю обумовлює особливість ціннісного світу людини, який вона вибудовує в процесі предметно-практичної діяльності. Це означає включення в неї «ідеального моменту», під час якого формується задум дії, її ідеальна мета, план реалізації, а також життєвий смисл цієї діяльності. Даний момент її характеризує цінність. Вона є реалізованою волею, що приведена в рух розумом, прагненням, трансформованими в «раціональну силу» та «ірраціональну енергію», які обумовлюють досягнення бажаних цілей.

Екзистенційна поліфункціональність поняття «власності» дозволяє визначити її як принцип, що виражає універсальну сутність людини; власність є об'єктом науково-теоретичного вивчення; власність виступає умовою організації суспільства в системі його функціонування та розвитку; власність є предметом проектування соціально-економічних та культурних видів діяльності; власність виступає цінністю, яка займає важливе місце в різних системах соціально економічної і культурної реальності. Власність конституюється як предмет соціально-філософського вивчення.

Власність не лише основа економічного буття, а й невід'ємна частина «життєвого світу» людини. Його важливим сутнісним моментом постає екзистенційно-особистісний аспект. Це обумовлено тим, що кожна людина – не просте «відображення» і «повторення» своєї суспільної сутності, а «варіант» особистого, унікально-життєвого «втілення». Персоналістичний

аспект формування «життєвого світу» людини в контексті власності потрібно розглядати як спробу її можливих екзистенційних самозмін.

Важливе значення в досягненні (одержанні) власності має «практична свідомість». Її головною характеристикою є фактичність – спрямованість на конкретні, специфічні, індивідуальні особливості існуючого «світу економіки», в якому живе і діє людина. В кожному окремому випадку «практична свідомість» співпадає з тим пластом знань про світ економічного буття, який є актуальним для людини в даний момент, володіє предметно-господарською реальністю (власністю) «тут» і «тепер». Власність виступає інтегруючим чинником в сутнісній характеристиці соціально-політичних і культурних відносин. Найбільш повно і рельєфно власність виявляє себе через володіння речами, предметами природного і соціального характеру.

Аналіз «власності» виокремлює в ньому поняття «своє». Кожний індивід нікому і нічому не належить так, як «своєму» в тому значенні, що зайнятий «своєю» справою, живе «своїм» розумом і знає «свій» час і «свої» можливості. «Своє» вказує на володіння не в правовому, а екзистенційному смислі. Людина повністю «занурена» в «своє», тому завжди приходиться до його індивідуального (приватного, власного) розуміння. «Своє» може бути пізнаним, але спроби «вирахувати», «сформулювати» його завжди були і залишаються безрезультативними.

В процесі дослідження виявлено, що інтелектуальна історія людства демонструє постійний інтерес до проблеми власності, оскільки в ній містяться глибокі ціннісно-екзистенційні смисли життя. Власність концентрує в собі бажання, прагнення, очікування людини. Вона є умовою, яка забезпечує свободу людини за допомогою системи законів – правових, адміністративних, моральних.

Аналіз власності в контексті розвитку філософії й економічного знання виявив раціональну та ірраціональну лінії її розуміння. У вирішенні проблеми власності фокусувалися позиції мислителів, що визначали як шлях філософського пошуку сенсу життя, так і його практичну доцільність. Для

цього активно застосовувалися теоретичні дискурси «розуму», «розсудку», «моралі», «справедливості», «відчуження», «свободи». Зміст проблеми власності в контексті філософії актуалізує питання про світоглядний, екзистенційний, аксіологічний статус економічного буття, в якому відбувається самоздійснення особистості.

В своїй генезі власність виступає в різних формах: особиста, приватна, кооперативна, державна, акціонерна тощо. Володіння власністю як природно і соціально обумовлене прагнення людини ґрунтується на економічних відносинах і корисності (вигоди), як найбільш об'єктивному із можливих еквівалентів (критеріїв) затраченої індивідом енергії. Остання обумовлюється діяльністю особистості, яка володіє інтелектом, талантом, вмінням, творчістю. Так формується інтелектуальна власність, що виокремлюється як специфічний вид «товару». Адже праця творча, інтелектуальна, якої б форми не набувало її «підключення» до інших видів праці, по самій своїй природі не розвивається, не обмінюється і не відтворюється по законам купівлі-продажу. А якщо й регулюється ринком, то специфічно. В цьому і полягає відмінність інтелектуальної власності від власності «взагалі» в її традиційному розумінні.

Інтелектуальна власність є результатом становлення «суспільства знань», в якому основним принципом є творчість, інтелект, освіта, культура. Інтелектуальна власність обумовлює збереження і примноження інтелектуального потенціалу суспільства. На основі інтелектуальної власності виникає можливість раціонального упорядкування суспільства для вирішення соціально-економічних і культурних проблем, формування високопрофесійної, морально-відповідальної вітчизняної еліти, здатної до креативної діяльності. Синхронний світовим тенденціям підхід до власності відкриває перспективи ефективних перетворень суспільства і людини в Україні.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Блаженный. Об истинной религии. Теологический трактат / Августин Блаженный. – Мн.: Харвест, 1999. – 1600с.
2. Аквинский Ф. Сумма теологии / Аквинский Фома; Часть II-I. Вопросы 1-48; пер. с лат. С. Еремеева и А. Юдина. - К.: Эльга, Ника-Центр, 2006.- 576 с.
3. Активність // Філософський енциклопедичний словник. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. - К.: Абрис, 2002. - С. 15.
4. Алехин В. В. Философия управления (социально-гуманитарные проблемы). Монография / В. В. Алехин, В. В. Бурева, С. Ф. Поважный, Л. В. Алехина; под общ. ред. В. В. Алехина - Донецк: Дон ГАУ, 1999. - 294 с.
5. Аникин А. В. Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса / А. В. Аникин – М.: Молодая гвардия, 1979. – 314 с.
6. Антология экономической теории / В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо. – М.: Эконом-Ключ, 1993. – 564 с.
7. Апель К. Трансформация философии / Апель Карл-Отто; пер. с нем. В. Куренной, Б. Скуратова. - М.: Логос, 2001. - 344 с.
8. Арндт Г. Становище людини / Г. Арндт; пер. з англ. М. Зубрицька. - Львів: Літопис, 1999.-254 с.
9. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арндт; 2-е вид., пер. з англ. - К.: Дух і літера, 2005. - 584 с.
10. Арндт Х. Між минулим і майбутнім / Х. Арндт; пер. з англ. - К.: Дух і літера, 2002. - 321 с.
11. Арндт Х. Vita activa, или о деятельной жизни / Х. Арндт; пер. с нем. и англ. В. Бибикина; под ред. Д. Носова. - СПб.: Алетейа, 2000. - 437 с.
12. Аристотель Политика / Аристотель - Соч. в 4-х т. - Т. 4 – М.: Мысль, 1974. – С. 375-644.
13. Аристотель. Політика / Аристотель; пер. з давньогр. та передм. Кислюка О. - К.: Основи, 2000. - 239 с.

14. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність: креатини метафізичного пошуку / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн – К.: Знання, 2008. – 687 с.
15. Базилевич В. Д. Метафізика економіки / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн - К.: Знання, 2007. - 718 с.
16. Базилевич В.Д. Ранкова економіка: основні поняття і категорії: Навч. посіб. / В.Д. Базилевич, К.С. Базилевич. – К.: Знання, 2006. – 263 с.
17. Барбур И. Этика в век технологии / И. Барбур; пер. с англ. А. Киселева - М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001. - 380 с.
18. Барг М. «Земное богатство» в видении анонима XV в. // Культура и общественная мысль. Античность. Средние века. Возрождение. – М.: Наука, 1988. – С.130-156.
19. Бастиа Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии / Ф. Бастиа. – М.: Дело, 2000. – 232 с.
20. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Г. С. Беккер; пер. с англ., сост., науч. ред., послесл. Р. И. Капелюшников; предисл. М. И. Левин - М.: ГУ ВШЭ, 2003. - 672 с.
21. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Дэниел Белл; пер с англ. - М.: Academia, 1999. - 956 с.
22. Бердяев Н. А. Судьба России: Сочинения / Н. А. Бердяев. - М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио. – 1998. – 736 с.
23. Бердяев Н. А. Философия неравенства // Русская философия собственности. – СПб.: Ганза, 1993. – С. 267-504.
24. Бердяев Н. А. Царство духа и царство кесаря / Н. А. Бердяев – М.: Республика, 1995. – 375 с.
25. Бжезінський З. Велика шахівниця / Збігнєв Бжезінський. - Львів - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. - 236 с.



26. Бибихин В. В. Свое, собственное / В. В. Бибихин // Вопросы философии. – 1997. - №2. – С. 71-81.
27. Білорус О. Г. Глобальний сталий розвиток: монографія / О. Г. Білорус, Ю.М. Мацейко - К.: КНЕУ, 2006. - 488 с.
28. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг; пер. с англ., 4-е изд. - М.: Дело Лтд, 1994. - 720 с.
29. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Жан Бодрийяр; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. - М.: Республика; Культурная революция, 2006. - 269 с.
30. Бодрийяр Ж. Система вещей / Жан Бодрийяр; пер. с фр. и сопров. ст. Зенкина С. - М.: Рудомино, 1999. - 222 с.
31. Булгаков С. Н. Философия хозяйства / С. Н. Булгаков. – М.: Наука, 1990. – 412 с.
32. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
33. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
34. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер; перекл. з нім. Погорілого О. - К.: Основи, 1994. - 261 с.
35. Веблен Т. Теория делового предприятия / Торстейн Веблен; пер. с англ. - М.: Дело, 2007. - 288 с.
36. Веблен Т. Теория праздного класса / Торстейн Веблен; пер. с англ., вст. ст. С. Г. Сорокиной, общ. ред. В. В. Мотылева. - М.: Прогресе, 1984.-367 с.
37. Верховин В. И. Экономическая социология: Монография / В. И. Верховин, Зубков В. И.; изд. 2-е, перераб. и доп. - М.: Изд-во РУДН, 2005. - 457 с.
38. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій / А. С. Гальчинський. – К.: «АДЕФ-Україна», 2010. – 572 с.

39. Гаджиев А. Г. Очерки экономической антропологии / В. С. Автономов, А.Г. Гаджиев (отв. ред.), Е. Н. Калмычкова, Д. Н. Платонов, Н. А. Розинская - М.: Наука, 1999. - 127 с.
40. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2-х т. Т. 1. / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1970. – 668с.
- 41 Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук. – В 3-х т. – Т. 1.– М.: Мысль, 1975. – 452 с.
42. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель- М.: Мысль, 1990. - 524 с.
43. Гейзінга Й. Homo ludens / Й. Гейзінга; пер. з англ. О. Мокровольського - К.: Основи, 1994.-250 с.
44. Глинчикова А.Г. Может ли быть товаром интеллектуал и продукт его труда/ А. Г. Глинчикова //Вопросы философии. – 1997. - № 3. – С. 3-15.
45. Глушко Т. П. Філософія економіки у структурі сучасної гуманітарної освіти: монографія / Т. П. Глушко - К.: Наук. світ, 2008. - 211 с.
46. Гоббс Т. Избранные произведения в двух томах. Т. 2 / Т. Гоббс - М.: Мысль, 1965.- 748 с.
47. Гобозов И. А. Глобализация и примитивизация общества / И. А. Гобозов // Философия и общество: науч.-теор. ж-л. - М.: Учитель, 2009. - № 2 (54). - С. 5- 19.
48. Гринин Л. Е. Глобальный кризис как кризис перепроизводства денег / Л.Е. Гринин // Философия и общество: науч.-теор. ж-л. - М.: Учитель, 2009. - № 1 (53). - С. 5-32.
49. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко - К.: Знання України, 2002. - 580 с.
50. Гуревич. А. Я. Проблемы средневековой народной культуры / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 359 с.

51. Гусев В. И. Вступ до метафізики / В. И. Гусев.-К.: Либідь, 2004. – 488 с.
52. Делез Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина, науч. ред. В. Кузнецов. - Екатеринбург: У- Фактория, 2007. - 672 с.
53. Дементьев В. В. Экономика как система власти / В. В. Дементьев; Министерство образования и науки Украины. Донецкий национальный технический университет. - Донецк: Каштан, 2003. - 404 с.
54. Дождев Д. В. Основные защиты владения в римском праве / Д. В. Дождев – М.: Наука, 1996. – 238 с.
55. Друкер П. Энциклопедия менеджмента / П. Друкер; пер. с англ. - М.: ООО «И. Д. Вильямс», 2006. - 432 с.
56. Друкер П. Эффективный руководитель / П. Друкер; пер. с англ. - М.: ООО «И. Д. Вильямс», 2008. - 224 с.
57. Ескевич И. В. Метафізика денег. Три действия с прологом и эпилогом / И.В. Ескевич. – М.: ЭКСМО, 2008. – 272 с.
58. Замошкин Ю. А. Частная жизнь, частный интерес, частная собственность/ Ю. А. Замошкин // Вопросы философии. - 1999.- № 2. - С.3 - 15.
59. Зиммель Г. Избранное. Том 2. Созерцание жизни / Г. Зиммель - М.: Юрист, 1996. - 607 с.
60. Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь / В. Зомбарт; перевод с нем. – М.: Айрис-Пресс, 2004. – 624с.
61. Ильенков Э. В. Философия и культура/ Э. В. Ильенков. М.: Политиздат, 1991. – 464 с.
62. Ільїн В. В. Апологія ірраціонального. Філософія для тебе / В. В. Ільїн - К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. - 232 с.
63. Ильин В. В. Философия богатства: Человек в мире денег/ В. В. Ильин. - К.: Знания Украины, 2005. – 496 с.

64. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація / В. В. Ільїн - К.: Книга, 2007. - 528 с.
65. Ильин И. А. О частной собственности // Русская философия собственности. – С.130.
66. Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия / В. Л. Иноземцев - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2003. - 776 с.
67. Иноземцев В. Л. Собственность в постиндустриальном обществе в исторической ретроспективе / В. Л. Иноземцев // Вопросы философии. – 2000. - №12. – С. 3-18.
68. Історія економічних учень: Підручник / за ред. В. Д. Базилевича - К.: Знання, 2004. - 1300 с.
69. История средних веков (V – XV в.в.): Хрестоматия. – М.: Просвещение, 1980. – 258 с.
70. Исупов К. Русская философия собственности / К. Исупов, Н. Савкин – СПб.: Наука, 1993. – 286 с.
71. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; пер. з нім. - К.: Лібра, 2001. - 400 с.
72. Кант И. Сочинения в шести томах. Т.4. Ч. 1 / И. Кант - М.: Мысль, 1965. - 544 с.
73. Кант И. Сочинения в шести томах. Т.6 / И. Кант- М.: Мысль, 1966. - 743 с.
74. Канке В. А. Философия экономической науки: Учеб. Пособие / В. А. Канке. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 384 с.
75. Капелюшников Р. Экономическая теория прав собственности / Р. Капелюшников. - М.: Дело, 1990. - 192 с.
76. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс; пер. с англ. под науч. ред. Шкаратана О. И. - М.: ГУВШЭ, 2000. - 608 с.

77. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. - М.: Экономика, 1960. – 490с.
78. Кириленко Г. Г. Самосознание и мировоззрение личности / Г. Г. Кириленко – М.: Издательство МГУ, 1998. – 187 с.
79. Киселев Г.С. Постмодерн и христианство / Г. С. Киселев // Вопросы философии. – 2001. №12. – С. 3-15.
80. Киселев Г. С. «Тайна прогресса» и возможность истории / Г. С. Киселев // Вопросы философии. - М.: Наука, 2009. - № 2. - С. 3-19.
81. Козловски П. Культура постмодерна: общественно-технические последствия технического развития / П. Козловски. – М.: Республика, 1997.– 240 с.
82. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм / П. Козловски. - М.: Республика, 1998. – 368с.
83. Козловски П. Этическая экономия как синтез экономической и этической теории /П. Козловски //Вопросы философии.- 1996. - № 8. - С. 66-88.
84. Корет Э. Основы метафизики / Э. Корет. – К.: Тандем, 1998. – 248 с.
85. Корнійчук С. Управління бізнесом: між фанк і караоке / С. Корнійчук // Контракти. - 2004. - № 10. - С. 44-45.
86. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинский; пер. с польск. - М.: Экономика, 1975. - 271 с.
87. Коттер Дж. Лидерство Мацуситы: Уроки выдающегося предпринимателя XX века / Джон П. Коттер; пер. с англ. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. - 256 с.
88. Кремень В. Людина і освіта у вимірах економічної цивілізації / В. Кремень // Дзеркало тижня. - 21 жовтня 2006. - № 40 (619). - С. 14-15.
89. Кремень В. Україна: проблеми самоорганізації. В 2 т. Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко - К.: Промінь, 2003. - 464 с.

90. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю.В. Павленко - К.: Вид-во «Фенікс», 2007. -316 с.
91. Культура, культурологія і освіта // Проблеми філософії. – 1997. - №2. – С. 3 - 29.
- 92 Лавров П. Л. Очерки проблем практичної філософії // Російська філософія власності. – С.93.
93. Левина И. Г. Природа и структура труда в экономике XXI века/ И. Г. Левина //Философия хозяйства. - № 1(43). – 2006. – С. 187-202.
94. Левінас Е. Між нами. Дослідження думки про іншого / Е. Левінас . - К.: Дух і Літера, 1999. – 240 с.
95. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев- М.: Смысл, Издательский центр «Академия», 2004. - 352 с.
96. Личность: внутренний мир и самореализация. Идеи, концепции, взгляды / сост. Ю. Н. Кулюткин – СПб.: Союз, 1996. – 175 с.
97. Лобастов Г. В. Деятельность и категориальная форма / Г. В. Лобастов // Вопросы философии. - 2009. - № 6. - С. 72-81.
98. Логинова Е. В. Некоторые аспекты политико-экономического анализа сетевой экономики / Е. В. Логинова // Философия хозяйства. – 2004. - № 5(35). – С. 69-76.
99. Локк Дж. Опыт о человеческом разуме / Дж. Локк – Соч.: В 3-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1985. - 621 с.
100. Локк Дж. Сочинения в трех томах. Т. 2 / Дж. Локк; пер. с англ.; ред.-кол.: Митин М. Б. (пред.) и др. - М.: Мысль, 1985. - 560 с.
101. Локк Дж. Сочинения в 3 т. - Т. 3 / Дж. Локк – М.: Мысль, 1988. - 668 с.
102. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / К. Лоренц; пер. с нем. под ред. А. В. Гладкого, А. И. Федорова - М.: Республика, 1998. - 393 с.
103. Лукач Д. К онтологии общественного бытия. Прологомены /Д. Лукач. – М.: Прогресс, 1991. – 412 с.

104. Лукашевич В. К. Философия и методология науки: учеб. Пособие / В. К. Лукашевич. – Минск: Современная школа, 2006. – 320 с.
105. Мазараки А. А. Философия денег: Монография / А. А. Мазараки, В. В. Ильин - К.: Киев. нац. торг.-эконом. ун-т, 2004. -719 с.
106. Макиавелли Н. Государь.: Сочинения / Н. Макиавелли. – М.: Эксмо-Пресс; Харьков: Фолио, 1998. – 656 с.
107. Макконелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс. Принципы, проблемы, политика / К. Р. Макконелл, С. Л. Брю. – М.: Инфра-М, 2008. – 940 с.
108. Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм; пер. с нем. и англ. - М.: Юрист, 1994. - 700 с.
109. Маркс К. Капитал. – Т.1. / К. Маркс. - М.: Политиздат, 1983. – 796 с.
110. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала / К. Маркс - М.: Политиздат, 1988. - 891 с.
111. Маркс К. Сочинения. Т. 2 / К. Маркс, Ф. Энгельс - М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. - 651 с.
112. Маркс К. Сочинения. Т. 3 / К. Маркс, Ф. Энгельс - М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. - 629 с.
113. Маркс К. Сочинения. Т.42 / К. Маркс, Ф. Энгельс - М.: Издательство политической литературы, 1974. - 535 с.
114. Маркузе Г. Эрос и цивилизация / Г. Маркузе - К.: ИСА, 1995.- 352 с.
115. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе - М.: REFL-book, 1994. - 368 с.
116. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Гарольд Маслоу; пер. с англ. А. М. Татлыбаевой - СПб.: Евразия, 1999. - 478 с.
117. Мацусита К. Принципы успеха / К. Мацусита; пер. с англ., 2-е изд. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. - 126 с.
118. Мизес Л. Социализм. Этический и социологический анализ / Л. Мизес. - М.: Catallaxy, 1994. – 416 с.

119. Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории / Л. Мизес; пер. с 3-го испр. англ. изд. А. В. Куряева - Челябинск: Социум, 2005. - 878 с.
120. Милль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / Дж. С. Милль; [пер. с англ.; биограф. очерк М. И. Туган-Барановского]. – М.: Эксмо, 2007. – 1040с. (Антология экономической мысли).
121. Мировоззренческая культура личности / В.П. Иванов, Е.К. Быстрицкий и др. – К.: «Наукова думка», 1986. – 295 с.
122. Монтень М. Опыты. В 3 кн. – Кн. 2 / М. Монтень. – М.: Наука, 1987. – 704 с.
123. Мор Т. Утопия / Т. Мор – М.: Наука, 1978. – 415 с.
124. Москвичев С. Г. Мотивация, деятельность и управление / С. Г. Москвичев - К.: Сан-Франциско: Light Press, 2003. - 492 с
125. Мунье Э. Манифест персонализма / Э. Мунье; пер с фр. И. С. Вдовиной, В. М. Володина - М.: Республика, 1999. - 559 с.
126. Наумова Н. Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н. Ф. Наумова - М.: Наука, 1988. - 200 с.
127. Нерсесянц В.С. Наш путь к праву. От социализма к цивилизму / В. С. Нерсесянц – М.: Юристъ, 1992. – 354 с.
128. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / Ф. Ницше - М.: Интербук, 1990. - 301 с.
129. Осипов Ю. М. Достояние / Ю. М. Осипов // Философия хозяйства. - 2003. - № 1 (25). - С. 240-242.
130. Осипов Ю. М. Собственность / Ю. М. Осипов // Философия хозяйства. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова. – 2005. - № 6(42). – С. 215-223.
131. Осипов Ю. М. Философия хозяйства /Ю. М. Осипов. – М.: Юрист, 2001. – 624 с.



132. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп. сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича - М.: Издательство «Весь Мир», 1997. - 704 с.
133. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс; изд. 2-е. - М.: Академический Проект, 2002. - 880 с.
134. Плаксунова Т. А. Экономический рост и становление концепции экономического развития/ Т. А. Плаксунова // Философия хозяйства. - № 5 (35). – 2004. – С. 104-116.
135. Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Т. 3 / Платон. - М.: Мысль, 1994. - 654 с.
136. Платонов С. После коммунизма. Книга, не предназначенная для печати / С. Платонов - М.: Молодая гвардия, 1991.- 557 с.
137. Перепелкин Ю. Я. Хозяйство староегипетских вельмож / Ю. Я. Перепелкин – М. Издательство «Наука», 1988. – 301 с.
138. Печерский Н. А. Отчуждение как феномен коллективности/ Н. А. Печерский // Вопросы философии. – 2003. - №5. – С. 30-43.
139. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2 / К. Поппер; пер. з англ. Буценка О. - К.: Основи, 1994. - 494 с.
140. Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобалізаційних викликів: монографія: у 2 ч. Ч. 2 / за ред. В. М. Гейця, А. А. Мазаракі. - К.: Київ, нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 273 с.
141. Прудон П. Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти / П. Ж. Прудон. - М.: Республика, 1998. – 367с.
142. Радаев В. В. Социология рынков: к формированию нового направления / В. В. Радаев - М.: ГУ ВШЭ, 2003. - 328 с.
143. Радаев В. В. Экономическая социология. Курс лекций: Учеб пособие / В.В. Радаев - М.: Аспект Пресс, 1997. - 368 с.
144. Ракитов А. И. Философская азбука бизнеса / А. И. Ракитов / Вопросы философии. -1991.- №2. - С. 28-39.

145. Резнік В. С. Соціально-психологічне моделювання поведінки покупців у процесі маркетингової діяльності / В. С. Резнік - Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001.- 220 с.
146. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Д. Рикардо; [пер. с англ.; предисл. П. Н. Клюкина]. – М.: Эксмо, 2008. – 960с. (Антология экономической мысли).
147. Рікер П. Ідеологія та утопія / Поль Рікер; пер. з англ. - К.: Дух і літера, 2005. - 386 с.
148. Рих А. Хозяйственная этика / Артур Рих; пер. с нем. Е. М. Довгань под общ. ред. В. В. Сапова - М.: Посев, 1996. -810 с.
149. Рубаник В. Е. Философские, экономические и юридические взгляды на собственность: сравнительный анализ и тенденции развития / В. Е. Рубаник //Философия хозяйства. – 2005. – 1 (37). – С.147-160.
150. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо. - М.: Наука, 1969. – 423 с.
151. Сен-Симон А. Избранные сочинения. В 2 т. Т. 1 / А. Сен-Симон - М.-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1948. - 468 с.
152. Сей Ж. Б. Трактат по политической экономии / Ж. Б. Сей– М.: Дело, 2000. – 318 с.
153. Сенека Л.-А. Нравственные письма к Люциллию. Трагедии / Л.-А. Сенека. – М.: Худож. лит., 1986 – 543с.
154. Сидорина Т. Ю. Философия кризиса: Учеб. пособие / Т. Ю. Сидорина - М.: Флинта: Наука, 2003. - 456 с.
155. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт - К.: Port-Royal, 2001. - 594 с.
156. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит; пер. с англ.; предисл. В. С. Афанасьева - М.: Эксмо, 2007. - 960 с.

157. Смит А. Теория нравственных чувств / А. Смит; вступ ст. Б. В. Мееровского; подгот. Текста, коммент. А. Ф. Грязнова – М.: Республика, 1997. – 351 с.

158. Соловьев О. Б. Институты знания и технологии власти в современной модели экономического управления / О. Б. Соловьев // Вопросы философии. - 2009. - № 8. - С. 17-27.

159. Соловьев В. С. Оправдание добра: Нравственная философия / В. С. Соловьев; вступ, ст. А. Н. Голубева и Л. В. Коноваловой - М.: Республика, 1996. - 479 с.

160. Соловьев В. С. Оправдание добра / В. С. Соловьев // Сочинения. В 2т. – Т. 1. - М.: Мысль, 1990. – С.47-580.

161. Соловьев В. С. Сочинения в двух томах. Т. 1 / В. С. Соловьев; сост., общ. ред. и вступ ст. А. Ф. Лосева и А. В. Гулыги; примеч. С. Л. Кравца и др. - М.: Мысль, 1988. - 892 с.

162. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин; пер. с англ., общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. - М.: Политиздат, 1992. - 543 с.

163. Сорос Дж. Мыльный пузырь американского превосходства. На что следует направить американскую мощь / Дж. Сорос; пер. с англ. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. - 192 с.

164. Сорос Дж. Про глобалізацію / Дж. Сорос; пер. з англ. А. Фролкін - К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. - 173 с.

165. Сорос Дж. Эпоха ошибок. Мир на пороге глобального кризиса / Дж. Сорос - М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. - 202 с.

166. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин - М.: Прогрессе, 2000.- 744 с.

167. Судаков К. В. Субъективная сторона жизнедеятельности / К. В. Судаков // Вопросы философии. - М.: Наука, 2008. - № 3 - С. 115-127.

168. Таранов П. С. Анатомія мудрости: 120 філософів. В 2-х т. Т. 1 / П. С. Таранов - Симферополь: Таврія, 1997. - 624 с.
169. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден - М.: Устойчивый мир, 2001. - 232 с.
170. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер - К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. - 476 с.
171. Тоффлер Э. Революционное багатство / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер - М.: АСТ МОСКВА: ПРОФИЗДАТ, 2007. - 569 с.
172. Траверсе Т. М. Психологія праці: Навчально-методичний посібник / Т.М. Траверсе - К.: Інститут післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2004. - 116 с.
173. Трубников Н. Н. О категориях «цель», «средство», «результат» / Н. Н. Трубников - М.: Высшая школа, 1968. - 148 с.
174. Туган-Барановський М. І. Основи політичної економії / М. І. Туган-Барановський; наук, ред., автор передмови і вступ, статті С. М. Злупко - Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. - 628 с.
175. Туган-Барановский М. И. Прудон/ М. И. Туган-Барановский// П. Ж. Прудон. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти. – М.: Республика, 1998. – С. 323-334.
176. Туленков М. Організаційні основи соціального управління як суспільного феномена / Микола Туленков // Політичний менеджмент. - 2008. - № 1. - С. 57- 76.
177. Турен А. Повернення дієвця / Ален Турен; пер. з фр. О. Гуджен, О.Подемченко, Т. Шваб - К.: Альтерпрес, 2003. - 320 с.
178. Тутов Л.А. Философия хозяйства. Опыт духовного преображения / Л. А. Тутов. – М.: Теис, 2003. – 279 с.
179. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Фердинанд Тьоніс; пер. з нім. - К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. - 262 с.

180. Федотова В. Г. Человек в экономических теориях: пределы онтологизации / В. Г. Федотова // Вопросы философии. - М.: Наука, 2007. - № 9. - С. 20-31.
181. Фокс Д. Как оценить топ-менеджера / Д. Фокс // Компаньон. - 2006. - № 45. - С. 62-67.
182. Франк С. Л. Социализм и собственность // Русская философия собственности. – СПб.: Ганза, 1993. – 525 с.
183. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд; пер. с нем. - М.: АСТ, 2008. - 605 с.
184. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм; пер. с англ.; под. ред. Д. А. Леонтьева 2-е изд. - СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. - 224 с.
185. Фуко М. Воля к истине / М. Фуко. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
186. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – СПб., А-сад, 1994. – 406 с.
187. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; пер. с англ. - М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. - 730 с.
188. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Френсис Фукуяма; перев. с англ. М. Б. Левина. – М.: АСТ: Ермак, 2005. – 588с.
189. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас - СПб.: Наука, 2001. - 417 с.
190. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас; пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева - СПб: Наука, 2000. - 377 с.
191. Хабермас Ю. Политические работы / Ю. Хабермас; сост. А. В. Денежкина, пер. с нем. Б. М. Скуратова - М.: Праксис, 2005. - 368 с.
192. Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология» / Ю. Хабермас; пер. с нем. М. Л. Хорькова - М.: Праксис, 2007. - 208 с.
193. Хайдеггер М. Вещь/ М. Хайдеггер // Историко-философский ежегодник'89. М.: Ин-т философии, 1989. – С. 269-284.

194. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек; пер. с англ. - М.: Изд-во «Новости», 1992. - 304 с.
195. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего / Роберт Л. Хайлбронер; пер. с англ. И. Файбисовича. – М.: Издательство КоЛибри, 2008. – 432 с.
196. Хюбнер К. Истина мифа / К. Хюбнер– М.: Республика, 1996. – 448 с.
197. Цыганов В. В. Информационные войны в бизнесе и политике: теория и методология / В. В. Цыганов, С. Н. Бухарин - М.: Академический Проект, 2007. - 336 с.
198. Чанышев А. П. Аристотель / А. П. Чанышев - М.: Мысль 1986.- 210 с.
199. Шамхалов Ф. Философия бизнеса / Феликс Шамхалов. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2010. - 381 с.
200. Шопенгауэр А. Афоризмы и истины: Сочинения/ А. Шопенгауэр. - М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 2000. – 736 с.
201. Элоян М. Р. Хозяйство и религия (М. Вебер, С. Булгаков, В. Зомбарт) / М.Р. Элоян//Философия хозяйства. – 2003. - №(25). – С. 132-146.
202. Юдин З. Г. Методология науки. Системность. Деятельность / З. Г. Юдин - М.: Эдиториал УРСС, 1997. - 444 с.
203. Юм Д. Соч. в 2-х т. – Т. 1. -М.: Мысль, 1966. – 718 с.
204. Якимец К.И. Свое и чужое/ К. И. Якимец// Вопросы философии. – 2002. - №7. – С. 30 - 41.
205. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. - М.: Республика, 1991. - 527 с.
206. Alchian A.A., Demsetz H. The Property Rights Paradigm // Journal of Economic History. – 1973. Vol. 33. № 1.
207. Furuboth E. Pejovich S. Property Rights and Economic Theory: A Survey of Recent Literature // Journal of Economic Literature, 10 December 1972, – h/1138.
208. Woldorn J. What is Private Property? // Oxford Journal of Legal studies. 1985. – Vol. 5. № 3.

209. Honore A.M. Ownership. iu.: Oxford essays in jurisprudence Ed by Guest A.M. Oxford, 1961.

210. Psachropoulos G., Woodhall M. Education for Development. An Analysis of Investment Choices.-Oxford, 1995.

211. Toffler A. Powershift. – N.Y. – 1991.